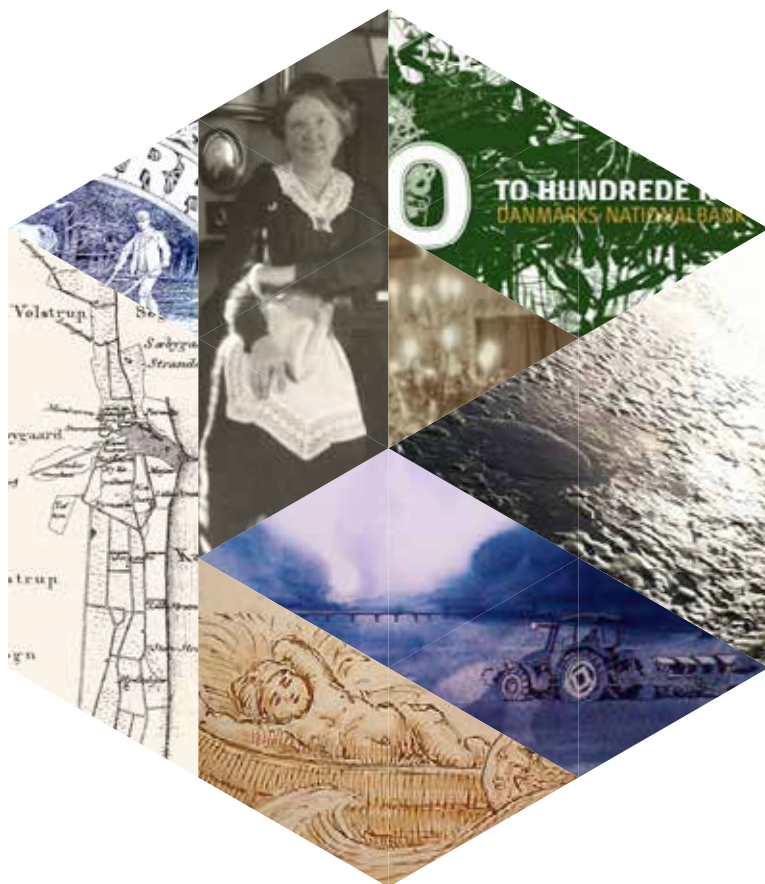

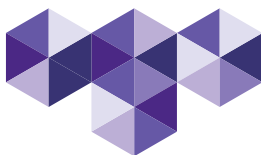
Kulturstudier

NR. 1 / MAJ 2013

Jens Henrik Koudal / Musikkens betydning på en større gård i mellemkrigstiden / Jørgen Mührmann-Lund / Revolutionen i Sæby / Niels Jul Nielsen / Arbejderen mellem praksis og ideologisering 1850-2000 / Marianne Holm Pedersen / Digital indsamling som metode: Erfaringer fra undersøgelsen Lokaleliv.dk / Morten Krogh Petersen og Anders Kristian Munk / I vælten: kulturanalysens nye hverdag / Anders Ravn Sørensen / At designe danskhed: Forestillinger om nationen på danske pengesedler / Mindeord / Bjarne Stoklund 1928-2013

Kulturstudier

Dansk tidsskrift for kulturhistorie, etnologi, folkloristik og lokalhistorie

Kulturstudier er et forskningsbaseret og kvalitetsbedømt tidsskrift, der bringer artikler, reviews og debatter med udgangspunkt i historiske og aktuelle studier af steder, folk, kultur og dagligliv.

Tidsskriftet er dannet i 2010 ved sammenlægning af *Fortid og Nutid* (grundlagt 1914) og *Folk og Kultur* (grundlagt 1972) og har sin base i de kulturhistoriske museer, arkiver, universitetsmiljøer og foreninger i Danmark.

Tidsskriftet udgives som Open Journal System-tidsskrift i samarbejde med Statsbiblioteket.

På tidsskriftets hjemmeside fremlægges bilag, links og andet supplerende materiale til de enkelte artikler, ligesom der er mulighed for debat og kommentarer.

Se www.tidsskriftetkulturstudier.dk

KULTURSTUDIER, NR. 1, Maj 2013
© 2013 Forfatterne og Kulturstudier

REDAKTION

Ansvarshavende redaktør: Mette Tapdrup Mortensen, *Kroppedal Museum*

Mads Breddam (*redaktionssekretær*), *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*
Søren Bitsch Christensen, *Aarhus Stadsarkiv*
Else Marie Kofod, *Dansk Folkemindesamling, Det Kongelige Bibliotek*
Astrid Pernille Jespersen, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*
Bobo Krabbe Magid, *Kulturstyrelsen*
Mette Tapdrup Mortensen, *Kroppedal Museum*
Sniff Andersen Nexø, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*
Christian Sune Pedersen, *Nationalmuseet*

Webmaster: Jesper Overgaard Nielsen

Abstracts: Scriba.dk ved Amy Clotworthy

Artikler i dette nummer af Kulturstudier vurderes til 1 point
i "den bibliometriske forskningsindikator"

DESIGN

Depot 1

TYPOGRAFISK OPSÆTNING

Anna Falcon

OMSLAGSFOTOS

Udsnit af fotos i tidsskriftet

TRYK

Erhvervsskolernes forlag

Redaktionsadresse:
Tidsskriftet Kulturstudier
att.: Mads Breddam
Europæisk Etnologi
Københavns Universitet
Karen Blixensvej 4, 2300 København S

Kulturstudier udgives af
Dansk Historisk Fællesråd og Foreningen Danmarks Folkeminder

Udviklingsarbejdet er støttet af
Farungaard Fonden og Lilian og Dan Finks Fond

Kulturstudier er et open access-tidsskrift og
er gratis tilgængeligt på internettet fra udgivelsesdagen.
Der er mulighed for at købe og få tilsendt et trykt eksemplar af tidsskriftet.

Hjemmeside: www.tidsskriftetkulturstudier.dk

ISSN 1904-5352
Printed in Denmark

Indhold

- Jens Henrik Koudal
- 6 Musikkens betydning på en større gård
i mellemkrigstiden**
- Jørgen Mührmann-Lund
- 34 Revolutionen i Sæby**
- Niels Jul Nielsen
- 58 Arbejderen mellem praksis og ideologisering 1850-2000**
- Marianne Holm Pedersen
- 82 Digital indsamling som metode:
Erfaringer fra undersøgelsen Lokaleliv.dk**
- Morten Krogh Petersen og Anders Kristian Munk
- 102 I vælten: kulturanalysens nye hverdag**
- Anders Ravn Sørensen
- 118 At designe danskhed:
Forestillinger om nationen på danske pengesedler**
- Mindeord
- 143 Bjarne Stoklund 1928-2013**

Jens Henrik Koudal er seniorforsker ved Dansk Folkemindesamling, Det Kongelige Bibliotek. Cand.mag. i musikvidenskab og historie; i 2000 dr.phil. på afhandlingen *For borgere og bønder. Stadsmusikantvæsenet i Danmark ca. 1660–1800*. Arbejder med musik- og kulturhistorie i Danmark inden for perioden 1650–1950. Har publiceret en lang række artikler og bøger, blandt de sidste er *Musik og danskhed* (2005) og *Grev Rabens dagbog. Hverdagsliv i et adeligt miljø i 1700-tallet* (2007).

MUSIKKENS BETYDNING PÅ EN STØRRE GÅRD I MELLEMKRIGSTIDEN

Skønt godsejere, proprietærer og større gårdmænd spillede en betydelig kulturel og politisk rolle i Danmark 1850-1950, er musikaktiviteterne i deres private hjem på landet aldrig blevet genstand for nøjere undersøgelse. Artiklen udforsker musiklivet på landbrugsbedriften Torpelund i Nordvestsjælland, der i mellemkrigstiden var et samlingssted for musikudøvelse af privat karakter. Ejeren Christian Olsens store private arkiv, der for nylig er kommet i offentlig eje, muliggør en historisk rekonstruktion af musikaktiviteterne på gården. Det er artiklens formål at udrede, hvilken betydning musiklivet på Torpelund havde for ejerfamiliens sociale og kulturelle identitet, såvel i form af selvforståelse indadtil som identitetsmarkering udadtil.

Jeg vil i denne artikel udforske musiklivet på en stor landbrugsbedrift i Nordvestsjælland i mellemkrigstiden. Gården Torpelund i Bregninge sogn blev fra 1865 til 1968 ejet og drevet af to generationer af slægten Olsen. I hovedparten af perioden var den et samlingssted for musikudøvelse af privat karakter. En af sønnerne på Torpelund, Christian Olsen (1881-1968), boede det meste af sit liv på fødegården, hvor han virkede som musiklærer, folkemindesamler og lokalhistorisk skribent. Han karakteriserede i et brev sin familie som ”en Musikfamilie”. Fra ham har Dansk Folkemindesamling fået foræret en nodesamling og et stort

personligt arkiv, som muliggør en historisk rekonstruktion af musikdyrkelsen på Torpelund.¹ Jeg ønsker i artiklen gennem en historisk tilgang at studere musik som kultur, idet jeg udgår fra et "bredt", beskrivende kulturbegreb. Ved kultur forstår jeg et system af fælles betydninger, holdninger og værdier i en gruppe af mennesker samt de symbolske former (*performances*, genstande), hvori de er udtrykt og legemliggjort.² Mit formål er at præcisere, hvilken betydning musikken havde for Olsen-familiens sociale og kulturelle identitet, i form af såvel selvforståelse indadtil som identitetsmarkering udadtil. Først dog nogle betragtninger om ældre og nyere musikforskning.

Musikforskningen er i de sidste fire årtier blevet markant bredere i sit perspektiv, så den i dag ofte betragtes som en del af det interdisciplinære fagområde *cultural studies*.³ Den europæiske musikhistorieforskning beskæftigede sig indtil 1970'erne hovedsagelig med den vestlige verdens kunstmusik ud fra et åndshistorisk perspektiv, der prioriterede de "store" komponister gennem analyser af musikkens former, genrer og stilarter. Musik blev betragtet som et objekt, fx et værk, der eksisterede uafhængigt af komponisten, lytteren og den kulturelle kontekst.⁴ Dette perspektiv blev udfordret af musikanthropologien og -etnologien i studiet af ikke-vestlige kulturer, for i mange af disse kulturer eksisterer der simpelthen ikke noget begreb for musik som objekt. Musikken lader sig ikke adskille fra ritualer, festen, dansen og det sociale fællesskab. I disse kulturer betegner man altså snarere musik som en sammensat aktivitet end som en genstand – og sådan et verbum, der betegner musikaktiviteten i sin kontekst mangler de fleste vestlige sprog. Dette var netop pointen med Christopher Smalls monografi *Musicking. The meanings of performance and listening* (1998). Smalls tilgang udmønter sig i begrebet *musicking* i bogens titel, som han definerer således: "*To music is to take part, in any capacity, in a musical performance, whether by performing, by listening, by rehearsing or practicing, by providing material for performance (what is called composition) or by dancing.*"⁵ Og Small har en meget vigtig tilføjelse om musikkens betydning: "*Musicking is about relationships, not so much about those which actually exist in our lives as about those that we desire to exist and*

1 Christian Olsen fik i 1951 en mindre, livsvarig ydelse af Undervisningsministeriet for sit arbejde som folkemindesamler. Samtidig forærede han Dansk Folkemindesamling (DFS) sin håndskrevne nodesamling m.m., der bl.a. rummede renskrifter af mere end 3000 folkelige dansemelodier fra Sjælland (DFS 1951/5–30). I 2011 blev denne musiksamling suppleret med 6 hyldemeter personlige papirer fra Torpelund (DFS 2011/1). Artiklens citater fra Christian Olsens dagbog (DFS 2011/1, IC) bringes ordret med den oprindelige stavemåde, dog er tegnsætningen af hensyn til læsbarheden af og til stiltiende ændret. Karakteristikken "en Musikfamilie" findes i Olsens brev til J.S. Møller 17.5.1921 (DFS 1906/135).

2 Burke 1978, prologen.

3 Se Clayton, Herbert og Middleton 2003; Beard og Gloag 2005; Sørensen et al. 2010.

4 Bonde 2009, s. 26–28.

5 Small 1998, s. 9.

long to experience."⁶ Bogen rummer på denne basis en analyse af den offentlige symfonikoncert i den vestlige verdens kultur, som vi vender tilbage til. Når jeg i denne artikel i mangel af et bedre dansk ord bruger udtrykket "musicering" er det i Smalls udvidede betydning af "musicking".

Musikforskningens bredere perspektiv siden 1970'erne har bevirket, at interessen har udbredt sig til i princippet alle mennesker og deres brug af musik. Ikke kun den skabende kunstner, men alle, der spiller og synger, samt lytteren er interessant, hvis man ønsker at udforske musikkens betydning som kulturfænomen.

Musikforskeren Lars Ole Bonde har opstillet en teoretisk grundmodel, som analytisk udskiller fire forskellige funktionsniveauer i musikkens betydning for og virkning på mennesket. Modellen er et nyttigt redskab til at forstå "hverdagsmusik" som den på Torpelund. De fire niveauer er: Et fysiologisk niveau, et syntaktisk niveau, et semantisk niveau og et pragmatisk niveau (musik som interaktion).⁷ Heraf er de to sidste relevante i artiklen. I gennemgangen af sin teori sammenfatter Bonde, hvordan "ny musikvidenskab" i dag forstår fænomenet musik, og her er fire af de otte vigtigste karakteristika vedkommende for os (citeret med Bondes egne formuleringer):

- *'Musik' er ikke et autonomt objekt, men [er] indlejret i en socio-kulturel proces*
- *Musiks betydning er sjældent 'immanent', oftere socialt konstrueret*
- *Musik er ikke bare en privat nydelse, snarere en del af et socialt fællesskab*
- *Musicering er på samme tid rettet mod andre og et selv-udtryk.*⁸

Empiriske, forskningsbaserede undersøgelser har vist, at musik i vor tid er en af de største og vigtigste interesser i menneskers liv. Samtidig har forskningen nuanceret billedet af, hvordan mennesker anvender, vurderer og i det hele taget opfatter musik. Musik har betydning for de fleste mennesker, men ikke samme betydning. Sociologen Tia DeNora konkluderede i sin bog om *Music in everyday life* (2000), der bygger på et omfattende feltarbejde i England og USA, at musik bruges aktivt af mennesker til at artikulere og stabilisere selvidentiteten. Omgangen med musik i dagliglivet er for de fleste en aktiv proces, og musikken fungerer også som en ressource til at opnå en social position.⁹ Andre har studeret musiks betydning for gruppeidentitet og personlig identitet.¹⁰ Thomas Bossius og Lars Lilliestam formulerer musikkens betydning i menneskers liv således: "*Musiken får sit värde just genom att människor gör bruk av den på olika sätt: spelar den, lyssnar, samlar, lär sig. Användning är länken mellan å ena sidan musiken som klingande fenomen och det 'estetiska' och å andra sidan musikens sociala och*

6 Small 1998, s. 183.

7 Bonde 2009, s. 30.

8 Bonde 2009, s. 183–84.

9 DeNora 2000, s. 62–74, 107–08 og 109–63.

10 Ruud 1997; Lilliestam 2006, s. 129–35.

kulturella kraft."¹¹ Dette fokus på menneskers praksis i forbindelse med musik er karakteristisk for den forskning, der omtales her. Den fik et gennembrud med socialantropologen Ruth Finnegan's bog *The hidden musicians. Music-making in an English town* (1989), hvor hun i forskellige musikgenrer beskriver og analyserer amatørmusikeres praksis snarere end den nedskrevne musik. Senere har den musikpædagogiske forsker Stephanie E. Pitts viet en monografi til betydningen af at deltage i musikalsk praksis, hvor hun bygger på fire *case* studier.¹²

Udforskningen af menneskers praksis omkring musik har primært været drevet som samtidssudier, siden Ruth Finnegan udgav sit pionerværk. Historiske studier har det problem, at det er meget sværere at finde kildemateriale, der kan bruges til at belyse dagliglivets private musikaktiviteter. Det er også det generelle problem, når man vil belyse miljøet omkring en gård på landet som Torpelund. Vedrørende Nordeuropa findes der kun få historiske studier, der kan tjene til sammenligning og inspiration, dog ingen om et tilsvarende landbrugsmiljø i Danmark.¹³ Heraf vil vi især inddrage en artikel af Carole Pegg om sociale grupperes musikpræferencer i East Suffolk omkring 1900.

Torpelund er udvalgt til et historisk studie, fordi livet på gården kan belyses via et enestående kildemateriale, sønnen Christian Olsens private arkiv. Jeg vil især fremhæve hans dagbøger fra 1915 til 1965, der fylder ca. 10.000 håndskrevne sider. De giver et væld af oplysninger om dagliglivet på denne sjællandske gård, og de afspejler dagbogsskriverens følelser og refleksioner i tilknytning hertil. En gennemlæsning af de mange sider giver en chance for at forstå Christian Olsens miljø, hans verdensbillede, hans faglige indsats og hans dagligliv, herunder den rolle som musik havde på Torpelund. Dagbøgerne suppleres af optegnelser, breve, billeder m.m. Man må naturligvis behandle materialet fagligt kritisk, så meget mere som Christian Olsen tydeligvis var et menneske, der var øm om sit og slægtens eftermæle. Artiklens forfatter har derfor opsøgt supplerende trykt og utrykt kildemateriale. Desuden er der foretaget interviews med de fire stadig levende personer, som regelmæssigt kom på Torpelund i Christian Olsens tid.

Slægten, gården og miljøet

Christian Olsens slægt havde – så langt han kunne følge den tilbage i 1700-tallet – været bosat på egnen mellem Holbæk og Kalundborg. Forældrene Jens Olsen (1835-1901) og Johanne Olsen (1844-1938) var gårdmandsbørn fra henholdsvis Jyderup (stationsbyen) og Sandby ved Holbæk. Samtidig med at de blev gift,

11 Bossius og Lilliestam 2011, s. 200.

12 Pitts 2005a. Et af de fire *case* studier er Pitts 2005b.

13 Blandt andet Ling 1991; Hedwall 1995; Ternhag 1992; Grothjahn 2012; Segerståhl 1978; Åström 1993; Pegg 1984. En god teoretisk refleksion er Bohlmann 2008.

købte de i 1865 Torpelund, der ligger i et udpræget landsogn omtrent 13 km øst for Kalundborg. Jens Olsen var typen på den nye tids landmand i slutningen af 1800-tallet, der efterhånden mere blev arbejdsleder end manuel arbejder. Han var systematisk og stræbsom. Målbevidst arbejdede han og Johanne på at effektivisere og udbygge produktionen for at ernære familien og oparbejde et økonomisk overskud. De forvandlede en gammeldags bondegård til at blive det veldrevne fundament for et liv med kulturelle ambitioner. Disse viste sig bl.a. i anlæggelsen af en lille park, i opbygningen af et klassicistisk inspireret stuehus med frontespice og en urban-borgerligt inspireret indretning samt i Jens Olsens interesse for at dyrke jagt sammen med gode bekendte. Nogle år før Første Verdenskrig indførte man svaner og påfugle i parken – noget der leder tanken hen på proprietær- og herregårdshaver.

Begrebet proprietær kom efter ca. 1850 til at betyde en ikke-adelig besidder af et større landbrug, oftest på 120-200 tønder land, dvs. et areal der var større end en bondegård og mindre end et gods. Torpelund var i Jens Olsens tid på 90 tdr. land, indtil enken Johanne i 1909 tilkøbte yderligere jord, så hun kom op på 130 tdr. land. Efter datidens sprogbrug lå ejeren altså på grænsen mellem at være gård-ejer og proprietær (hvilket sønnen Johannes, der bestyrede gården efter faderens død, nogle gange blev kaldt). I den officielle statistik var proprietærbetegnelsen oftest knyttet til et landbrug på 12-20 tdr. hartkorn (der angav jordens bonitet), og så god en avl havde man ikke på Torpelund. Officielt forblev Torpelund altså en stor gård. Betegnelsen proprietær rummede imidlertid en mental-kulturel afstandsmarkering til den egentlige bondestand. En sådan proprietærbevidsthed finder man hos Christian Olsen samt mere eller mindre udpræget hos Olsenfamiliens andre medlemmer, og det er med til at give miljøet på Torpelund et særligt præg. Politisk tilhørte Jens Olsen det gamle Højre, og da det i 1915 blev erstattet af Det Konservative Folkeparti, blev dette parti Torpelund-familiens sædvanlige ståsted ved valgene i mellemkrigstiden. Ved sit tilhørsforhold til de konservative skilte Torpelund sig ud fra mange gårdmænd i omegnen, der stemte på Venstre.

Jens Olsen havde i sin ungdom i 1850'erne og 1860'erne spillet ude til dans mod betaling, og der blev spillet kammermusik i hans barndomshjem hos gårdmand og sognefoged Anders Olsen (1808-90) i Jyderup. I 1870'erne købte Jens Olsen et klaver og begyndte at spille danse og violinsonater med børnene. Han spillede desuden flittigt sammen med damerne på egnens større gårde samt diverse venner.

Det frugtbare musikmiljø, hvor Torpelund fungerede som samlingspunkt og refugium for musikere og andre kunstnere, begyndte med slægtsmedlemmer fra Sandby, Jyderup og Marke vest for Holbæk i 1880'erne og foldede sig ud i 1890'erne, hvor børnene fra Torpelund trak deres venner med hjem i ferierne. Desuden kom en række professionelle musikere på Torpelund i perioden 1880-1940.

Torpelund, fotograferet i 1937. Man kan se et trefløjet anlæg omkring en gårdsplads. Bagerst i midten ses stuehuset fra 1892 med seks lindetræer foran. Til venstre ligger stalde og til højre, delvis skjult bag træer, forskellige opbevarings- og arbejdsrum. En køkkenhave skimtes bagerst til højre, mens resten af bevoksningen udgør parken, der bl.a. rummer en på billedet ikke synlig dam med en lille ø.

Det Kongelige Bibliotek, Kort- og Billedsamlingen, Sylvest Jensen Luftfoto.

Som en frugt af dette miljø blev tre af Christian Olsens søskende professionelle musikere, men fik i øvrigt meget forskellige livsskæbner: Cellist og pianist Kartrine Marke blev musiker og musikpædagog i København, pianist Christiane Rützou flyttede efter en skilsmisse kort før Første Verdenskrigs udbrud tilbage til barndomshjemmet og virkede som musiklærer og i husmusikken dér, mens violinist Hans Olsen uddannede sig en tid på Københavns Musikkonservatorium og virkede som orkesttermusiker i Paris, indtil han efter en kort karriere i Fremmedlegionen døde ung.

Heller ikke Christian Olsens liv kom til at gå efter en snor. Han ønskede ikke at blive landmand. Efter et ophold på en efterskole i Askov ville også han være musiker. Den unge Olsen fik derfor i årene ca. 1897-1905 violinundervisning af sin svoger kongelig kapelmusiker Frederik Marke, sin fætter kongelig kapelmusiker Kristian Sandby, violinist Axel Gade, violinist Fini Henriques samt klaverundervisning af organist Gottfred Matthison-Hansen. Christian Olsen kom dog aldrig på konservatoriet og opgav omkring 1910 at få en karriere som udøvende musiker. I stedet bosatte han sig atter fast på Torpelund, hvor han virkede som musiklærer i violin og klaver indtil 1924 og i øvrigt fungerede som familiær medhjælp i huset.

Første Verdenskrigs udbrud gav Christian Olsen et chok: *"Nu gjaldt det om at fastholde de gamle Værdier, om de ikke skulde synke i Grus"*, udtalte han se-

ner.¹⁴ Krigsudbruddet satte Christian i gang med at skrive i større omfang. Han var da 33 år. For det første begyndte han at optegne noderne til alle de danse, den afdøde far havde spillet. Dernæst skrev han en bred slægtshistorie, *Vor Slægt* (1915), der var bygget på moderens barndoms- og ungdomserindringer, som en gave til hendes 60 års ejendomsjubilæum i 1915.¹⁵ Endelig påbegyndte han samme år at skrive det første af de 33 bind dagbøger, som han førte uafbrudt de næste 50 år. Hvad der startede som et personligt projekt, udviklede sig til et liv som folkemindesamler, lokalhistoriker og musikudgiver. Hvor broderen Johannes og de ansatte på Torpelund fik de økonomiske værdier til at yngle og skaffede mad på bordet, skabte Christian sig en rolle, hvor han forøgede familiens kulturelle og sociale kapital. Han fungerede ofte på skrift som familiens stemme udadtil gennem sine publikationer og sin regelmæssige brevskrivning. Korrespondancenettet indbefattede en række forfattere, adels- og proprietærfamilier, malere, musikere og enkelte humanistiske forskere. Man kan også regne Christian Olsens musikelever med til hans netværk.

Familien Olsens verdensbillede var patriarkalsk, i centrum står kongen, familien, fædrelandet og standen. "Bønderne" kan ernære sig selv og bliver derfor af Christian Olsen betragtet som en beundringsværdig stand, endog "Nationens Marv og Sundhedskilde".¹⁶ Christian Olsen afslører dog i dagbogen et ambivalent syn på gårdsmandsstanden. På den ene side har Torpelund og gårdmændene fælles historisk rod som landbrugere, og især når Christian Olsen føler sig angrebet af folk fra København, omtaler han sig i breve og dagbogsoptegnelser som "vi Bønder".¹⁷ På den anden side følte Olsen sig i kulturel henseende hævet over almindelige gårdmænd, som han af og til karakteriserer ved deres "tykke" halse, "solide" rygge og "aandløse" udtryk.¹⁸ Han noterer sig med tilfredshed, at nogle af Torpelunds gæster fra Danmarks Naturfredningsforening i 1943 var "*himmelfaldne over paa denne afsides Egn at finde Mennesker af vor Slags*".¹⁹ Han skelner også mellem "Folk af vor Kreds" og andre.²⁰ I den kultur, som bandt folk af vor kreds sammen, spillede musik en vigtig rolle. Christian Olsen tillagde musikdyrkelsen på Torpelund en højere værdi, end hvad han så omkring sig hos de fleste andre landbrugere og lønarbejdere.

Efter Jens Olsens og sønnen Hans' død i 1901-02 lagde der sig ligesom "et lamrende Tryk"²¹ over stemningen på Torpelund. Enken Johanne førte gården vi-

14 Hægstad 1954, s. 9. Det var ikke en efterrationalisering, se Chr. Olsens dagbog 1.11.1915.

15 Olsen 1915.

16 Christian Olsens brev til arkivar Hans Ellekilde 14.02.1952 (DFS 1906/134).

17 Fx i et brev fra Chr. Olsen til nodebogssamleren, lærer Gunnar Køster i Kolding den 23.12.1923 (DFS 1986/2).

18 Fx Christian Olsens dagbog 19.6.1928 og 4.6.1943.

19 Christian Olsens dagbog 4.6.1943.

20 Christian Olsens dagbog 24.11.1947.

21 Christian Olsens håndskrevne selvbiografi (DFS 2011/1, IIA) s. 82.

dere med sønnen Johannes som sin bestyrer, mens Christiane Rützou og søsteren, kunstmaleren Marie Olsen efteruddannede sig på flere lange rejser i udlandet. Først 12-15 år senere blomstrede musikaktiviteterne på Torpelund op igen på nye præmisser.

Kort efter Første Verdenskrigs udbrud begyndte ægteparret Eugenie og Peder Møller (1877-1940) atter at komme på Torpelund efter 15 års afbrydelse. Sidst nævnte havde da slået sig fast som vel nok Danmarks bedste klassiske violinist. Dette, i kombination med at Christiane efter 1912 flyttede tilbage til barndomshjemmet, og at hun og Christian indtil 1924 havde mange musikelever på Torpelund, førte til, at musikmiljøet blev revitaliseret. Man holdt årlige, private elevkoncerter i tilknytning til undervisningen. De mere end 30 elever i perioden 1912-19 var overvejende unge kvinder (døtre og frøkener) fra mellemstore og større gårde, og de blev suppleret med blandt andet et dyrlægepar og nogle børn af lærere. Desuden fik nogle fætre og kusiner samt nogle lidt fjernere slægtninge gratis undervisning. Kvinderne spillede klaver hos Christiane, mens mændene, der udgjorde ca. en fjerdedel af eleverne, spillede violin hos Christian. Eleverne blev ikke sjældent venner af familien – hvis de ikke var det i forvejen – og indgik i selskabeligheden på Torpelund.

”Vor Kreds” bestod foruden Torpelund-familien af andre mennesker, der forenede musikdyrkelse og selskabelighed. I Jens Olsens barndomshjem, Skovgård i Jyderup, levede under Første Verdenskrig fire søskende, nemlig Laurits Olsen, Aage Olsen, Inger Olsen og Karen Olsen, indtil Karen i 1919 blev gift med fabrikant og bilforhandler Kai Crone i Jyderup, og indtil ægteparret Laurits og Elsebeth Olsen i 1921 købte Råbehøjgård i Alleshave, lidt vest for Torpelund. Dette fætter-kusine-netværk på gårdene Skovgård, Råbehøjgård og Torpelund er kernen i ”vor Kreds”, og kredsen mødtes derfor til musikdyrkelse alle tre steder, dog langt mest på Torpelund. Sjældnere mødtes man til selskabelighed med musik på jagtslottet Sølyst i Jyderup, hvor komtesse Lilly Lerche boede, hos fabrikant Crones i Jyderup, hos lærerparret Wambers i Jyderup samt i et sommerhus i Stokkebjerghøj, hvor datteren fra Torpelund Katrine Marke med familie boede et stykke tid hvert år. Foruden i denne private sfære, hvor de selv kunne bestemme musikken, mødtes ”vor Kreds” ved offentlige koncerter i Jyderup, Kalundborg, Holbæk og København. Koncertbesøg fandt dog for Torpelund-familiens vedkommende højst sted 1-2 gange om året. Man foretrak tydeligvis musikudøvelse inden for hjemmets fire vægge.

”Vor Kreds” var de mennesker, der i gentagne tilfælde deltog i selskabelighed med musik på Torpelund, hvad enten de selv spillede og sang eller blot lyttede. Centralt i kredsen stod folk fra slægt og familie samt gode venner fra egnen fra mellemstore og større landbrugsbedrifter, det vil sige gårdejer- og proprietærfamilier og deres ansatte frøkener o.l. Torpelunds forretningsforbindelser kunne også være repræsenteret, som en købmandsfamilie og en advokat. Andre deltagere

var søskendeflokkens ungdomsvenner fra København, der delvis overlapper folk fra kunstneriske og akademiske professioner som musikere, malere, forfattere og historisk interesserede. En yngre deltager i "vor Kreds" udtaler, at familien på Torpelund var "*anderledes*", fordi de havde "*omgang med andre end lige netop bondestanden*", og så fik man hos gårdmændene ry for at være "*fint på den*".²² Det er især Johanne Olsen og Christian Olsen, der trækker nye mennesker til i mellemkrigstiden, ofte godt hjulpet af Christian Olsens skriftlige henvendelse til dem. Nogle blev en del af kredsen i en kortere eller længere periode, mens andre blot deltog i selskabeligheden en enkelt gang.

Musikkens sociale organisation

Musikoptræden på Torpelund foregik i husets dagligstue, hvor klaveret stod. Dansede man, foregik det som regel i en tilstødende gang. Ved familiebesøg blev der altid spillet, husker en af Christian Olsens niecer: "*Det var bare noget, der hørte til. Det var lige så vigtigt, at der blev spillet, som at vi fik noget at spise*".²³ Musikfremførelse var altid knyttet til middage (i spisestuen) eller kaffedrikning med kager (ofte i dagligstuen). Hvis der deltog professionelle musikere, spillede de, men var det ikke tilfældet, kunne familien og amatører fra bekendtskabskredsen optræde. Christiane Rützou kunne spille i begge tilfælde, mens Christian Olsen i mellemkrigstiden aldrig optrådte med sit spil, når der var professionelle til stede. Musikken stod altid i centrum for opmærksomheden. Eventuelt klappede man bagefter, og måske blev opførelsen efterfølgende genstand for samtale.

Landbrugets cyklus gjorde det til en selvfølge, at man spillede hyppigst i vinterhalvåret. Christian Olsen refererer aldrig uenighed om, hvem der kunne få lov at optræde i dagligstuen på Torpelund. Men indirekte ser man, at i enken Johanne Olsens levetid vejede hendes mening højere end Christians.

Hvordan kom man til at spille og synge på Torpelund? Enten var man selvskreven i kraft af nært slægtskab, dvs. fætre og kusiner, tanter og onkler og deres familier, eller man blev særskilt inviteret til at deltage i selskabelighed. På Torpelund satte man pris på "levende Mennesker", der ville fortælle og diskutere, synge, spille, danse, læse op og meget andet – blot de ikke var "Atrapper", der intet sagde og kun så til.²⁴ Hvis gæsten faldt til, var vejen åben for at spille og synge, for alle, der havde evnerne, blev opfordret til at foredrage musik, alene eller i sammenspil. "*Vi skulle alle sammen spille efter de evner, vi havde*", husker en deltager, så børn spillede også.²⁵ De gode personlige relationer var imidlertid

22 Interview med Inger Olsen fra Råbehøjgård 31.10.2012.

23 Interview med Inger Olsen fra Råbehøjgård 31.10.2012.

24 Christian Olsens dagbog 11.7.1929.

25 Interview med Inger Olsen fra Råbehøjgård 31.10.2012.

vigtigere end musikalske færdigheder. Derfor blev ingen inddraget i kredsen, blot fordi vedkommende havde musik som profession (fx lokale organister), og selv berømte musikere kunne formenes adgang. Det skete med komponisten og pianisten Louis Glass, der med sin familie kom regelmæssigt og "musicerede" på Torpelund fra 1923 til 1929. Derefter fandt Torpelund-familien Glass-familiens feriebesøg så belastende, at man ikke mere inviterede dem.

Traditionen for at spille og synge i selskabelig ramme blev ført videre til næste generation gennem Christian og Christianes musikundervisning, gennem kredsens egne børn og i 1940'erne undtagelsesvis gennem musikundervisning af tjenestefolk på Torpelund.

Musikrepertoire og fremførelse

Når der blev spillet ved selskabelige lejligheder i dagligstuen på Torpelund, var det enten, hvad Christian Olsen kalder "gamle Danse" eller "den højere Musik" også kaldet "klassisk Musik".²⁶ Betegnelserne "højere" eller "klassisk" bruger han især som en modsætning til den brede befolknings populærmusik, fx slagere og jazz.

"Gamle danse" var dansemelodier af den slags, som Jens Olsen havde spillet ude til dans i Nordvestsjælland i 1850'erne og 1860'erne. Det er dansemelodier med en formodet tilblivelse fra midten af 1700-tallet til 1870: Menuet, kehraus, engelskdans, turdans, reel, march, vals, hamborger, polka, mazurka og galop. Det var netop disse dansemelodier, Christian Olsen samlede og udgav med klaverudsættelser af Christiane Rützou i tre bind med titlen *Gamle Danse fra Nordvestsjælland* (1923-28). Denne musik havde en særlig status, for den repræsenterede en slægtstradition gennem fire generationer i Jens Olsens fædrene slægt, og Jens spillede dem ofte i mørkningen, med eller uden klaver, når familien var samlet. I mellemkrigstiden på Torpelund blev dansene især spillet af Christiane på klaver, eventuelt suppleret af en violin, der spillede melodien.

Da Christian Olsen og Christiane Rützou transformererede de stryger- og blæserakkompagnerede bondedanse, som Jens Olsen spillede i sin ungdom, til ensatsede klaverstykker, skete der en kulturel omformningsproces fra folkelig spillemandsmusik til karakterstykker, dvs. kunstmusik i den romantiske tradition.²⁷ Man kan frit omskrive udgavens ide til: 'bøndernes væsen belyst gennem deres danse'. Christiane Rützou overførte med stor fantasi spillepraksis fra den landlige dansemusik til sine klaverudsættelser. Dansene blev oftest brugt som lyttemusik på Torpelund, men især ved større fester blev der også danset til dem. Christian

26 Christian Olsens dagbog 7.10.1944, 12.12.1926, 13.6.1951 ("klassiske Smaastykker").

27 Se min artikel "Fra bondedans til karakterstykke for klaver", der forventes trykt i et dansk fagtidsskrift i 2013.

Olsen og Christiane Rützou ønskede musikken udbredt mest muligt. Det var derfor en bevidst strategi at lade udgaven være anvendelig til flere formål: I klaverundervisningen, til dans og som lyttemusik. De ønskede at viderebringe deres slægts gamle danse til eftertiden som en konservativ kulturværdi, der skulle leve til dans hos landbefolkningen i fremtiden. Klaverudsættelsen signalerede, at målgruppen primært var gårdmandsgruppen og højere sociale lag.

Dansemusikken var uundværlig, men det var den klassiske musik, der fyldte mest på Torpelund i mellemkrigstiden. Christian Olsens dagbog registrerer det repertoire, der har været spillet på gården fra 1915 til 1940. Det vil sige musik, der har været spillet sammen med gæster og for gæster. Olsens dagbog nævner musik af omkring 60 navngivne komponister, hvoraf han har angivet titler på omtrent 130 stykker. Hovedtendensen i repertoiret er tydelig. Det er den wienerklassiske og romantiske musik, der er i højsædet. Ganske vist spiller man nogle få barokkomponister, især J.S. Bach og Händel, og noget af 1700-tallets galante musik, fx Tartini og Viotti, men der bliver brugt flere kræfter på wienerklassikere som Haydn, Mozart, Beethoven og Kuhlau. Tidlig- og højromantiske komponister er desuden meget vel repræsenteret med musik, som er komponeret i perioden ca. 1815-1890 af navne som Weber, Schubert, Schumann, Chopin, Mendelssohn, Dvořák, Bizet, Bruch, Brahms, N.W. Gade, Liszt, Saint-Saens, Tjajkovskij, Grieg og Johan Svendsen – foruden en række i dag ukendte komponister. Det er tydeligt, at man kun spillede meget lidt musik fra efter ca. 1890 – og da gerne komponister, der skrev i en stemningsfyldt, (sen)romantisk stil som Louis Glass, Lange Müller og fætteren Herman Sandby. Den stilistisk mest moderne komponist, man spillede, var Carl Nielsen, hvis violinkoncert (1911) og enkelte andre violinværker blev fremført af Peder Møller og Christiane Rützou. Man spillede tilsyneladende ikke senromantiske og moderne komponister som de i dag "store" navne Rakhmaninov, Sibelius, Ravel, Debussy, Poulenc, Mahler, Hindemith, Schönberg, Bartok, Stravinsky og Prokofjev. Man spillede altså ikke samtidens nykomponerede musik, men stoppede kronologisk ved de komponister, der var moderne, da Katrine og Christiane var unge musikere i København i 1890'erne.

Kredsen på Torpelund spillede især violin og klaver, og det sidste instrument stod stærkt i hverdagen på grund af Christianes professionelle uddannelse og hendes mange elever på egnen. I salonen og den borgerlige aftenunderholdning i 1800-tallet havde klaveret en rolle i fire forskellige sammenhænge: den virtuose musik, sang med klaverledsagelse, den kunstneriske kammermusik og den poetiske klavermusik. Det hele kunne forekomme på Torpelund i mellemkrigstiden. Uden for de fire kategorier spillede man gerne klaversonater af Beethoven og Mozart.

De mest brugte besætninger var soloklaver, firehændigt klaver samt violin og klaver. Når der var mulighed for det, desuden cello og klaver samt violin-celloklaver. Ofte spillede man orkestermusik, der var bearbejdet for firehændigt klaver.

Christiane Rützou ved klaveret i dagligstuen på Torpelund efteråret 1923. Ukendt fotograf. Det Kongelige Bibliotek, Dansk Folkemindesamlings billedarkiv.

I den ovenfor nævnte poetiske klavermusik med dens suggestive titler a la Schumanns "Karneval" og "Kinderszenen" blev den tidlige romantiks forestillinger om et indhold i musikken af poetisk-billedlig art tydelig. Mange spredte bemærkninger i Christian Olsens dagbøger tyder på, at han og hans søskende grundlæggende delte dette romantiske syn på musik som kunstart, fx. når han priser et musikstykke for "*netop det udsigelige, som er i Alhambras Atmosfære*" eller fastslår, at "*intet er i den grad Sjælens Sprog som Musik*."²⁸ Generelt synes man også at have tilstræbt et romantisk udtryk, når man udførte musikken, med træk som: en stor, vibratofyldt tone på violin, udbredt pedalbrug på klaveret, dyrkelse af udtryksmæssige kontraster m.m.²⁹

Christian Olsen kritiserer meget sjældent de klassiske og samtidige komponister, han hører. Derimod falder der ofte, positive og negative, vurderende bemærkninger om udførelsen af musikken. De positive udtryk er især "Kraft og Temperament", "Glød", "Modenhed og Kultur", "skøn og ædel Tone", "Overlegenhed" og "fænomenal Teknik". For amatører og unge musikeres vedkommende er desuden "Fremgang" et ofte anvendt plusord. Da Christiane, skønt hun var syg og træt, ved et gæstebud på Torpelund spillede en ballade af Chopin udenad

²⁸ Christian Olsens dagbog 12.4.1925 og 6.6.1924.

²⁹ Jf. Inger Olsens klaverspil og fru Wamberg's sang på lydoptagelserne (DFS mgt OPT Helt 2012/1-5).

”med Kraft”, forklarede hun det med, at ”*det var for [den forlængst afdøde] Fader jeg spillede den, og saa fik jeg vel Kraft til det.*”³⁰ Hvis en udførelse var dårlig, kunne det skyldes indstillingen, som ”sjusket Spil” og ”mangel paa Fantasi”, eller tekniske mangler som ”for meget Pedal” og ”daarligt spiccato”. Der kunne dog også være ”for meget Teknik og for lidt Hengivelse, Hjerte”. Alt i alt vidner dagbogen om, at Olsen-familien forholdt sig aktivt vurderende til den musikalske praksis, fremførelsen, ikke til musikværket som objekt.

Christian Olsen og Christiane Rützou havde ikke trang til at spille uden for kredsen. Kulturens særpræg blev formidlet udadtil i udgaven af *Gamle Danse fra Nordvestsjælland*, hvis indhold i dagbogen ofte kaldes ”vore Danse”. Christian gjorde meget for at sælge udgaven, men ingen af de to søskende spillede til dans på højskoler eller i foreningssammenhæng. Det måtte andre gøre. Derimod medvirkede Christian aktivt til, at dansene blev spillet i radioen. Det skete, da Statsradiofonien under Emil Holms ledelse i 1926 påbegyndte regelmæssige udsendelser med danske folkedanse. Christian Olsens danse blev udvalgt og arrangeret for otte stemmer til at indlede den nye udsendelsespraksis, som begyndte den 21. marts 1926. De blev derefter spillet regelmæssigt af professionelle musikere i radioen i 1920’erne og 30’erne.³¹ Således blev Jens Olsens gamle bondemusik ikke blot til romantiske klaverstykker i dagligstuen på Torpelund, men overgik til at blive en slags populærmusik, fjernet fra sin oprindelige sammenhæng og i stedet opført og spredt gennem det nye massemedium, radioen.

Opfattelser af musik

Christian Olsens dagbog viser, hvordan musik blev opfattet. Relevant for vores problemstilling er, at musikken i høj grad blev betragtet som en *socialt sammenknyttende kraft* i familien Olsen. Der blev dyrket musik ved små og store familiesammenkomster. Christian husker fra sin ungdom, at ”*musikken bragte glæden ind i huset*”, og han konkluderer om de kunstnere og andre, der dengang ferierede på Torpelund, at ”*det var, som om det rige fællesskab, de havde oplevet gennem musikken, udlignede alle større eller mindre uoverensstemmelser.*”³²

Christian Olsen beskriver flere gange musikkens evne til at indgå i ritualer og knytte liv og død sammen på en *forsonende og forløsende måde*. Det sker typisk ved begravelser, hvor medlemmer af den musikalske slægt ofte selv spillede.

En opfattelse, som viser sig i samværet om musik, var, at *bestemte musikstykker hørte sammen med bestemte mennesker*, fx når slægtninge havde yndlings-

30 Christian Olsens dagbog 22.9.1935.

31 Granau 2000, s. 61–68. Martin Granau sætter datoen til 14. marts, men Christian Olsens dagbog noterer den 21. marts som første udsendelse af de nordvestsjællandske danse.

32 Olsen 1957, s. 10.

Juleaften i dagligstuen på Torpelund 1922. Forrest sidder Christian Olsen ved klaveret. Ved bordet med juletræet ses fra venstre: Moderen Johanne Olsen, pigen Trine, søsteren Marie, (til højre for bordet:) søsteren Christiane Rützou, den tyske frøken Nielsen, (siddende:) pigen Else, karlen Lausen og i profil broderen Johannes Olsen. Christian skrev i sin dagbog: "Denne Juleaften var særdeles rolig og fredelig. Nissen fik som sædvanlig sin Grød."

Foto: Christian Olsen. Det Kongelige Bibliotek, Dansk Folkemindesamlings billedarkiv.

danse, som blev spillet, når man var sammen. To gamle mazurkaer fungerede desuden som familiens "Nationalklenodier"; de to dansemelodier opleves som et stærkt symbol for fætter-kusinegruppens sammenhold.³³

Også det modsatte af sammenhold, *konflikter*, kunne *kommunikeres gennem musik*. Det ses, når de yngre i slægten provokerede ved at indføre ny dansemusik i form af "de synkoperede amerikanske Danse".³⁴ En anden slags konflikt gav sig indirekte udtryk i det musikalske sammenspil, når medlemmer af "vor Kreds" bevidst undgik at spille sammen på Torpelund. Fx spillede Katrine Marke sjældent i sit barndomshjem og da kun sammen med sin egen mand og sine børn. Derimod spillede hun gerne hos andre af kredsens medlemmer, og når hun inviterede til sit sommerhus. Hun udtrykte dermed, at hun generelt følte sig forfordelt over for sine hjemmeboende søskende.

Skønt Christian Olsen aldrig beskriver musikkens syntaks – dvs. dens form som et hele af melodi, rytme, akkord og klang – kan man af hans dagbog uddrage nogle æstetiske præferencer, som fortæller, hvad der for familien gør musikken værdsat og funktionel. Værket, som det foreligger fra komponistens hånd, er ikke helligt, vigtigere er det, at det kan bringes til at klinge på Torpelund i små be-

³³ Christian Olsens dagbog 19.5.1962.

³⁴ Christian Olsens dagbog 27.9.1920.

sætninger. Derfor spillede man både operauddrag, orkesterværker og større kammermusikværker i versioner, der var arrangeret for firehændigt klaver eller små kammermusikbesætninger. Man tilegnede sig altså musik, som man ellers ville have svært ved at komme til at høre, ved at spille den selv. Det drejede sig dog også om, at oplevelsen derved fik et særligt nærvær. Da Christian Olsen fx hørte Glass' Skovsymfoni i original orkesterbesætning i radioen, måtte han skuffet konstatere, at *"der blev godt dirigeret, men jeg syntes bedre om den som Firhændig – de spillede den jo her i Sommer."*³⁵ Ægteparret Glass, der begge var pianister, havde under et feriebesøg flere gange spillet symfonien for Torpelund-familien.

Jens Olsen havde i sine unge år haft lyst til at komponere og beklagede, at han aldrig fik en egentlig musikuddannelse.³⁶ Også flere af børnene på Torpelund syslede med småkompositioner. Christiane Rützou komponerede ensatsede klaverstykker i sin ungdom. Heriblandt er der lyriske klaverstykker af reneste vand med titler som "Stemmingsbilleder" og "Du viltre lille rislende Kilde".³⁷ Desuden fik hun udgivet nogle klaverudsatte *Sange* med tekster af danske romantiske digtere på Henrik Hennings forlag og Wilhelm Hansens Musikforlag. Christiane Rützou anså sig selv for et komponerende individ, der udgød sine følelser i musikken.³⁸

Man så således positivt på, at lokale kræfter forsøgte at komponere. Christian Olsen mente, at de gamle landsbyspillemande var en broget flok, der rakte fra de "forsumpede" og til "Naturgenier". Landsbymusikanter kunne have fremragende evner som udøvende og komponister, og de kunne i nogle tilfælde blive anerkendte professionelle musikere i København. Olsen samlede livet igennem eksempler på talentfulde musikere fra landet, og han publicerede artikler om fire nordvestsjællandske bondesønner, der vandt sig et "anerkendt Kunstnernavn" i København. Herved betonedes Olsen, at skellet mellem landboeres (folke)musik og byboeres (kunst)musik ikke var større, end at det kunne overvindes gennem talent og flid.³⁹ Tre af de fire bondesønner var han i øvrigt selv beslægtet med.

Instrumenterne i Torpelund-musikken holdt sig inden for de gængse i den klassiske kammermusik, derimod var brugen af nyere instrumenter som harmonika utænkelig, for det forbandt Christian Olsen med simple mennesker (arbejdere og tjenestefolk), unational musik (moderne dansemusik) samt en rædsom æstetik, herunder en instrumentklang der var "utæt, hæs og hvæsende".⁴⁰ Olsen

35 Christian Olsens dagbog 7.10.1926.

36 Christian Olsens dagbog 29.1.1941.

37 De er bevaret i den renskrift, som Christian Olsen udfærdigede til sig selv og søsteren i henholdsvis 1941 og 1943 (DFS 2012/1, VII M).

38 Christiane betegnede de lyriske klaverstykker som "det privateste af det private" i følge Christian Olsens påskrift på hendes eksemplar af håndskriftet med kompositionerne.

39 Se indledningen til Olsen 1923–28, 3, samt Christian Olsens artikler om de fire musikalske bondesønner i årbogen *Fra Holbæk Amt*: Olsen 1943 (Nyrop), Olsen 1959 (Marke), Olsen 1960 (Sandby) og Olsen 1961 (Petersen).

40 Brev til Else Moltke fra Christian Olsen 10.12.1923 (Det Kongelige Bibliotek: Acc. 2001/42, kasse 25).

ligger her på linje med mange andre borgerligt dannede i mellemkrigstiden.⁴¹ Med til Olsen-familiens æstetik hørte, at det opførte værk blev påhørt i tavshed og spillet rent. Utallige er de gange, hvor Christian Olsen klager over, at mere eller mindre folkelig musik, han har hørt offentligt, blev spillet falsk (i henhold til den klassiske musiks idealer). ”Falske Violintoner”, skrev han i 1923 til Thorkild Gravlund, ”er Knive i Ørene paa mig.”⁴² Falskheden var for Christian Olsen et iørefaldende symptom på det kulturelle forfald, han også oplevede på andre områder, når han sammenlignede faderens tid med mellemkrigstiden.

”Musicering” på Torpelund både skabte og afspejlede tilhørsforhold til stedet og fortiden. Det er et fænomen, der har været genstand for stor interesse i nyere musiketnologisk forskning.⁴³ Her er dog ikke plads til at dokumentere, hvordan musik fungerede som personlig oplevelse, der vækker følelser og skaber sammenhæng i livet.

Kulturel afgrænsning og musikkens betydning

Den ”højere musik” var for Olsen en del af en åndskultur, som man kunne tilægge sig gennem personlig dannelse. Det var en uafsluttet proces, der en tilfældig dag i 1935 kunne få ham til at skrive i dagbogen: ”*Den sædvanlige Travlhed [...] og dog fik jeg lidt Tid til overs til at spille Bach i – det gælder om at holde Kulturniveauet.*”⁴⁴ Ti år tidligere havde han, 44 år gammel, formuleret som en livsfilosofisk maksime til sig selv:

*Kun Viden, Kundskaber, Kultur (kald det hvadsomhelst) kan holde Een oven Vande, oven over den store Hob i hvilken man ellers vil synke tilbunds. Kun den der hungrer og tørster efter at udvide sin Viden, når frem, den der ikke gør det distanceres, indhentes af andre, sakker bagud og er færdig. Men netop denne evige Jagen og Higen efter det i Virkeligheden uopnaaelige, ’Fuldkommenheden’, er Drivfjedren i Mennesket, bringer os den ene Gaade løst efter den anden til Velsignelse for Menneskeheden der bestandig rykker frem ad Oplysningens og Civilisationens trange vej*⁴⁵

41 I både Danmark og Sverige var harmonikaen et udskældt symbol på simpel, unational underklassekultur; især i Sverige blev violinen derimod symbol på den ægte, nationale folkemusik. Jf. Bohman 2007.

42 Brev fra Christian Olsen til Thorkild Gravlund 9.12.1923 (Det Kongelige Bibliotek, NKS 4080, 4°).

43 Stokes 1994, s. 3, sammenfatter i redaktørens indledning: ”The musical event ... evokes and organises collective memories and present experiences of place with an intensity, power and simplicity unmatched by any other social activity.” Se også Bithell 2006, især delkonklusionen s. 9.

44 Christian Olsens dagbog 16.5.1935.

45 Indskrevet forrest i Christian Olsens tredje dagbogsbind, der omfatter 1924–26; maksimen er underskrevet ”C. O. 1925”.

Christiane Rützou synes at have en lignende opfattelse. At Torpelund repræsenterede høj kultur var man enige om inden for "vor Kreds". Violinisten Johannes Marke udtalte fx i en festtale på Torpelund, at "*Kulturen var i Højsædet her*", samt at Olsen-familien "*holdt sig fjernt fra alt Københavneri og det intetsigende Liv*."⁴⁶

Christian Olsen formulerer stedvis kraftig afstandstagen fra andre miljøers "musicering", og derved tydeliggør han, hvor familiens kulturelle og sociale grænser gik. Han mødte især den fremmede "musicering", når han gik i kirke, deltog i offentlige arrangementer og lyttede til radio.

Oplevelsen af en *kirkelig handling* var nogle gange stærkt præget af sangen og instrumentalmusikken. Da Christian Olsen i september 1925 gik til begravelse af en tidligere karl fra Torpelund, beskriver han begivenheden i lige grad som udtryk for "den mest udprægede Underklasse" og en forfærdelig musikkultur.⁴⁷ Christian Olsen følte sig fremmedgjort. Hans oplevelse ytrer sig i dagbogen i en afstandtagen fra deltagernes ukontrollerede, følelsesmæssige hengivelse i salmesangen, som han opfatter som en upassende og åndløs skrålen, der i en ung piges tilfælde desuden mest handler om en slags selvbeundring. Med sit krav om, at de sørgende kirkegængere burde synge rent og følges ad, var Christian Olsen på én gang i pagt med den klassiske kunstmusiks og højskolebevægelsens sangidealer i 1920'erne. Det, han hørte i det lokale gudshus, synes derimod at være udløberen af en århundredgammel folkelig kirkesang, hvor den enkelte søgte sit eget udtryk. Konsekvensen af hans holdning var, at medlemmer af den nævnte underklasse var udelukket fra "musicering" på Torpelund.

Når det gælder danse og dansemusik, går grænsen mellem "gamle" og "moderne" danse. Da Christian Olsen en aften i februar 1953 hørte en udsendelse i Statsradiofonien i serien Gamle Danse, havde man inkluderet to nyere slagermelodier, "Vupti Gine" og "Kvæservalsen". Olsen kommenterede det i dagbogen kort og fyndigt som "Svineri". I et brev til Else Moltke uddybede han begrebet, idet han kaldte "de moderne Danse" for "*Københavnernes Nationaldanse, der bedst danses i moderne Toiletter, mellem Borde, eller som Borgmester Kaper sagde i sin store Tale, for slukkede Lys*."⁴⁸ At Olsen var afvisende over for ny dans fremgik på tryk i *Gamle Danse fra Nordvestsjælland*, hvor han i begyndelsen af første bind citerede Louis Glass for at karakterisere moderne dans som et samfundsonde.

Moderne dans er for Christian Olsen ikke kun nye slagere, men først og fremmest amerikansk ragtime og jazz. Hans totale afvisning af denne dansemusik bundede i en frygt for den fordærvelse, som andre racers kultur efter hans mening kunne føre med sig. For den politisk konservative Christian Olsen var den danske kultur og den danske nation vigtige begreber, på en speciel måde. "Det danske"

46 Christian Olsens dagbog 7.6.1935.

47 Christian Olsens dagbog 21 .9.1925.

48 Brev fra Christian Olsen til Else Moltke 10.12.1923.

og ”dansk Musik” er ikke ord, han rutter med. Af hans dagbog og andre private papirer fremgår, at når han undtagelsesvis taler om national kultur, opfattes den ofte i modsætning til det fremmede, fx når *”Vor egen nationale Musik”* stilles i modsætning til *”Neger- og Menneskeæder-Musik”*.⁴⁹ Et andet sted stiller han det danske folk i modsætning til *”Negerkulturen”* og *”Nøgenkulturen”* (frigjort ungdom), og han tilføjer, at melodierne i *Gamle Danse fra Nordvestsjælland* er *”et Minde om en fin og værdifuld Almuekultur fra en Tid, der ligger før den asiatiske Kulturpest.”*⁵⁰ Disse voldsomme udtryk vidner om følelsen af en stor trussel mod den danske nation og det danske folk. Truslen kom udefra fra de sorte og asiatiske folkeslag og hjemme fra de unationale og ufolkelige mennesker. De hjemlige trusler var især internationalt orienterede politiske og religiøse grupper (socialister, kommunister, radikale, jøder), det urbane, industrisamfundet, det traditionsløse samt den personlige, især kvindelige frigjorthed. Dette kultursyn udtrykker og forklarer, hvor der i dansemusikken går en grænse mellem hans egen og andres musikkultur. Mellemkrigstiden betragtes generelt af Olsen-familien som kulturelt *”degenereret”* i modsætning til tiden før 1914, for ved krigsudbruddet *”gled Jerntæppet ned for en fin gammel Kultur, den der nu er saa fjern saa fjern.”*⁵¹

Christian Olsen og hans søskende gik sjældent til *offentlige musik- og dansearrangementer*, men når de gjorde, stødte Olsen-familien ofte på *”musicering”*, de tog afstand fra. Det kunne være folkedanseopvisning eller et kombineret koncert- og dansearrangement. I 1920’erne havde et orkester fra Holbæk spillet i Eskebjerg Forsamlingshus efter et princip, hvor aftenen bestod af tre dele: koncert med lettere klassisk, dans til gammel dansemusik, dans til moderne dansemusik. Under krigen oplevede Christian Olsen, at en af hans gamle klaverelever, gårdmandsdatteren Helga, var med til at genoplive det lokale koncertspil. En enkelt gang ved en høstfest for forsamlingshusets aktionærer deltog Olsen som musikerens inviterede gæst. Efter koncerten og en kaffepause var der dans til musik af to harmonikaspillere, og det vakte især begejstring, da der blev spillet sekstur til den melodi, Louis Helt fra Torpelund plejede at spille:

*Snart var Dansen i Gang. Naar der skulde gaas Kæde, traadte de saa kraftigt at Lyden af alle de mange ’Traad’ lød som Torden. Naar Parrene gik imod hinanden udstødte de infernalske Hvin – det lød som Flyvervarslingssirene. Og naar alle Seksturets sene satte i, blev det lige alt det man kunde tage. Det hele begyndte at få et rigtigt simpelt Anstrøg – Louis [Helt] og jeg gik – ude var der flere fulde – Tjeneren fra Algstrup laa i Grøften – smadderfuld.*⁵²

49 DFS 1951/30, II s. 2. Skrevet af Christian Olsen ca. 1940.

50 DFS 1951/30, II s. 29–30. Skrevet af Christian Olsen ca. 1940.

51 DFS 1951/30, II s. 1. Skrevet af Christian Olsen ca. 1940.

52 Christian Olsens dagbog 7.10.1944.

Christian Olsens bortgang i vrede skyldes dels, at det tilstedeværende publikum ikke ønskede at efterleve den "højere" musiks krav om koncentreret lytning, dels at man i dansen demonstrativt gav sig hen i "simpel" kropslig udfoldelse. Sekstur-melodien var fælles for Torpelund og forsamlingshuset, men spille- og dansemåden var så forskellig, at den overskred familiens grænser.

Olsen støttede hele livet *Statsradiofonien*s oprindelige formål om at være "kulturel og oplysende", og med sin kulturopfattelse måtte han tage afstand fra radioens udsendelse af forskellige former for ny musik. Det ytrede han i breve til venner og politikere.

Vi kan nu nærme os en karakterisering af Torpelund-"musiceringens" betydning for Olsen-familien, og det sker bedst ved at inddrage to andre undersøgelser. Musiketnologen Carole Pegg har studeret de faktorer, der havde betydning for musikpræferencerne hos mennesker i East Suffolk i England omkring 1900.⁵³ Hun undersøger, hvordan skabelsen af et musikalsk klangideal hænger sammen med tilhørsforhold til en social gruppe. Hendes udgangspunkt er, at skabelsen af et klangideal for, hvad der betragtes som god musik, er en del af den musikalske proces, og at tilhørerne og begrebsdannelsen om musik her spiller en aktiv rolle. Hun når frem til, at der til hver gruppe i den tredelte socialstruktur i East Suffolk svarede et musikalsk klangideal.

Landarbejderne samledes regelmæssigt i en lokal kro, hvor de spillede og sang efter princippet: Syng, fortæl eller giv en omgang! Sangene afspejlede deres erhverv og livssituation. Der var intet skel mellem udøvere og lyttere, og gensidigheden inden for et fælles klangideal sikrede og styrkede følelsen af social solidaritet. Dansemusikken var for violin og 'slået' dulcimer (efter 1902 toradet harmonika), og klangidealet var derfor pågående lyd uden for megen ornamentik, præget af rytme plus drone. Melodier 'ejes' i livstiden og videregives til slægt og venner, hvilket sikrer, at klangidealet opretholdes.

De lokale *forpagterfamilier* kunne ernære sig selv og tilhørte det mellemste lag af den tredelte socio-økonomiske struktur. Her samledes familierne om klaveret i dagligstuen og sang sange, der udtrykte ønsket om social og moralsk forbedring. Disse sange var hentet fra meget forskellige kilder (operaer, syngespil, koncertoptræden, minstrel shows), men de udtrykte ideelle følelser på en dannet og forfriskende måde. Klaverakkompagnementet var enkelt og akkordligt præget. Stemmerne var trænede og vibrato var essentielt. Alle i hjemmet inklusive eventuelle gæster forventedes at deltage i denne "musicering".

Godsejerne tilhørte det øverste lag af den sociale pyramide. Her blev musik især dyrket på weekendfester, hvor man desuden forlystede sig med skydning, jagt og teater. Gæster og professionelle musikere kunne komme langvejs fra, og musikerne spillede for betaling. Musikken var hovedsagelig lyttemusik, og reper-

53 Pegg 1984.

toiret var klassisk musik fra det 18. og 19. århundrede. Musikken var nodebaseret, og hele musikkulturen forudsatte kendskab til vesteuropæisk klassisk tradition. Der var kun ringe plads til personlig improvisation, og klangen var bygget på melodiske og harmoniske strukturer.

Carole Pegg slutter sin artikel, der også analyserer musikbrugen omkring 1980, med at fastslå, at de tre gruppers form for musik dels var et udtryk for gruppens livsstil og værdier dels for gruppens behov og muligheder. Godsejernes "musicering" var præget af kunstmusik, og det krævede formue, boglig dannelse og mobilitet. Omkring 1900 havde musikken den skjulte funktion at styrke solidariteten i en eksisterende social gruppe. Omkring 1980 konstaterede Pegg derimod, at musiklivet var langt mere fragmenteret på tværs af socio-økonomiske grupper, og at tilegnelsen af en musikgenre kunne være en bevidst strategi fra individets side og et middel til at tilslutte sig til en ønsket social gruppe.

Den tredelte socialstruktur i Suffolk har en parallel i Christian Olsens opfattelse af socialstrukturen i Nordvestsjælland, idet han ofte udtrykker en skelnen mellem landarbejdere (husmænd og tjenestefolk), gårdmænd samt øverst proprietærer og godsejere. For Christian Olsen var den vigtige forskel mellem de to sidste grupper foruden størrelsen i hartkornet, at på gårdmandsbrugene indgik ejerfamilien som regel med manuelt arbejde i driften, mens dette ikke var tilfældet hos proprietærer og godsejere. I gruppen af de største landbrugsbedrifter havde ejerfamilien overskud til at dyrke sine kulturelle interesser. Torpelund lå som sagt i den øverste ende af gårdmandsgruppen, men der er ingen tvivl om, at familien gerne ville omgås og sammenligne sig med proprietærer og godsejere.

Som Torpelund lå i grænseområdet mellem den mellemste og øverste socialklasse i Nordvestsjælland, sådan er der også ligheder i musikdyrkelsen med både den mellemste og øverste socialklasse i East Suffolk. Forpagterfamiliernes dagligstuemusik med klaveret i centrum kan minde om Torpelund, hvor man dog sjældent sang sange af den art, der blev brugt i East Suffolk. Også i Bregninge sogn var der i mellemkrigstiden en del gårdmænd, der havde anskaffet sig klaver – "*dengang skulle piger [i gårdmandsmiljøet] lære at spille klaver*", siger en yngre deltager i Torpelund-kredsen. Forskellen var, at ingen andre af de nærliggende gårdmandsfamilier "*kom så langt med det*", og at man ikke spillede "*i samme genre*", dvs. den klassiske kunstmusik, men snarere populærmusik à la Thekla Badarzewskas "Nonnens bøn".⁵⁴ Torpelundmusikken ligner "musiceringen" hos godejerne i East Suffolk ved at være klassisk musik, der nogle gange fremføres i arrangerede former. Her var forskellen dog også tydelig, idet musikaktiviteterne på Torpelund var mere integreret i hverdagen og byggede på en kreds af amatører og professionelle musikere, hvoraf ingen fik betaling for deres spil.

54 Interview med Inger Olsen fra Råbehøjgård 31.10.2012.

Musikdyrkelsen på Torpelund var præget af tradition. Her spillede man musik af samme slags i et halvt århundrede fra Første Verdenskrig og til Christian Olsens død. For at forstå, hvad der ligger bag denne indgroede konservatisme, kan det afslutningsvis være nyttigt at sammenligne med Christopher Smalls analyse af den offentlige symfonikoncert i Vesten i anden halvdel af det 20. århundrede, som han skildrer den i bogen *Musicking*. Small bygger på en teori som kort og unuanceret kan gengives således: "Musicking", fx en offentlig symfonikoncert, etablerer på det sted, hvor det sker, et sæt relationer, og det er i disse relationer, at betydningen ligger. Relationerne går ikke bare mellem lydene, men også mellem alle de mennesker, der deltager på den ene eller anden måde. De samlede relationer i en offentlig koncertopførelse modellerer eller står som en metafor for de ideelle relationer, som deltagerne forestiller sig dem; det være sig mellem personer, mellem individ og samfund, mellem menneskeheden og naturen og/eller måske det overnaturlige. Al kunst er performancekunst; dvs. objektet eksisterer for at fremkalde aktiviteten (ikke omvendt). Når vi "musicerer", udforsker og fejrer vi følelsen af, hvem vi er, og påkalder det guddommelige.⁵⁵

På denne baggrund konstaterer Small, at symfonikoncerten er et ritual, hvor den vestlige kanon af symfonier og lignende værker fra perioden 1770 til 1918 opføres med et publikum bestående af lyttere fra den industrielle middel- og overklasse. Koncerthuset ligner en temapark à la Disneyland, fordi alle den moderne teknologiske ressourcer er taget i brug for at skabe de kunstneriske omgivelser, således at de betalende kunder kan tro, at de oplever genskabelsen af deres forfædres autentiske verdener. På basis af sin udførlige skildring af symfonikoncertens ritual foretager Small en vidtgående og i høj grad diskutabel tolkning af ritualets betydning: Symfoniens store fortælling (det "meta-narrativ" som Small – alt for bastant – fremanalyserer af sonatesatsformen) fejrer vestlige samfundsværdier som logik, klarhed, rationalitet og maskulinitet. Formålet med at spille de kanoniske værker er at forsikre "den industrielle middel- og overklasse" om, at verden er som den er og vil forblive således.

En sammenligning med Torpelund viser interessante forskelle. De fysiske omgivelser var her en privat landbrugsbedrift, og der var stort set altid middag eller kaffebord i tilknytning til musikaktiviteterne. I dagligstuen dyrkede man selskabelighed med gæster, diskuterede, sang og spillede, idet klaveret altså var placeret her. Dagligstuen var på én gang husets fineste og mest repræsentative rum, fyldt med slægtens møbler og billeder. Her kom tjenestefolk kun efter invitation, mens de til daglig kunne være med i "den lille stue". Man kunne kun deltage i "musiceringen", når man var budt, så alle kendte hinanden. Alt sang og spil foregik uden betaling bortset fra undervisning af musikelever i årene 1912-24. Den sociale kerne i kredsen af "musicerende" var en fætter-kusinegruppe samt deres

55 Small 1998, s. 12–13, 96–108, 113, 141–42.

nærmeste familie og venner, og det indbefattede nogle professionelle musikere. Det var værten, Torpelundfamilien, der bestemte rammerne for "musiceringen", men relationerne mellem de tilstedeværende var ligeværdige og præget af gensidig accept og tolerance. Når der blev spillet og sunget, var musikken altid i centrum for opmærksomheden. Derfor fik børn ofte nogle albums med postkortbilleder at blade i, mens musikken lød. Ved særlige lejligheder dansede man. Hvad angår relationerne mellem de optrædende, så var der ingen leder og således heller ingen, der bestemte, hvad der skulle spilles og i hvilken rækkefølge. Det vil sige, enhver spillede, hvad han eller hun havde lyst til, og så var kredsens kollektive reaktion afgørende for, om det blev gentaget ved en anden lejlighed. Der var dog sjældent strid om repertoiret. I tilfælde af uenighed vejede gamle Johanne Olsens stemme stærkest, fordi hun til sin død 94 år gammel bevarede sin status som familiens overhoved. Hvad angår musikkens klang, så er forskellen til den offentlige symfonikoncert, at Torpelund accepterede amatørernes ufuldkomne tekniske niveau, når det gjaldt om at gengive noteteksten optimalt. For amatøren var det vigtigste, at han eller hun spillede stykker af en passende sværhedsgrad og altid gjorde sit bedste.

Alt dette var anderledes end i den offentlige koncertkultur, Christopher Small skildrer. Når de to musikkulturer, der begge er baseret på et hovedsagelig klassisk-romantisk musikrepertoire, kan være så forskellige, er det ikke kun, fordi de udspiller sig i hver sin halvdel af det 20. århundrede. Forskellen skal snarere forklares ved, at alle i Torpelund-kredsen i høj grad *deltager* i "musiceringen" og anerkender hinanden som ligeberettigede – hvad enten man "musicerer" ved at spille, synge, lytte, danse, diskutere, ved at være vært, eller man på anden måde bidrager til det musikalske samvær.⁵⁶

Det særprægede ved musikdyrkelsen på Torpelund kan sammenfattes i tre begreber, som også karakteriserer Olsen-familiens sociale og kulturelle identitet: Konservatisme, privathed og eksklusivitet. *Konservatismen* i musikdyrkelsen på Torpelund har sin rod i familiens opfattelse af Olsen-slægtens historiske betydning. Det var en familiefortælling, en identifikation med slægten, der var fælles for fætter-kusine-gruppen i Jyderup, Alleshave og på Torpelund. Man bekræftede ofte for hinanden, at man var ud af en gammel musiker- og gårdmandsslægt med særlige musikalske evner. Christian Olsen mente endda, at det var en af de mest musikalske slægter i Nordvestsjælland, der samtidig var "*den mest musikalske Del af Danmark (udenfor København).*"⁵⁷ Jens Olsens Torpelund og den fælles bedstefader Anders Olsens slægtsgård, Skovgård i Jyderup, havde gennem den musikalske praksis været "Melodiopsamlingssteder" for egnens danse. Jens Ol-

⁵⁶ Sammenlign Pitts 2005a, s. 142–44.

⁵⁷ Brev til Grüner-Nielsen 5.10.1921 (DFS 1906/134).

sens musikalske slægtsarv i form af dansemusik blev på denne måde betragtet som en hel egns arv.

Familiefortællingen rummede flere lag. Politisk hyldede man endnu i mellemkrigstiden den gamle verdens patriarkalske værdier a la det gamle Højre før parlamentarismens indførelse i 1901. Man vedkendte sig at være ”bønder”, men bønder med kultur. Det var Christian Olsens store skræk, at ”*en dag ville vi alle gå ens klædt, og konformiteten ville komme over os og udslette alt særpræg.*”⁵⁸ Inden for familiefortællingens ramme fungerede musik – såvel gammel dansemusik som klassisk-romantisk kunstmusik – som et udtryk for slægtsfølelse og markør af udvalgte af livets fester (især enken Johanne Olsens fødselsdage og ejendomsjubilæer). I ”musiceringen” bevarede og genskabte familiekredsen en forestillet autentisk verden, en drøm om et samfund, der kunne være. At spille og synge blev opfattet som en tradition. Christian Olsens forestillede Nordvestsjælland var et Utopia, hvor økonomisk stabilitet og traditionelle værdier gik hånd i hånd med en påstået rig og forædlet kultur. Udgaven af *Gamle Danse fra Nordvestsjælland* var det synlige og hørbare udtryk for at *forandre* (dansemusikken) *for at bevare* (gårdmændenes og proprietærernes værdier), fordi den transformerer bonde-danse til kunstmusikalske karakterstykker for klaver. Publikationen kan betragtes som et symbol på hjemstavnen Nordvestsjælland – et nyt kulturelt kodet udtryk i form af et korpus af påstået egnsprægede folkedanse.

Musikkulturen var *privat*, for den dyrkede hjemmet og familiekredsen på en måde, der var usynlig for andre. Det var utænkeligt, at Christian Olsen og Christiane Rützou skulle spille offentligt til møder, baller eller folkedans. Man dyrkede gennem musikken intimitet, socialitet og personlig tilegnelse af klassisk-romantiske værker gennem små besætninger. Skridtet videre til selv at komponere kaldte Christiane Rützou ”det privateste af det private”.

Musikkulturen var med sit krav om at ”holde Kulturniveauet” også *eksklusiv*, for den skabte afstand til lavere socialgrupper og til folk med kulturelt og politisk moderne værdier (fx radikale og socialistiske). Musikaktiviteten udelukkede folk uden en vis boglig dannelse og klassisk musikalsk træning. ”Musiceringens” særpræg blev især kommunikeret til omverdenen af Christian Olsen gennem hans bøger om slægtens folkeminder,⁵⁹ lokalhistoriske artikler om slægtens musikere⁶⁰ samt nodeudgivelser⁶¹ og radioudsendelser med slægtens danse. ”Musicering” på Torpelund var for de udvalgte, og den markerede grænser til andre racer og til moderne musik, både kunst- og populærmusik. Dens særpræg blev desuden markeret ved de lokale musikaktiviteter, som Olsen-familien normalt ikke enga-

58 Hægstad 1961.

59 Foruden de nævnte især Olsen 1923, Olsen 1949, Olsen 1950.

60 Foruden Olsen 1923 og Olsen 1923–28, indledning til bind 3, er det Olsen 1959, Olsen 1960 og Olsen 1961.

61 Foruden den nævnte Olsen 1923–28 også Olsen 1926a og Olsen 1926b.

gerede sig i, som foregik i forsamlingshuse, missionshuse, kirker, folkelige foreninger og på højskoler. Familien var ikke interesseret i at bruge sine kræfter i praktisk folkeoplysende og opdragende arbejde med musik. Derimod skabte Torpelund-familiens dyrkelse af den klassiske musik relationer til mennesker fra sociale grupper, man ønskede at omgås. Christian Olsens energiske brevskriveri med godsejere, forfattere, malere, musikere og andre viser, at dét kunne være en bevidst strategi allerede i mellemkrigstiden og ikke kun i nutidens fragmenterede musikkultur (hvor de omtalte forskere Stephanie Pitts og Carole Pegg har dokumenteret det).

Hvis Christopher Small har ret i, at måden, vi foretrækker at "musicere" på, viser, hvem vi er,⁶² så udtrykker Torpelundkredsens musikkultur, at familien i mellemkrigstiden fremstod som en særlig forening af bondeslægten, egnen og en internationalt præget, borgerlig dannelse.

Litteraturliste

- Beard, David og Kenneth Gloag 2005: *Musicology. The key concepts*. Routledge.
- Bithell, Caroline 2006: "The past in music. Introduction". *Ethnomusicology Forum* 15:1, s. 3-16.
- Bohlmann, Philip 2008: "Returning to the ethnomusicological past". Gregory Barz og Timothy J. Cooley: *Shadows in the field. New perspectives for fieldwork in ethnomusicology*. Oxford University Press, s. 246-70.
- Bohman, Stefan 2007: "Vad kan dragspel säga oss? Om kulturanalys av musik och musikinstrument". Stefan Bohman, Dan Lundberg og Gunnar Ternhag (red.): *Musikinstrument berättar*. Instrumentforskning i dag. Gidlunds Förlag, s. 165-83.
- Bonde, Lars Ole 2009: *Musik og menneske. Introduktion til musikpsykologi*. Samfundslitteratur.
- Bossius, Thomas og Lars Lilliestam 2011: *Musiken och jag. Rapport från forskningsprojektet Musik i Människors liv*. Bo Ejeby Förlag.
- Burke, Peter 1978: *Popular culture in early modern Europe*. Harper & Row.
- Clayton, Martin, Trevor Herbert og Richard Middleton (red.) 2003: *The cultural study of music. A critical introduction*. Routledge.
- DeNora, Tia 2000: *Music in everyday life*. Cambridge University Press.
- Finnegan, Ruth 1989: *The hidden musicians. Music-making in an English town*. Cambridge University Press.

62 Small 1998, s. 220.

- Granau, Martin 2000: *Holms vision. Radiosymfoniorkestret 75 år*, bind 1. Danmarks Radio.
- Grothjahn, Rebecca 2012: "Playing at refinement. A musicological approach to music, gender and class around 1900". Oxford University Press på vegne af German History Society, s. 395-411, se: <http://gh.oxfordjournals.org/>
- Hedwall, Lennart 1995: *'En öfversigt af musiken inom Wermland'. Bidrag till belysningen av det sena 1700-talets svenska musikliv*. Stockholms Universitet.
- Hægstad, Tove Meyer 1954: "Malkepigens Sange beroligede Køerne" [artikel baseret på et interview med Christian Olsen]. *Landet* 13.5.1954, s. 9.
- Hægstad, Tove Meyer 1961: "At redde fra glemsel" [artikel baseret på interview med Christian Olsen]. *Berlingske Tidende*, 2. sektion, 3.12.1961.
- Lilliestam, Lars 2006: *Musikliv. Vad människor gör med musik – och musik med människor*. Bo Ejeby Förlag.
- Ling, Jan 1991: "Die weibliche Rezeption von Kunst- und Populärmusik im bürgerlich-ländlichen Milieu Schwedens". Monika Fink, Rainer Gstrein og Günter Mössmer (red.): *Musica Privata. Die Rolle der Musik im privaten Leben. Festschrift zum 65. Geburtstag von Walter Salmen*. Edition Helbling, s. 141-49.
- Lundberg, Dan og Gunnar Ternhag 2002: *Musiketnologi. En introduktion*, Gidlunds Förlag.
- Olsen, Christian 1915: *Vor Slægt. Beretning om Mennesker og Begivenheder delvis bygget paa Moders Erindring*. Trykt som manuskript i København i 30 eksemplarer (eksemplarer i Det Kongelige Bibliotek).
- Olsen, Christian 1923: *Fra Nordvestsjælland. Slægtsminder og Folkeminder*. I kommission hos P. Haase & Søn.
- Olsen, Christian 1923-28: *Gamle Danse fra Nordvestsjælland*, 1-3. Eget forlag.
- Olsen, Christian 1926a: *Ole Bulls Polka*. Eget forlag.
- Olsen, Christian 1926b: *Thema med Variationer*. Eget forlag.
- Olsen, Christian 1931: "Gamle Ole Petersen fortæller om Sæd og Skik i gammel Tid". Fra Holbæk Amt, Historiske Aarbøger, s. 77-93.
- Olsen, Christian 1943: "Sangeren Jens Larsen Nyrop". Fra Holbæk Amt, Historiske Aarbøger, s. 25-60.
- Olsen, Christian 1949: "Til Høstgilde for 60 Aar siden". Fra Holbæk Amt, Historiske Aarbøger, s. 75-79.
- Olsen, Christian 1950: "Høstgilde paa Algistrup og andre Folkeminder". Fra Holbæk Amt, Historiske Aarbøger, s. 90-102.
- Olsen, Christian 1951: "Høstgilde paa Hagedstedgaard i 1890'erne". Fra Holbæk Amt, Historiske Aarbøger, s. 90-91.
- Olsen, Christian 1957: "Cellospil i moreltræet". *Landet* 19.9.1957, s. 10.
- Olsen, Christian 1959: "Kgl. Kapelmusikus Frederik Marke". Fra Holbæk Amt, Historiske Aarbøger, s. 84-96.

- Olsen, Christian 1960: "Kgl. Kapelmusikus Kristian Sandby". Fra Holbæk Amt, Historiske Aarbøger, s. 44-60.
- Olsen, Christian 1961: "Kgl. Kapelmusikus Chr. Pedersen". Fra Holbæk Amt, Historiske Aarbøger, s. 84-95.
- Pegg, Carole 1984: "Factors affecting the musical choices of audiences in East Suffolk, England". *Popular Music* 1994:4, s. 51-73.
- Pitts, Stephanie E. 2005a: *Valuing musical participation*. Ashgate Publishing Limited.
- Pitts, Stephanie E. 2005b: "What makes an audience? Investigating the roles and experiences of listeners at a chamber music festival". *Music and Letters* 86: 2, s. 257-69.
- Ruud, Even 1997: *Musikk og identitet*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Small, Christopher 1998: *Musicking. The meanings of performance and listening*. Wesleyan University Press.
- Segerståhl, Sinikka 1978: "Musikintressen". Lönnqvist, Bo, Maria Bruncrona, Elias Härö, Anna Maria Reinilä, Marianne Schauman og Sinikka Segerståhl: *Finländsk Herrgårdsliv. En etnologisk studie över Karlsbygård i Tenala ca 1800-1970*. Svenska Litteratursällskapet i Finland, s. 540-54.
- Stokes, Martin (red.) 1994: *Ethnicity, identity and music. The musical construction of place*. Berg.
- Sørensen, Anne Scott, Ole Martin Høystad, Erling Bjurström og Halvard Vike 2010: *Nye kulturstudier. Teorier og temaer*, Tiderne Skifter.
- Ternhag, Gunnar 1992: *Hjort Anders Olsson – spelman, artist*. Gidlunds Bokförlag.
- Åström, Anna-Maria 1993: "Kulturella markörer". Samme: 'Sockenboarna'. *Herregårdskultur i Savolax 1790-1850*. Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 236-56.

Utrykte kilder

Det Kongelige Bibliotek:

- Dansk Folkemindesamling (DFS) 1951/5-30: Christian Olsens samlinger. (I alt 2 hyldemeter).
- DFS 2011/1: Christian Olsens papirer. (I alt 114 kasser = 6 hyldemeter).
- DFS 1906/134: Breve fra Christian Olsen til Dansk Folkemindesamling.
- DFS 1906/135: Personalia vedrørende folkemindeforskere og –samlere, Christian Olsen.
- DFS 1986/2, XXIII: Breve fra Chr. Olsen til Gunnar Køster.
- DFS Billedarkiv: Christian Olsens fotosamling.

DFS Lydarkiv: mgt OPT Helt 2012/1-5 (Louis Helts optagelser) samt mgt GD 2010/4-12, 2011/2-3 (interviews med Louis Helt, Else Olsen, Inger Olsen og Nils Marke).

NKS 4080, 4°: Thorkild Gravlunds samling, breve fra Christian Olsen.

Acc. 2001/42, kasse 19: Breve til Harald Moltke fra Christian Olsen.

Acc. 2001/42, kasse 25: Breve til Else Moltke fra Christian Olsen.

Statens arkiver:

Diverse folketællinger og kirkebøger for Bregninge og omliggende sogne i Nordvestsjælland, via Statens Arkivers Arkivalieronline: www.sa.dk/ao/.

Undervisningsministeriet: Understøttelser; videnskabelige understøttelser og rejseunderstøttelser, ordnet alfabetisk efter efternavn, løbenummer 19 (Christian Olsens ansøgninger m.m. i 1920'erne).

Lokalhistorisk Arkiv for Gl. Bjergsted Kommune, Svebølle:

Personarkiv Christian Olsen, Torpe [mest trykt materiale].

The meaning of music at a large farm during the inter-war period

This article investigates music as culture from a historical, ethno-musicological perspective. Jens Henrik Koudal bases his work on the preserved music collection and large private archives of Christian Olsen (1881–1968), who was born and spent most of his life on the farm Torpelund in Zealand, Denmark. From Olsen's collection, it is possible to make a historical reconstruction of the rich musical life that took place on the farm, and the purpose of the article is to examine what the musical activities meant to the Olsen family's social and cultural identity; i.e., both their self-conceptualisation and their marking of identity towards their surroundings. The article's method is rooted in a 'broad' concept of culture, along with Christopher Small's concept 'musicking' and new musicology's tendency to focus on the practice of music-making rather than on 'great' composers and books of music. Torpelund is compared to similar settings in England (e.g., East Suffolk around 1900, according to Carole Pegg) and Western concert halls (around 1980, according to Christopher Small).

During the inter-war period, the Olsen family gathered together a circle of diverse people, including relatives, friends, business connections and other musicians, who all participated in the "musicking" as equals. Their repertoire consisted of classical and romantic art music from c. 1780–1890, plus the family's old folk-dancing music (arranged by members of the family). In its own opinion, the circle's music-making was a 'higher' kind of music that established clear distinctions towards lower social classes, towards other races (e.g., blacks with their ragtime and jazz) and towards modern music (e.g., art music and popular music). Specific to Torpelund are three concepts, which also characterise the social and cultural identity of the Olsen family: conservatism, privacy and exclusivity. The musical practices of the Olsens at Torpelund indicate that, during the inter-war period, the family represented a particular amalgamation of the peasant family, the part of the country (northwestern Zealand) and an international, middle-class education.

Jørgen Mührmann-Lund, f. 1964, ph.d. i historie fra Aalborg Universitet med afhandlingen *Borgerligt regimente. Politiforvaltningen i købstæderne og på landet under den danske enevælde*. Pt. ansat som post.doc. på Aarhus Universitet med et forskningsprojekt om Københavns politi 1682-1814.

REVOLUTIONEN I SÆBY

I 1790'erne så de danske myndigheder ofte paralleller mellem hjemlige folkelige uroligheder og den franske revolution. I historieskrivningen derimod tillægges tidens folkelige uro ingen revolutionær betydning med det argument, at der sjældent blev fremsat krav om forandringer af den bestående samfundsorden. I denne artikel modsiges dette standpunkt i en mikrohistorisk analyse af en konflikt fra 1790 mellem Sæbys byfoged og borgerskabet, som fremsatte krav om mere indflydelse og åbenhed i bystyrelsen.

Borgerne i Sæby havde fået nok. Den 18. august 1790 mødte de talstærkt op på tingstuen, da byfogden Christian Damsgaard skulle til at forhøre værtshusmand Hans Schousgaard, der var blevet arresteret for opsætsighed mod politiet. Det var ikke første gang, at en borger kom for politiretten, som byens eligerede borgere sammenlignede med den spanske inkquisition. Derfor krævede de oprørte borgere nu, at der blev indkaldt til en rådstuesamling, hvor byfogden skulle forklare sig. Det ville Damsgaard ikke høre tale om. Som han spydigt skrev på en klage fra borgerne, stod han ikke til regnskab for "selvgjorte nationalforsamlinger, parlamentsråder, underhuse eller øvrigheder".¹

Sådanne referencer til de samtidige begivenheder i Frankrig støder man ofte på i danske myndigheders vurderinger af folkelig uro i 1790'erne. I de jyske proprietærs klage over landreformpolitikken fra 1790 advares der mod franske tilstande, hvis ikke strejkende hoveribønder sættes på plads.² Samme år sammenligner en kornhandler i Aabenraa nogle håndværkeres aktion mod udførsel af korn med fiskekonernes tog til Versailles og anklager dem for at være "inficeret

1 LaN, B.OD-198a. Byfoged Chr. Damsgaards påskrift 19/8 1790 på genpart af klage fra 11 borgere med påskrift af de eligerede borgere Ell og Hansen.

2 Klagen er aftrykt i Colbiørnsen 1790, s. 40.

af pariserluften”.³ Senest har Ulrik Langen vist, hvordan hovedstaden svirede af revolutionsrygter i tiden umiddelbart efter den franske konges henrettelse i 1793. Det betød, at kronprins Frederiks regering og politiet reagerede med uforholdsmæssig hårdhed på uroligheder som Posthusfejden i 1793 og Tømrrerstrejken i 1794. Handelsmanden Michael Brabrand, der havde beskyldt myndighederne for magtmisbrug i et klageskrift, blev i 1798 udvist efter at have siddet fængslet på Kastellet i fem år, fordi man mente, at han med sit skrift havde villet ”op-ægge folk til oprør” og ”tilvejebringe en sådan forandring og revolution her som i Frankrig”.⁴

I dag, hvor vi ved, at det ikke kom til en dansk revolution i 1790’erne, kan man trække på smilebåndet af disse sammenligninger med de samtidige begivenheder i Frankrig, som også har haft til formål at stille urostifterne i et dårligt lys over for overordnede myndigheder. I den danske historieskrivning, hvor teorien om en særlig dansk konsensuskultur dominerer, er 1790’ernes folkelige uro da heller ikke tillagt nogen revolutionær betydning. I deres undersøgelser af uroligheder i København og Slesvig-Holsten lagde Bent Blüdnikow og Ole Stender-Petersen vægt på, at revolutionære ideer kun fandt grobund i det bedre borgerskab, hvori- mod de bønder og håndværkere, der deltog i folkelige uroligheder, aldrig fremsatte nye krav, men kun forsvarede traditionelle rettigheder og moralnormer.⁵

Dette fænomen kendes overalt i det førmoderne Europa, men som bekendt var protesten mod stigende brødpriiser også en vigtig drivkraft i den franske revolution. Med andre ord udelukker ikke-revolutionære intentioner ikke, at man befandt sig i en revolutionær situation, selvom den ikke fik et revolutionært udfald. Denne indsigt er central i den nyere oprørsforskning, der anskuer oprør som processer, hvor myndighedernes reaktioner kan få stor betydning for forløbet.⁶ Af samme grund mener jeg, at øvrighedens revolutionsfrygt må have påvirket 1790’ernes folkelige uro. I sin undersøgelse af folkelig uro i 1700-tallets Frankfurt har den tyske kriminalitetshistoriker Joachim Eibach kunnet konstatere stigende folkelig uro efter 1789 og en langt mere defensiv reaktion fra myndighedernes side, selvom uroen fortsat havde karakter af forsvar for eksisterende rettigheder.⁷

Der er også vidnesbyrd om, at uromagere var bevidst om den nye kontekst. Under Tømrrerstrejken i 1794 skulle en af de strejkende have sagt, at politimesterens hoved skulle sættes på en stage og bæres rundt i gaderne, som man gjorde i Frankrig.⁸ Og i Ærøskøping råbte en deltager i et opløb mod udpantning af skolepenge, ”at det skulle gå værre til end i England og Frankrig”, og at hvis man send-

3 Stender-Petersen 1991-93, s. 614.

4 Langen 2012, s. 142-143. Om revolutionsrygter i hovedstaden, se også Langen 2005, s. 201ff.

5 Blüdnikow 1986. Stender-Petersen 1991-93. Om den danske vej, se Bregnsbo 1996.

6 Et forbilledligt eksempel herpå, se Sennefelt 2001.

7 Eibach 2003, s. 155-199.

8 Engberg 2009, s. 199.

te soldater, ”ville borger og bonde blive et”.⁹ Den schweiziske oprørshistoriker Andreas Würglers analyse af folkelig uro i 1700-tallets Schweiz viser desuden, at der i forbindelse med protester mod indskrænkning af traditionelle rettigheder og øgede skatter ofte blev fremsat nye krav om åbenhed i forvaltningen.¹⁰

I den førømtalte sag fra Sæby fra 1790 er rygtet om den franske revolution til stede både i øvrighedens og borgernes vurdering af konflikten. I sig selv er konflikten så ubetydelig, at den end ikke omtales i Paul G. Ørbergs Sæby-historie fra 1970. Kun det langt mere alvorlige oprør i 1818, som blev slået ned af militæret, nævnes som undtagelsen fra danske vej, som et eksempel på, hvor let ”vort land kunne være havnet i revolution og blodsudgydelse”.¹¹ Min egen forskning i 1818-oprøret har vist, at oprøret udsprang af en gammel magtkamp mellem byfogden og borgerne om byens styrelse eller ”politi”.¹² Samme konflikt er til stede i sagen fra 1790, som er fundet under en systematisk gennemgang af korrespondancen fra Sæby til Aalborg stiftamt. Sagen vil her blive gennemgået som et eksempel på, hvordan revolutionen også påvirkede konflikterne i en nordjysk ravnekrog som Sæby på den måde, som den nyere forskning i folkelig uro har kunnet konstatere for perioden efter 1789. Metoden er mikrohistorisk, idet der fokuseres på spor, som kan belyse mere generelle spørgsmål om tidens politiske kultur. Som det er fremgået, efterlader unormale begivenheder som denne konflikt et væld af kilder såsom klager og betænkninger, der giver mulighed for at belyse normer og praksisser, som ikke er synlige i den daglige, mere rutineprægede forvaltning, hvor de ikke er på spil.

Byfoged og borgerskab

Ved enevældens indførelse i 1660 blev Sæby styret af en magistrat bestående af en borgmester og fire rådmænd. I henhold til købstadsforordningen af 28. januar 1682 blev magistratsstyret afskaffet i små købstæder som Sæby, hvor byfogden blev ene om bystyrelsen. Blandt byfogdens nye opgaver var den omfattende politiforvaltning, som ifølge forordning af 22. oktober 1701 omfattede alt fra opsyn med god orden på søn- og helligdage, vagabonder, næringslivet og vej-, vand- og brandvæsenet. Allerede i 1693 kritiserede generalprokurør Niels Benzon dette enmandsstyre for sin ineffektivitet efter en inspektionsrejse til de små købstæder. I Sæby var der f.eks. ikke blevet udnævnt formyndere, skifter og auktioner blev indført i tingbogen og ikke i separate protokoller, borgerne smed ”uhumskheder” på kirkegården, og bolværket var i dårlig stand. Benzons forslag om at udnævne

9 Hvidtfeldt 1945, s. 132.

10 Würbler 1995.

11 Ørberg 1970, s. 192–193.

12 Mührmann-Lund 2009a & 2009b.

Sæbys Algade. I 1800 var det gamle ting- og rådhus så forfaldent, at man opførte et nyt, som her ses for enden af gaden med facaden ud mod torvet.

Foto: Robert Egevang: Det Gamle Sæby, 1977.

de to kirkeværgere og kærneren til rådmænd for at løse problemerne i de små købstæder blev dog ikke til noget.¹³ Fra 1720 begyndte stiftamtmandene i Aalborg at føre et mere regelmæssigt opsyn med bystyrelsen, og i 1773 fik Sæby to "eligerede borgere"; en slags borgerrepræsentation, som efter norsk forbillede blev indført i de danske købstæder i løbet af 1700-tallet.¹⁴ Ordningen var foreslået af Sæbys præst som led i en række andre tiltag for at styrke byens næringsliv, som var truet af havnens forfald og konkurrencen fra den nærliggende flådehavn Fladstrand. Udviklingen betød, at indbyggertallet faldt fra 670 i 1672 til 517 i 1801. Der var ingen lav, og landbruget var den vigtigste indtægtskilde.¹⁵

I 1700-tallet begyndte den gradvise professionalisering af byfogedembedet, der også medførte, at mange embeder blev samlet under én hat.¹⁶ Det gamle system med at rekruttere byfogderne blandt byens købmænd blev nu anset som kilde til uorden og nepotisme. Således skrev stiftamtmand Jørgen Bilde om Søren Nielsen, der var byfoged i Sæby 1709-30, at han var en gammel ulovkyndig mand, der misbrugte sit embede til at rage al handelen til sig selv og sine svigersønner, hvoraf den ene var konsumptionsforpagter og den anden kærner.¹⁷ Derfor blev den mere lovkyndige lakaj Simon Meyer udnævnt til byfoged i 1730. Han kunne imidlertid ikke leve af sit embede alene og døde i yderste armod i 1753. For at løse det problem blev hans efterfølger Gunde Meldahl også udnævnt til herredsfoged i Børglum-Jerslev herreder samt birkedommer ved Sæbygård og Voergård birker.

Som fremmed kom Meldahl på kant med den førhen så dominerende Lindamslægt. Prokurator Otto Lindam beskyldte han for vinkelskriveri, idet han skrev

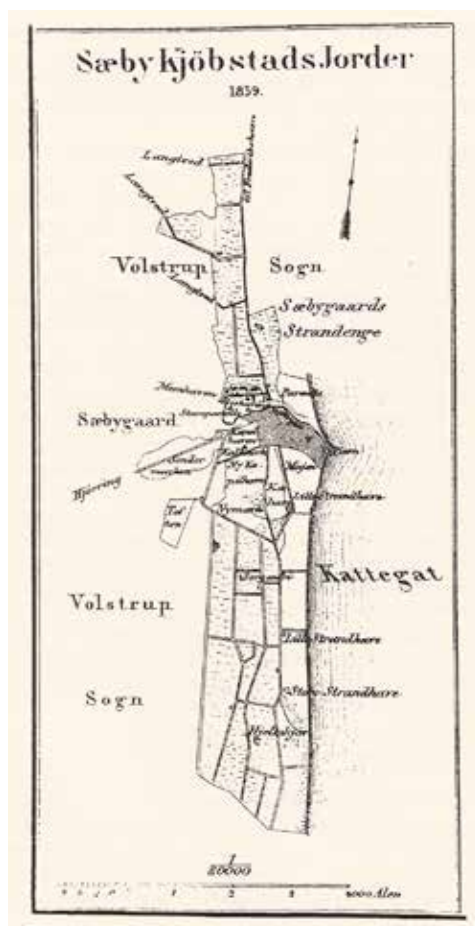
13 RA, Gehejmekonseilets protokol 1690-95, s. 239-258. Relation om rejse april-maj 1693. Om Sæby, pkt. 1, 2, 3, 7, 10 og 44. Forslag om udnævnelse af rådmænd, pkt. 13.

14 LaN, B.OD-197. Sognepræst N. J. Muus til stiftamtmand von Osten 1/6 1773. Om indførelsen af eligerede borgere, se Munch 1900, bd. 1, s. 135-144, bd. 2, s.18-30.

15 Ørberg 1970, s. 70.

16 Om byfogedembedets udvikling fra bedsteborger til professionel, se Knudsen 2001. Om Sæbys byfogder, se Ørberg 1970, s. 117-119.

17 Nielsen 1868-69, s. 196-197.

I Trap Danmarks 1. udgave fra 1859 findes dette kort over Sæbys omstridte jorder. På dette tidspunkt var agrene udskiftede, men et forslag om også at udskifte fællederne stillet af de eligerede borgere i 1830 blev opgivet på grund af modstand fra borgerskabet. De følgende illustrationer er fra Paul Ørberg, 1970.

klager for borgerskabet uden at give sig til kende. Bl.a. en klage fra 1755, hvor nogle borgere klagede over at være tilsagt at køre mursten til kirkens reparation "som borgere ej anderledes end bønder i så måde var anset."¹⁸ I 1764 blev byfogden i bogstavelig forstand skydeskive for broren Jørgen Lindam, en aftakket og temmelig fordrunken løjtnant fra København, der følte sig uretfærdigt behandlet under skiftet af farens bo. En sommeraften fik han afløb for sin vrede ved at gå grassat "under forskrækkelig skrigen, stimen og banden" gennem byens Algade, hvor han smadrede et af vinduerne i tingstuen med sin kårde. Og dagen efter gik han rundt med en ladt flindtbøsse og sagde, at han ville skyde byfogden. Ved den efterfølgende politisag gik løjtnanten under jorden, men hans drukbrødre kunne berette, at han var vred over, at han "som byens barn, eller nogen af hans, ikke skulle nyde sådant et brød som byfogden havde, som en fremmed." Tinghuset symboliserede slægtens fald, da det var hans barndomshjem, som nu var gjort til en uærlig "tyvekule". Selvom løjtnanten gemte sig i Sæby, skulle det vise sig

18 LaN, B.OD-110. Tilsigelse fra Meldahl 13/12 1755 med påskrift af Peder Svendsøn, Peder Pedersen Lund, Herman Otto Wirenfeldt og Mads Stabel, konciperet af Otto Lindam, ds. klage til stiftamtmand Holck 13/12 1755.

umuligt at få ham anholdt, da byfogden ikke rådede over politibetjente, og ingen borgere ikke ville påtage sig det hverv.¹⁹

En anden episode, der vidner om Meldahls afmagt, forefaldt i forbindelse med den kendte kancelliembedsmand August Hennings inspektionsrejse i Jylland i 1779. Her klagede Hennings over, at byfogden ikke ville sigte byens vognmand Peder Løgstør for uforsvarlig kørsel og et overfald på Hennings, da denne ikke ville betale for turen, hvor embedsmandens pistol gik af og nær havde dræbt Løgstør. For at spare den fattige vognmand for sagsomkostninger havde byfogden tilbudt Hennings at diktere en straf på ”husbondretlig” vis. Det var imidlertid meget imod Hennings’ mere moderne syn på retten som middel til at fremme den offentlige sikkerhed og ikke som middel til personlig hævn, hvilket også afspejlede sig i hans afsky for dueller.²⁰

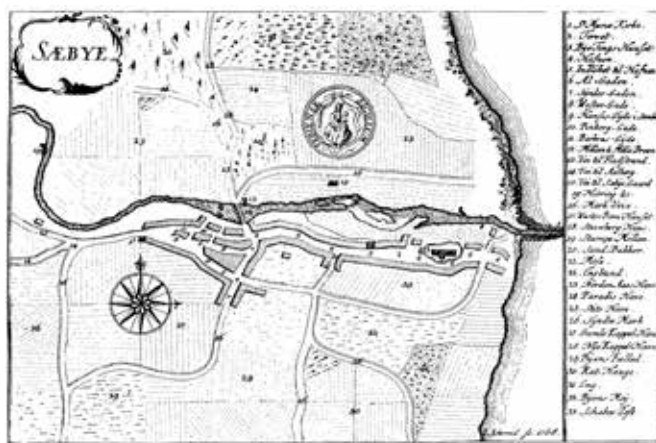
Christian Damsgaards politireformer

I 1736 indførtes den juridiske embedseksamen, men først i 1782 fik Sæby en dansk eksamineret jurist ved navn Hans Hjorth som byfoged. Allerede i 1785 blev han dog afløst af en anden uddannet jurist, Christian Damsgaard, der var søn af en byfoged fra Viborg. Damsgaard påbegyndte straks en række reformer af byens offentlige væsen eller ”politi”, som kan følges i den politi- og rådstueprotokol, han lod tage i brug til politiretssager, og referater fra de såkaldte rådstuesamlinger. Disse borgermøder var gået af brug under enevælden, men blev nu i lighed med de eligerede borgere genindført for at fremme den almindelige velfærd. Samme motiv lå bag enevældens skabelse af en borgerlig offentlighed med indførelse af trykkefrihed i 1771 og de store landboreformer, som kom samtidig med reformerne i Sæby.

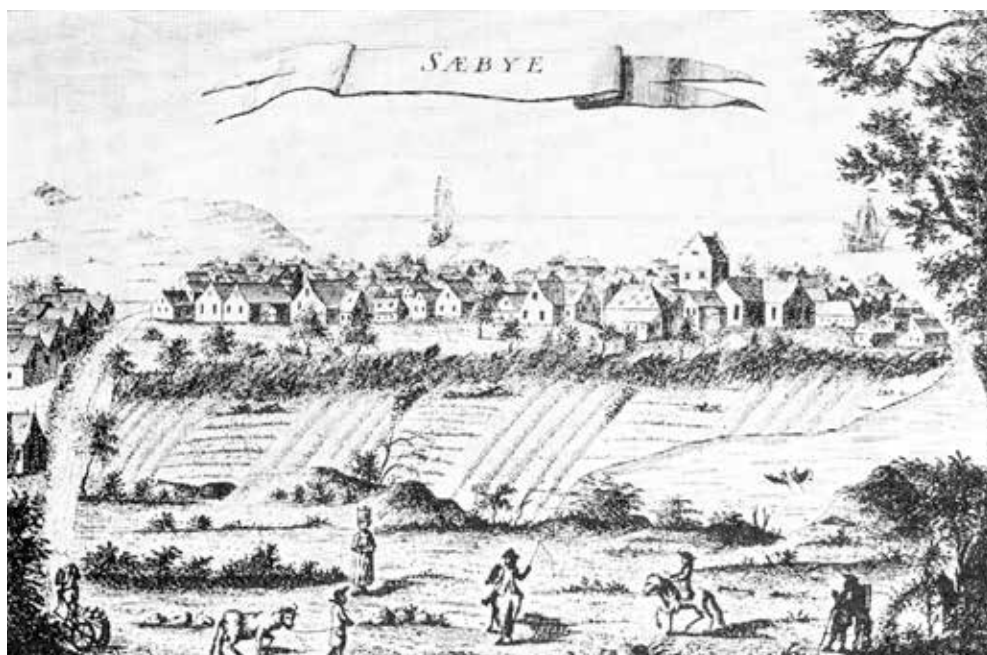
Det traditionelle moralske mål med ”god politi” var at holde den enkelte købstad og især dens fattigfolk forsynet med fødevarer og andre livsfornødenheder ved hjælp af handelsrestriktioner. I 1786 lod Damsgaard gentage en politiplakat udstedt af stiftamtmanden i 1761, der forbød byens fiskere at sælge fisk til udenbys opkøbere i to timer efter, at de var landet med deres fangst. Nu som dengang havde borgerne nemlig klaget over, at byens fattige ikke kunne købe de fornødne fisk til deres daglige ophold. For at man kunne vide, hvornår forprang med fisk

19 Ds. Meldahl til Holck 14/6, 22/9 og 17/10 1764 samt 22/6 1765. LaN, B.OD-246. Afskrift af politi- og gæsteretssag mod lieutenant Lindam ved Sæby byting 20-25/6 1764.

20 LaN, B.OD-197. Meldahl til von Osten 11/10 1779 inkl. Hennings til Meldahl, Ellinggård 3 og 4/10 1779. Om ”husbondret”, se Jacobsen 2008. Om Hennings’ syn på dueller, se Pedersen 2003, s. 128-134.

I Pontoppidans atlas fra 1768 findes et kort og et prospekt af Sæby omgivet af uudsiftede agre og enge. Synet var mere landligt i virkeligheden, da stikket ikke viser, at byen var domineret af bindingsværkshuse med stråtag.

var forbudt, skulle der i de to timer hejses et flag på en flagstang, som blev opstillet på havnen.²¹

Samme motiv lå bag et forbud fra 1785 mod at sælge møg til udenbys folk. Sæbys jordejere havde nemlig klaget over mangel på gødning til byens uudsiftede jorder, som blev betegnet som "en af byens væsentligste herligheder", fordi de jordløse indvånere solgte møget fra de kreaturer, de lod græsse på byens fællede, til omegnens bønder.²² Omvendt var det de jordløses tur til at protestere, da

21 LaN, B28-34. Rådstuesamling 22/3 1786 m. oplæsning af Damsgaards plakat af 22/2 1786 og stiftamtmand Holcks resolution af 10/12 1761. Gentaget ved rådstuesamling 21/3 1787. Rådstuesamling 24/3 1790 om det nedstyrtede flag og auktion over flagstang 25/3 1790.

22 Ds. Sæby købstad. Politiprotokol 1745-1746 & rådstueprotokol 1785-1805. Rådstuesamling 29/3 1786. Gentaget plakat om forbud mod udførsel af gødsel af 27/9 1785.

byfogden begyndte at indskrænke græsningen på de bynære fælleder. Først kom et forbud mod gæs på en fælledd kaldet Mojen, og da det ikke blev overholdt, udbød byfogden fælleden til leje på en auktion på rådstuen den 22. april 1786. Her holdt prokurator Thomas Dall en tale på vegne af "mængden og de allerfleste indvånere", hvor han protesterede mod denne afskaffelse af gamle vedtægter, som ifølge byens nye "vinkelskriver" kun kunne afskaffes på "parlamentarisk vis" ved de flestes "vota" og kærnerens samtykke. Her tørnede den gamle kommunalisme sammen med enevælden. Damsgaard nægtede at føre klagen til protokols eller svare på den, men måtte senere afgive en erklæring, da den blev indsendt til stiftamtmanden. Klagerne afviste han som en samling betlere og stoddere, som lå byen til last, hvorved han implicit tilkendte de skatteydende borgere en vis politisk myndighed. Dog insisterede han i reformtidens ånd på, at det var kongen og hans embedsmænds ret at afskaffe skadelige vedtægter. Da prokurator Dall lejede Mojen, fik klagerne en anden vinkelskriver til at skrive en klage til kronprinsen, som også blev afvist.²³

I 1787 blev græsningsforbuddet udvidet til en række andre bynære arealer, og byens vægter blev ansat som byhyrde og markmand med ordre til at "anholde" ulovligt græssende kreaturer. Men vægteren gjorde sig selv skyldig i den forseelse, og den 15. juli måtte byens kærner befale ham at beslaglægge en flok heste og køer syd for byen. Det medførte en klage over byens "tyvetrækker" fra en af ejerne, Jens Schioldan, der ville have 12 rd. i erstatning for "ilde medhandling" af to heste i henhold til et syn foretaget af to medborgere. Ifølge kærneren var klagen "smedet sammen af nogle urolige hoveder ved en brændevinstønde eller et rødvinsanker". Schioldan nægtede desuden at betale sin bøde på 6 mark med det sædvaneretlige argument, at der havde været fri græsning på denne fælledd fra "ældgammel alders tid". Den nye vedtægt kunne ikke anses som legitim, da den var blevet vedtaget ved en rådstuesamling, hvor kun fire borgere og et par indvånere havde været til stede.²⁴

Det kommunale princip om flertalsstyre blev atter fremhævet, da tre borgere på en rådstuesamling erklærede, at de ikke ville betale til byhyrden længere, fordi Schioldan og andre ustraffet fortsatte med at bruge fælleden efter gammel skik og brug. Her protesterede en flok borgere med henvisning til Danske Lovs § 3-13-31 om, at ingen måtte "kuldkaste" de vedtægter, som almuen i en by havde vedtaget til fælles nytte og tarv. Men, som de tre påpegede, gjaldt denne bestemmelse kun for fæstebønder. For at imødekomme kravet om en fast hånd erklærede

23 Ds. Rådstuesamlinger 18/4 1786 og 10/7 1787. LaN, B.OD-197a. Damsgaard om klage til Levetzau 23/6 1786.

24 Ds. Klage fra Anders Færch på rådstuesamling 17/5 1786. Ansættelse af byhyrde 21/3 1787. Politiret mod byhyrde og rådstuesamling med vedtagelse af ny vedtægt 7/6 1787. Rådstuesamling med sag om ulovlig græsning 16/7 1787. Afskrift af Jens Skjoldans klage til Damsgaard og kærner Jens Wismers erklæring om samme 15/7.

byfogden, at ulovlig græsning fremover ville blive anset som vold og hærværk og straffet langt strengere som straffesager i henhold til Danske Lov.²⁵

Udover at genoplive traditionen med rådstuesamlinger indførte Damsgaard den summarisk-inkvisitoriske procedure i politisager og politiforhør i offentlige straffesager. Denne nye procesform var mindre formel og mere effektiv end den traditionelle, partsstyrede akkusatoriske proces. I politisagerne kunne mindre bøder opkræves uden dom, i større sager kunne vidner stævnes med kortere varsel, og i politiretten var kun to mod normalt otte retsvidner nødvendige. Det inkvisitoriske betød, at dommeren forestod opklaringen af sagen med krydsforhør af den mistænkte, som ikke havde ret til en forsvarer og kunne varetægtsfængsles på ubestemt tid.²⁶

Denne metode blev især taget i brug i sager mod vagabonder for at spare det offentlige for sagsomkostninger, de sigtede aldrig ville være i stand til at betale. Alligevel skulle disse sager vise sig at være en byrde for Damsgaard, der som vederhæftig byfoged skulle lægge ud for udgifter til arrest og forplejning, før de efter domsfældelse kunne opkræves via skatterne. En vidtløftig sag begyndte i september 1785, hvor en desertør fra det riberske regiment ved navn Halvor Hansen og hans kæreste Inger Laursdatter blev anholdt for et indbrud hos byfogden og byens konsumptionsforvalter. Under sagen flygtede de to flere gange fra byens "uærlige" arrest, en lerklinet tilbygning til tinghuset, der var så "skrøbelig", at det var umuligt "at holde arrestanter til publice sikkerhed", som Damsgaard formulerede det. Vægteren og to mænd blev hyret til at stå vagt, men endte selv i arresten under mistanke for at have bistået ved en fangeflugt. Da Damsgaard ville spare "publikum" for udgifter til fangevogtere, blev de to sendt til retsforfølgelse ved det riberske regiment, men kvinden blev frikendt for medvirken til desertion og sendt tilbage.²⁷

I 1787 blev fire vagabonder anholdt for løsgængeri. Den første var en enarmet tigger, hvis manglende arm dog blev fundet under klæderne under en kropsvisitation. På sig havde han også et pas, som indeholdt en opfordring fra hans sognepræst om at give en almisse til dets invalide indehaver, som angiveligt skulle være skrevet i 1786. Men da byfogden bemærkede, at det stemplede papir var fra 1787, tilstod tiggeren, at han havde fået det lavet for 1 rd. af en "skrivkyndig" mand ved navn Anders Grønbech, som han havde fået anbefalet i sit logi hos vognmand Peder Løgstør. Grønbech var en afskediget tolder fra Varde, der havde fået afslag på at nedsætte sig som prokurator i Sæby, da byfogden og prokurator

25 Ds. Rådstuesamlinger 3/4 og 9/4 1788 inkl. p.m. fra Marcus Hansen, Mads Christensen og Jes Hansen Ell 2/4 1788 og erklæring på borgerskabets indsigelse 7/4. Bekendtgørelse ved rådstuesamling 2/7 1788.

26 Om den inkvisitoriske proces, se Pedersen 2012.

27 LaN, B.OD-197a. Damsgaard til stiftamtmand Levetzau 6/9, 10/9, 12/9 og 13/9 1785, oberst von Lützau i Ribe til Damsgaard 14/9 1785 og 11/2 1786, Ribes stiftamtmand Urne til von Lützau 11/2 1786, Damsgaard til Levetzau 12/3, 9/5 og 9/12 1786.

Dall begge betegnede ham som en omvandrende tigger og vinkelskriver, der ved "sin dag- og natteløb fra et hus til et andet (...) ophidse, udlede og sammensætte folk til alene unyttig pengespilde". I sagen om det forfalskede pas forsvarede Grønbech sig med, at han havde handlet af medynk for "stymperen". Dermed gav han udtryk for en kristen barmhjertighed, som forbuddet mod tiggeri og almissegivning i fattigforordningen fra 1708 ikke havde udryddet.²⁸ På grund af en procedurefejl kom tiggeren til at sidde fængslet i 4 ½ måned i den uhumske og uopvarmede arrest, før han blev idømt et år i Viborg tugthus. Grønbech derimod slap med at sidde i den civile arrest på tingstuen og en dom på 8 dages fængsel på vand og brød samt en forvisning fra byen. Så oprørske var stemningen blandt byens småfolk, at man pålagde borgerne at stå vagt ved arresten dag og nat i to-mandskift af frygt for en befrielsesaktion.²⁹

Måske var det disse sociale spændinger, der kom til udtryk, da brændevinsbrænder Ole Thorsen en lørdag aften stillede sig op foran købmændene Hans Mundrup og Jørgen Åbels bopæl og udskældte dem for tyve og skælme. Da han ikke kunne tales til fornuft, blev han anholdt af byfogdens lillebror Simon, der var ansat som politifuldmægtig, og nogle løst ansatte betjente.³⁰

Den nye summarisk-inkvisitoriske proces blev således mest brugt til at disciplinere småfolk. Det skulle vise sig mere problematisk at anvende metoden over for borgere, især da byfogdens anseelse faldt betragteligt i 1789.

Uvederhæftighed

Lovgivningen krævede, at byfogderne skulle være "vederhæftige".³¹ Det betød, at de skulle være så velhavende, at de kunne lægge ud for skatterestancer og diverse offentlige udgifter.³² At være vederhæftig hang sammen med byfogdens anseelse som en ubestikkelig og hæderlig embedsmand. Derfor var det med stor skam, at Christian Damsgaard erklærede sig konkurs i et meget følelsesladet brev til stiftamtmand Levetzau. For ikke yderligere at komme i unåde hos kongen, foreslog han, at hans bo hurtigst muligt blev solgt ved en beskikket byfoged for at dække gælden til den kongelige kasse. Vel at mærke før private kreditorer kunne nå at

28 Om synet på tiggeri, se Hansen 2008.

29 LaN, B28-34. Politiforhør 28/2 og 1/3 1787, inkl. indlæg af Anders Grønbech. Rådstuesamling 21/3 1787 med bekendtgørelse af befaling fra stiftamtmand Levetzau 17/3 efter indberetning fra Damsgaard af 13/3 1787. LaN, B.OD-197a. Udtalelser om Anders Grønbech af Prokurator Dall og Damsgaard til Levetzau 5/8 og 27/8 1786. LaN, B28-13. Justitssag mod Jørgen Pedersen og Anders Grønbech ved bytinget i 28/3-11/7 1787. LaN, B.OD-198. Damsgaard om justitssagen til Levetzau 3/3, 13/3, 7/5 og 14/7 1787.

30 LaN, B28-34. Politisag 13/11 1787.

31 Danske Lov 5-1-1 og købstadsforordningen af 28/1 1682, § 3.

32 Efter statsbankerotten i 1813 betød denne sammenblanding af embedsmændenes private økonomi og de offentlige kasser en lang række sager om kasse-mangler og underslæb, se bl.a. Jensen 2013.

Denne jernbeslåede kasse, som formentlig er fra begyndelsen af 1800-tallet, har indeholdt Sæbys penge og arkiv, som borgerskabet ønskede indsigt i.

gøre deres krav gældende. Deres del af gælden ville han søge at få saneret ved private forlig. Endelig var det ham meget magtpåliggende at understrege, at hans gæld ikke skyldtes en moralsk brist, men var arvet efter hans far.³³ Stiftamtmanden forsøgte at få et par vederhæftige borgere til at indsamle skatter og afgifter, men det frabad de sig, da borgerne ikke ville betale skat med den begrundelse, at opgørelsen var urigtig, eller at de havde penge til gode i byfogdens bo.³⁴ Så ophidsede var de private kreditorer, at købmand Hans Mundrup udtog stævning mod kongen, da dennes forret til byfogdens bo blev lagt til grund for bytingets afvisning af Mundrups krav.³⁵

Den 14. september 1789 underskrev 14 borgere en klage til Danske Kancelli, hvor byfogden blev anklaget for at være "en moralsk fordærvet karakter", der havde påført deres "ringe og fattige by" mange unyttige omkostninger såsom nogle udsmykninger af byens toldbomme, udgifter til en planlagt udskiftning af Sæby og Sæbygårds fællede samt løn til en fast kæmner. Vel at mærke uden at indhente borgernes samtykke eller fremlægge kvitteringer for disse udgifter, som dette år lå 136 rd. over takserborgernes ligning. Der var altså et tydeligt krav om mere medbestemmelse og åbenhed i forvaltningen. Hemmelighedskræmmeriet gav anledning til rygter om korrupption og underslæb, som fik yderligere næring af byfogdens nylige fallit. Blandt andet skulle byfogden have opkrævet færre skatter af de kreditorer, der havde fragået deres krav i hans bo. De eligerede borgere købmand Jes Hansen Ell og møller Marcus Hansen blev beskyldt for at være i lommen på byfogden. Mølleren var endda ikke valgt, men udpeget af byfogden i stedet for Hans Mundrup, der havde opsagt dette hverv i protest. Borgerne ønskede, at alle disse forhold måtte blive undersøgt af en upartisk mand "til bedre orden og skiks

33 LaN, B.OD.198. Damsgaard til Levetzau 11/6 1790.

34 Ds. Fedder Ferslev til Levetzau 17/6, 30/8 og 11/10 1789. Damsgaard til Levetzau om Hans Søby 24/9 og 27/10 1789. LaN, B.OD-198a. Damsgaard til Levetzau om Hans Søby 7/3 1790, de eligerede borgere Ell og Hansen til Levetzau 5/9 1790 om at Damsgaard skal stå for skatteopkrævning igen, da Søby slet ikke har opkrævet skatter. Damsgaard til Søby om restancer 6/9 1790 og Søby til D. 8/9 og 13/11 1790.

35 LaN, B.OD-198a. Hans Mundrup til Levetzau 7/4 1790. Ansøgning om sættemodmer til sag mod kongen.

erholdelse her i byen.” Damsgaard affejede denne klage som ”et æreskændigt skrift” og anklagede prokurator Dall for som ”vinkelskriver” at være dens forfatter. Byfogden medsendte en række bilag for at afvise klagens punkter, men afviste at være pligtig til at indhente andre end de eligeredes borgeres samtykke til nye udgifter med henvisning til et reskript af 2. marts 1787. Marcus Hansen var ganske rigtigt udnævnt af ham, men kun fordi ingen andre var egnede ud over Hans Mundrup, der var en gammel humørsyg mand. Netop fordi der kun var 4-5 skrivekyndige borgere i byen, havde borgerne selv bedt om at få ansat en kæmner.³⁶ Begge parter stod altså stejlt over for hinanden. Dermed var banen kridtet op til en yderligere eskalering af konflikten.

Et oprørisk borgerskab

Damsgaards fremtid var endnu uvis, da han en aften efter en markedsdag den 22. juni 1790 lod en borger ved navn Hans Bang arrestere for opsætsighed mod politiet. Bang havde forsvaret nogle bønder, som var taget i at ryge pibe uden anordnet pibelåg. Og det selvom de stod ved byens Vesterbom med vindretningen ind mod byen, så gnisterne fløj mod nogle nærliggende stråtede huse. Vægteren var ellers blevet enig med en bonde om en bøde på 2 skilling for uforsvarlig rygning, da Bang blandede sig, også efter at byfogden kom til og med ”koldsindighed” bad ham gå sin vej. Da byfogden ville tage en kridtpibe fra en møllersvend og bad Bang holde sin mund for ham som sin øvrighed, svarede borgeren, at Damsgaard kun var byfoged, så længe det varede. Denne reference til den verserende skandale var dråben, der fik bægeret til at flyde over. Bang, der efter eget udsagn var ”beskænket”, blev dog løsladt dagen efter og slap med en bøde på 2 mark.³⁷

Den 16. august 1790 blev værtshusmand Hans Schousgaard også arresteret for opsætsighed, da han nægtede at oplyse, om han havde købt tobak af byskriver Thomas Nielsen, som var anmeldt for ulovlig handel af købmand Jørgen Åbel. Først ved et undvigende svar på en rekvisition, som byfogden lod lillebror Simon og to vidner overbringe, og siden ved at kræve at få to vidner med, da vægteren og to mænd kom for at hente ham til en samtale med byfogden ”under fire øjne”. Den efterfølgende anholdelse og politisag mod Schousgaard fik borgerskabet på barrikaderne. Da politiretten blev sat den 18. august kl. 10, var tingstuen fuld af borgere, der ville sikre sig, at alting gik rigtigt til. Men byfogden viste dem ud og nægtede to af de fremmødte at være bisiddere for Schousgaard med henvisning

36 LaN, B.OD.198. H. G. Mundrup, L. C. Bjergene, L. O. Zeuthen, W. Nicolas, M. Christensen, A. L. Ferk, Haagen Kousse, Jens Haslund, Søren Mørck, Anders Solsbech, Joh. Solsbech, Christen Lund, Jens Schioldan og Ole Larsen til Danske Kancelli 9/9 1789. Damsgaards erklæring herom til Danske Kancelli 17/11 1789.

37 LaN, B28-34. Politiforhør og dom 23/6 1790.

til procesreglerne i politisager, der tillod kun at have 2 mod normalt 8 retsvidner eller "stokkemænd". For at vise sin gode vilje udpegede Damsgaard dog i alt 4 "upartiske" retsvidner. Forhøret endte med, at Schousgaard blev dømt til at betale arrestomkostninger, men ellers løsladt, da byfogden anså de to dages arrest som en passende straf for hans "overhørighed" mod sin øvrighed.³⁸

Den inkvisitoriske procesform oprørte borgerne, der i henhold til den akkusatoriske procesform anså alle retssager for at være sager mellem to ligestillede parter. Schousgaard nægtede at forlade tingstuen og erklærede, da han blev udvist herfra dagen efter, at han ville sagsøge byfogden og deltagerne i hans "ulovlige arrestering".³⁹

Mere alvorlig var en flok borgeres kollektive protest umiddelbart efter den forrige dags politiforhør. Først kom købmand Anders Færch og hans søn Andreas ind på tingstuen og bad om, at bytingsretten måtte blive sat, da de havde noget at fremføre på borgerskabets vegne. Det afviste byfogden med den begrundelse, at en politisag var den ordinære ret uvedkommende. Ville borgerskabet ham noget, kunne de fremføre det skriftligt. Noget tid derefter kom Færch og hans søn tilbage med en flok ophidsede borgere. Da var byfogden og byskriveren gået, og byskriverens læredreng Hans Jørgen Tellemann og vægter Jens Nielsen skulle netop til at bære justits- og politiprotokollerne hjem til byskriveren. Blandt de mest højtrædte var de eligerede borgere købmand Jens Hansen Ell og møller Marcus Hansen, som nu var på borgerskabets side. Ell, som ifølge byskriverens dreng "bandte og svor", forlangte nu at se justitsprotokollen for at se, om der var indført otte stokkemænd ved dagens forhør. Det tyder på, at borgerne har opfattet sagen som en ordinær retssag, hvor loven krævede otte retsvidner. Så vrede var de, at købmand Haagen Kouse og nogle andre forsøgte at vriste protokollerne fra skriverdrengen med magt, da han ville give dem til vægteren. På deres vej til byskriverens blev de to skarpt forfulgt af det, som i det efterfølgende politiforhør betegnes som et støjende "optog" af borgere, hvilket skulle indikere, at der var tale om en planlagt aktion til forskel fra et spontant opløb.⁴⁰

Ved byskriverens blev de forhindret i at gå ind i porten af Ell, der ville hente et lys, så protokollerne kunne forsegles som beviser i en sag mod byfogden. Imens skulle de andre borgere passe på vægteren, der sad på trappen til gadedøren. Til deres held kom byskriver Thomas Nielsen hjem og befriede ham for de omstridte protokoller. Byskriveren bad de omstående borgere om at lade ham være i fred og var gået ind af gadedøren, da flokken tiltvang sig adgang til huset under anførelse af den eligerede borger Marcus Hansen. Ifølge skriverdrengen var han den mest urolige af borgerne, og han blev mere og mere ophidset for hver gang, byskriveren nægtede borgerne at se protokollerne. Så meget, at han slog sin næve ned i et bord

38 *Ds. Politiforhør og dom 18/8 1790. Ds. 19/9 om køb af tobak hos byskriver Thomas Nielsen.*

39 *Ds. Afhjemling af forrige dom 20/8 1790.*

40 Om den politiretlige skellen mellem "oprør" og "opløb", se Kolderup-Rosenvinge 1825, s. 43.

og spurgte byskriveren, om han havde tænkt sig at gøre vold på dem med nogle "geværer" (våben), der hang på væggen. Til sidst lod byskriveren sig også bøje, da Ell kom til og på en mere sindig måde bad om at se protokollerne, som byskriveren havde sat under lås og slå i sit soveværelse "af frygt for voldelig medfart". Da Ell havde set dagens indførsel, faldt der ro over borgerne, som forlod byskriverens hus uden videre uroligheder. Dagen efter blev skriverdrengen, vægteren og to stokkemænd afhørt ved politiretten om gårsdagens uro. Deltagerne bestod ikke af byens "pøbel", men udelukkende af agtværdige borgere som de eligerede borgere Hansen og Ell, købmændene Anders Færch og Haagen Kouse, kæmner Christen Lund, snedker Johannes Solsbæk, skrædder Joachim Hybbe, sadelmager Urban Jensen og bager Hans Busk. Heraf var Færch, Kouse, Lund og Solsbæk med i klagen over Damsgaard til Danske Kancelli. Aftenen før var uromagerne stævnet til politiforhøret, men de nægtede alle at adlyde et "aftenvarsel" efter solens nedgang, som var tilladt i politisager, men ikke i almindelige retssager.⁴¹

Efter tumulten hos byskriveren havde 11 af de misfornøjede borgere afleveret en skriftlig anmodning om indkaldelse af en rådstuesamling, hvor byfogden skulle bevise, at anholdelsen af Hans Schousgaard var sket på lovligt grundlag og i modsat fald give erstatning for den lidte "skade, skam og tort". Det var nemlig borgerskabets opfattelse, at såvel denne som den forrige anholdelse af Hans Bang var udtryk for magtmisbrug. Byfogden havde ikke ret til at lade borgere anholde og idømme dem bøder "efter et godt ord" og muligvis af personligt nag. Særligt vanærende var det at blive arresteret af vægteren "på lige måde som uærlige, tyve, skjælme og bedragere". At komme i berøring med "tyvetrækkeren" betød risiko for at blive smittet med den uærlighed, der hang om såvel forbryderen som ordensmagten. Det kan forklare, hvorfor borgerne ikke havde taget protokollerne fra ham.⁴²

Det var denne skrivelse, der fik byfogden til at føle sig som den franske konge. På den skrev han nemlig:

Dersom dumhed – dumdristighed – løgn – ondskab og sammenrottelse var de love en stat skulle regeres af – må jeg tilstå – at her findes samme komplet – forfattet i et værtshus – af nogle – af den ene af de eligerede mænd Jes Hansen Ell – did sammenkaldede borgere. Men nej! Her er andre love – disse skal blive iagttaget her – af mig der er sat til at eksekvere samme – uden selvgjorte nationalforsamlinger, parlamentsråder, underhuse eller øvrigheder. Og hvad jeg i så måde på justitiens vegne, i kraft af mit embede foretager mig – står jeg – efter klage – til ansvar for – ikke for et oprørisk borgerskab – men min overmand.⁴³

41 LaN, B28–34. Politiforhør 19/8 1790.

42 Om ordensmagtens uærlighed, se Holenstein et al. 2002 og Langen 2009.

43 LaN, B.OD–198a. Hybe, A. K. Færk, Hans Hansen, Jens Friedrichsen, Christian Krogh, Ole Larsen, C. Lund, Johann. Schioldan, Urban Jensen, Søren Bang og Haagen Kouse til Damsgaard 18/8 med svar 19/8 1790. Attesteret genpart ved de eligerede borgere Ell og Hansen til stiftamtmand Levetzau.

På Sæby Museum findes disse hånd-, fod- og halsjern, som arrestanter blev iført for at hindre de hyppige fangeflugter fra den faldefærdige arrest.

Overmanden var stiftamtmand Levetzau i Aalborg, der blev involveret i striden, da Ell og Hansen opsagde deres tillidshverv som eligerede borgere og bad om at få beskikket en sættdommer til en retssag mod byfogden. Medsendt var en afskrift af det "smukke (såkaldte) politiforhør", en genpart af deres skrivelse til byfogden og dennes svar, der skulle vise ham som "en despotisk myndighed". Despotisme var det hyppigst anvendte skældsord i revolutionens Frankrig, hvilket kan forklare Damsgaards reaktion.⁴⁴ De mente at kunne bevise, at mange politiforhør blev afholdt som "stueretter" i byfogdens hus, uden at noget blev ført til protokols. I en sådan grad, at de lignede "den bekendte spanske inkvisition". En sådan inkvisitorisk procesform havde man ikke kendt i Sæby "i mands minde". Desuden gik der rygter om, at "byttet" efter en sådan "stue- eller politidom" blev delt mellem byfogden, hans bror Simon, som var politifuldmægtig, og "drabantterne", vægteren og de løst ansatte politibetjente. Heraf fik byfogden dog hovedparten til "Biirgeld" – ølpenge, som var den gamle betegnelse for håndværkslavenes bøder, som antydede, at Damsgaard var fordrukken, hvilket opsætsige borgere typisk blev beskyldt for.⁴⁵ Selv skrev Damsgaard under en strid med byens præst om retten til at uddele fattighjælp, at han lod de fattige få politibøderne, da der ikke havde været noget fattigvæsen i Sæby ved hans ankomst til byen.⁴⁶

Samtidig fortsatte striden om skatteligningen, da byfogden nægtede at lade Ell og Hansen se byens regnskaber for 1786-87. 17 borgere havde nemlig bedt dem tage en kopi, før de aftrådte deres hverv, da man mistænkte byfogden for at overdrive sine tilgodehavender i blandt andet delinkventsagen mod Halvor Hansen og Grønbech.⁴⁷

44 Jvnfr. Langen 2012, s. 93.

45 LaN, B.OD-198a. Jes Hansen Ell og Marcus Hansen til Damsgaard om opsigelse 28/8 og til Levetzau 1/9 1790 med anmodning om sættdommer til sag mod Damsgaard.

46 Ds. Damsgaard til stiftamtmand Levetzau og biskop Studsgaard 13/8 1791.

47 Ds. Haagen Kouse, A. L. Ferk, Ole Schiøt, Niels Mathiasen, Søren Bang, Søren Mørk, Joachim Hype, Urban Jensen Lund, Anders Solsbech, Johannes Schioldann, Christian Krog, Johannes Solsbech, Hans Bang, Sivart Strom, Christoffer Bech, Christen Lund til de eligerede mænd Jess Hansen Ell og Hr. Marcus Hansen 1/10 1790.

Stiftamtmandens måde at afværge revolutionen i Sæby var meget patriarkalsk og helt i tråd med det, man normalt forbinder med dansk konsensuskultur. I stedet for at lade konflikten afgøre ved en retssag lod Levetzau by- og herredsfoged Brychmann fra Hjørring udvirke forlig mellem Damsgaard og de eligerede borgere på samme måde som i de forligskommissioner, der blev indført i 1795.⁴⁸ Den 20. oktober fik Brychmann parterne til at frafalde alle krav om æresoprejsning og love hinanden ”et usminket venskab, grundet på kristendom, lovenes forskrift og velanstændighed”. Stærkt presset gav Damsgaard desuden efter for borgerskabets krav om indsigt i regnskaberne.⁴⁹

En despotisk myndighed

Ved en rådstuesamling den 10. november 1790 opfordrede de afgående eligerede borgere Ell og Hansen byfogden til at opfylde sit løfte i håb om, at den mistanke, som havde hvilet på byfogden og skabt splid mellem borgerne, måtte blive udryddet. Til borgerskabets misfornøjelse nøjedes Damsgaard imidlertid med at fremlægge en oversigt over byens udgifter og indtægter for årene 1785-88. Regnskaberne ville han ikke bekoste en fuld afskrift af eller låne ud, så borgerne kunne få dem afskrevet. I henhold til reskriptet om eligerede borgere fra 1787 ville han stadig kun lade 4 udvalgte borgere gennemse regnskabsbøgerne på rådstuen.⁵⁰

Ved en ny rådstuesamling den 7. januar 1791 blev den forrige kæmner, skrædder Christen Lund, og skomager Søren Bang valgt som byens nye eligerede borgere. Ifølge en indsigelse gjort af Ell på vegne af sig selv og Marcus Hansen var hverken de eller mange andre borgere inviteret eller med til denne valghandling. Så udemokratisk fandt han valget, at han betegnede det som en ”valgkapitulation” – underforstået til byfogdens despotisme.⁵¹

Men byfogden kom heller ikke godt ud af det med de nye eligerede borgere. Den 29. februar 1792 klagede de nemlig til stiftamtmanden over Damsgaards despotiske fremgangsmåde på rådstuesamlingerne, som af samme grund blev forsmået af borgerne. Udover at byfogden ofte kom for sent, så borgerne måtte vente på ham i flere timer i den iskolde tingstue, blev de pålagt ”absolut tavshed”, da byfogden ikke tillod mundtlige indsigelser mod de ligninger og beslutninger om byens offentlige væsen, han blot lod oplæse uden at lade de tilstedeværende give deres samtykke med en underskrift. At han spildte deres kostbare tid på denne

48 Om forligskommissionerne som konfliktløsningsmekanisme, se Dombernowsky 1985.

49 LaN, B.OD-198a. Krav til forlig fra Damsgaard 18/10, fra Ell og Hansen 19/10 og Brychmanns forlig af 20/10 med parternes bifald.

50 LaN, B28-34. Rådstuesamling 10/11 1790 og afskrift af promemoria fra Ell og Hansen til Damsgaard af samme dags dato (efter udnævnelse af to nye eligerede borgere 7/1 1791).

51 Ds. Rådstuesamling 7/1 1791.

måde og kun tillod skriftlige indvendinger var bekosteligt for Sæbys ikke-skrivekyndige håndværkere, der i så fald måtte hyre en skriver. De fleste klager var nemlig forfattet af prokurator Dall. Byens regnskaber blev fortsat holdt hemmelige, også for de eligerede borgere. Vovede nogen at sige noget, gik det dem som forrige års kæmner, som Damsgaard havde ladet vægteren "udtrække" af rådstuen for at kritisere en ligning. Eller den agtede handelsmand Jørgen Åbel, som han havde kaldt en "købmandsdreng". Denne opførsel havde bidraget til at ophidse gemytterne, da Damsgaards "forestillende despotisme" gav indtryk af, at han så borgerskabet som sine trælle. Selvom de således forventede mere nærdemokrati, viste de med deres henvendelse til stiftamtmanden en tiltro til, at den enevældige stat ville beskytte hvad, de anså som deres borgerlige rettigheder.⁵²

For denne "uorden" fik Damsgaard en irettesættelse, selvom han forsøgte at retfærdiggøre sine handlinger. Borgerne ventede aldrig på tingstuen, men i et nærliggende værtshus, hvormed han forsøgte at fremstille dem som en flok fordrukne uromagere. Desuden havde han kun tysset på dem, når de blev urolige og næsvise. Blandt andet købmand Åbel, som fortjente betegnelsen karl eller dreng, da han på en rådstuesamling nægtede at tage borgerskab under dække af at tjene sin svigerfar Hans Mundrup, selvom han var en af byens største handelsmænd og jordejere. Det var i strid med Danske Lovs § 3-3-1, men udbredt praksis i Sæby.⁵³

Byskriver Thomas Nielsen indrømmede, at byfogden af og til var kommet for sent. I hans øjne var rådstuesamlingerne ikke nogen succes. Ofte var der kun 4-6 borgere. De forsamlede kunne sjældent enes og bidrog kun med "en hob ulige meninger". Værre var det dog, når en prokurator holdt en vidtløftig tale, som skulle indføres i protokollen. Hans ideal var tydeligvis et konsensusdemokrati, hvor man talte sig enige. Da for mange kokke fordærvede maden i denne optik, burde man nøjes med en repræsentativ model, hvor ligningen kun blev diskuteret med de eligerede borgere, nu da der var planer om at udvide deres antal til fire i forbindelse med et nyt reskript fra 21. april 1791, der udvidede deres beslutningskompetence i betydelig grad.⁵⁴

I henhold til dette reskript udarbejdede byfogden den 3. marts en instruks, hvor hans enevældige eller despotiske syn på bystyrelsen kom tydeligt til udtryk. De eligerede borgere måtte kun mødes på rådstuen "under byfogdens forevisende og i hans nærværelse, uden andre af borgerskabet". Rådstuesamlingerne skulle helt afskaffes. De eligerede borgere skulle ikke vælges af borgerskabet, men udnævnes af byfogden og approberes af stiftamtmanden. De måtte kun foreslå

52 LaN, B.OD-198a. C. Lund og Søren Bang til stiftamtmand Levetzau 29/2 1792.

53 Ds. Damsgaard til Levetzau 14/3 1792. I 1774 havde den daværende byfoged Gunde Meldahl kaldt købmand Jes Hansen Ell for en "vagabundus", der på en lignende måde havde etableret sig som købmand i Sæby uden at vise pas eller tage borgerskab. Han var strandet på kysten med et skib og medbragte et mistænkeligt stort pengebeløb, som han hævdede at have vundet i lotteriet. Se LaN, B.OD-197. Meldahl til stiftamtmand von Osten 18/4 1774.

54 LaN, B.OD-198a. Thomas Nielsen til Levetzau 31/3 1792.

Sæbys tromme. I et knap så litterat samfund som Sæby blev bekendtgørelser såsom politiplakater og indkaldelser til rådstuesamlinger "udtrommet" i gaderne af vægteren.

ændringer i skatteskillingsstaksten eller byens politivedtægter, hvis de ikke var i strid med kongelige anordninger, og forslagene måtte først indsendes til stiftamtmandens resolution efter foregående betænkning fra byfogden. De måtte under alle omstændigheder ikke "indlade sig i byfogdens ansvarsområde, men derimod vise ham den lydighed og skyldighed, som han som byens øvrighed med rette vedkommer." Til de to ekstra eligerede borgere foreslog han Jes Hansen Ell, som han må have forliget sig med, og felbereder Jens Sørensen Haslund. Den første, fordi han var en redelig mand, og den anden med det sædvaneretlige argument, at han som en af byens ældste mænd var bekendt med "byens lejlighed" – det vil sige lokal skik og brug, som var centralt i politiforvaltningen.⁵⁵

De eligerede borgere Christen Lund og Søren Bang var forståeligt nok imod dette forslag. Ell havde de og mange andre borgere ikke tillid til efter hans deltagelse i det "beskæmmende optog". På samme måde som den franske revolution havde konflikten altså splittet borgerskabet i en moderat og en radikal fløj. Haslund var nok redelig, men kunne hverken læse eller skrive. Heller ikke skrive sit navn eller læse Guds ord, som de fleste kunne. Og så var han en af byens enfoldigste borgere og alt for nem at overtale til at følge med strømmen. Underforstået, at han ville være nemmere at manipulere for byfogden. Byens borgere burde som hidtil selv vælge deres repræsentanter og høres på rådstuesamlingerne, især da der stadig var uvished om byens kassebeholdning og økonomiske tilstand. Derfor rykkede de også for svar på deres tidligere klage over Damsgaard. Ham gav de følgende skudsmål, som på en god måde udtrykker den folkelige mistro til reformer: Damsgaard havde nemlig indført "forandring på forandring" såsom fiskeflaget og udsmykning af toldbomme, som ikke havde ført noget godt med sig, men tværtimod påført den fattige by unyttige udgifter.⁵⁶

Damsgaards forslag om en modernisering af bystyrelsen blev aldrig ført ud i livet. Året efter døde han efter længere tids sygdom. Som borgerskabet mistænkte,

55 Ds. Damsgaards udkast til instruks for "Sæby bys borgeres repræsentanter".

56 Ds. Damsgaard til Levetzau 9/6 1792 med kopi af instruks med de eligerede borgere C. Lund og Søren Bangs kommentarer, konciperet af prokurator Dall 2/6 1792.

havde han ganske rigtigt stor uorden i sine pengesager, bl.a. en stor gæld til den kongelige kasse, som lillebror Simon var så uheldig at arve.⁵⁷

Små og store oprør

I 1818 udbrød et langt alvorligere oprør i Sæby. Nogle optøjer i forbindelse med anholdelsen af Vrensted-deggen og vinkelskriveren Martin Dietz udviklede sig så voldsomt, at amtmanden i Hjørring så sig nødsaget til at lade 200 soldater fra Aalborg besætte den lille købstad. Sagen er som nævnt blevet set som undtagelsen, der bekræfter teorien om den danske vej. Min forskning har imidlertid vist, at dette oprør havde rod i de samme konflikter, som var til stede i det lille oprør, som har været emnet for denne artikel. For det første var der de jordløses protest over indskrænkningen af "ældgamle" græsningsrettigheder, som i 1818 blev eskaleret, da byens rigeste borger Jørgen Åbel søgte om at få sin jord udskiftet af fællesskabet. Umiddelbart er der tale om et traditionalistisk oprør mod landboreformer, men de protesterende var ikke afvisende overfor at forandre gamle vedtægter, så længe det blev besluttet af et flertal på "parlamentarisk" vis ved en afstemning. Selvom byens borgere normalt ikke ville anses for bønder, henviste de til Danske Lovs bestemmelser om landsbyfællesskabet. Men, som Andreas Würglers forskning har vist, var revolutionstidens ideer om demokrati inspireret af den ældre landsbykommunalisme, så det er meningsløst at skelne mellem tilbageskuende og fremadskuende oprør. Bedsteborgernes protest mod tilsidesættelsen af den akkusatoriske procedure i politisager kan også ses som et traditionelt forsvar for gamle rettigheder, men i en moderne retsopfattelse ville sammenblandingen af den udøvende og dømmende magt også kunne anses for problematisk. I konflikten om borgernes indflydelse på bystyrelsen og åbenhed i forvaltningen synes byfogden at være traditionalisten, der forsvarede sin ret til at regere byen henover hovedet på borgerne, hvilket også skyldtes, at han vitterlig havde rod i regnskaberne. Her var regeringen dog på borgernes side i en sådan grad, at nogle historikere har betegnet styreformen i 1790'erne som en demokratisk og endda revolutionær enevælde i 1790'erne.⁵⁸ Ideen om borgerrepræsentanter som en garanti mod byfogders embedsmisbrug og forsømmelser optræder dog allerede i Benzons betænkning fra 1693, og sådanne blev allerede indført så tidligt som 1710 i købstæderne på Lolland-Falster.⁵⁹

57 Ds. Konstitueret byfoged Langebech til Levetzau 7/7 1793 med afskrift af Sæbys skifteprotokol med broren Simon Damsgaards løfte om at bringe de kgl. skatters oppebørsel i rigtighed. Om Damsgaard økonomiske forhold, se også Ørberg 1970, s. 119.

58 Munch 1900-01, bd. 2, s. 39. Seip 1958, s. 444-447, 455-456.

59 Om indførelse af eligerede borgere i de danske købstæder, se Munch 1900-01, bd. 1, s. 136-144, bd. 2, s. 18-30

Selvom man kan betegne sæbynitternes krav om mere demokrati og retssikkerhed som revolutionære, er det vanskeligt at sige, om de var påvirket af den franske revolutions ideer. I 1790 så byfoged Christian Damsgaard tydeligvis en parallel mellem borgernes krav om at diskutere hans embedsførelse på en rådstuesamling og den "selvgjorte" nationalforsamling i Frankrig. Samme revolutionsfrygt ses i en række samtidige udtalelser om et forslag fra regeringen om at genindføre rådstuesamlinger i de købstæder, hvor de var afskaffet. I Randers advarede magistraten således mod at indføre et "farligt demokrati", som ville være "lettere at indføre end siden at hæve." I Aarhus skrev den konservative stiftamtmand Høegh-Guldberg, at "tingenes løb nu i Europa, som læses i offentlig blade af alle, synes alvorlig at fraråde al yndest for slige forsamlinger."⁶⁰ I Sæby så byfogden og byskriveren også helst de urolige rådstuesamlinger afskaffet og erstattet med en borgerrepræsentation af fire eligerede borgere, som skulle holdes i kort snor.

I borgernes udtalelser om sagen er der ingen referencer til den franske revolution ud over ordet "despotisme", som var meget brugt i revolutionstiden som en betegnelse for misbrug af enevældig magt på bekostning af borgerlige rettigheder. Men i den betydning optræder ordet allerede hos Montesquieu, hvorfor det fra midten af 1700-tallet havde været den danske enevældes forsvarere magtpåliggende at fremstille styret som "opinionsstyret". Denne dynamiske legitimering åbnede imidlertid også op for kritik, for hvad nu hvis styret ikke levede op til dette ideal?⁶¹ Først med den franske revolution blev det spørgsmål blodig realitet. Det forklarer Damsgaard og andre myndigheders voldsomme reaktion på krav om nærdemokrati og beskyldninger om despotisme. Om rygtet om revolutionen gav Sæbys borgere blod på tanden er uvist. Herimod kan argumenteres, at der allerede blev fremsat krav om "parlamentariske" afstemninger om ændringer af byens vedtægter i 1787, hvilket kan tyde på inspiration fra den engelske parlamentarisme. De radikale landboreformer 1787-88 skabte desuden en oprørske stemning på landet, som byerne også kan være omfattet af. I Sæbys opland kan som eksempel herpå nævnes en supplik fra 1789, hvor bønderne på godset Ås foreslog kronprins Frederik at afskaffe øvrigheden i Nørrejylland og give deres godser til de fattige, da hverken herredsfoged Damsgaard eller stiftamtmand Levetzau ville give dem deres ret i en sag om forøget hoveri.⁶²

Således var den folkelige uro i Sæby og opland langt fra "tilbageskuende", selvom krænkelse af gamle rettigheder ofte udløste den. I eksemplet fra Sæby forekommer byfogden at være den mest "tilbageskuende" i sin modstand mod nærdemokrati

60 Citeret i Munch 1900-01, bd. 2, s. 47-48.

61 Teorien om "opinionsstyret" enevælde dukker op hos danske statstænkere i 1750'erne og en dynamisk legitimering af styret bliver allerede udbredt i prædikener til befolkningen i 1770'erne, se Seip 1958 og Bregnsbo 1997, s. 243ff.

62 LaN, B.OD-251. Mads Jacobsen, Jens Jensen, Jacob Jensen, Bertil Jacobsen, Christen Andersen. Steerup, Jerslev sogn til kronprins Frederik 10/7 1789.

og åbenhed i forvaltning og retsvæsen. Den gamle skelnen mellem tilbageskuende folkelig uro og fremadskuende borgerlige revolutioner er derfor misvisende. I stedet bør fokuseres på interaktionen mellem 1700-tallets nye borgerlige offentlighed og den folkelige politik, som nyere oprørshistorikere som schweizeren Andreas Würglér og svenskeren Karin Sennefelt har slået til lyd for.⁶³

Litteraturliste

- Blüdnikow, Bent 1986: "Folkelig uro i København 1789-1820". *Fortid og Nutid*, s. 1-53.
- Bregnsbo, Michael 1996: "Den danske vej. Om traditionen for den danske konsensuskultur". *Historie*, s. 331-327.
- Bregnsbo, Michael 1997: *Statsmagt og samfundsorden set fra prædikestolen. Udviklingen i præsternes syn på samfundsorden og statsmagt i Danmark 1750-1848, belyst ved trykte prædikener*. Museum Tusculanums Forlag og Det Kongelige Bibliotek.
- Colbiørnsen, Christian 1790: *Betragtninger i Anledning af endeel jydsk Jorddrotters Klage til hans Kongelige Høihed Kronprindsen*.
- Dombernowsky, Lotte 1985: "Slagsmaale ere nu om stunder langt sjældnere...". *Retsopfattelse og adfærd blandt fynsk landalmue*. Landbohistorisk Selskab.
- Eibach, Joachim 2003: *Frankfurter Verhöre. Städtische Lebenswelten und Kriminalität im 18. Jahrhundert*, Ferdinand Schöning, Paderborn.
- Engberg, Jens 2009: *Den standhaftige tinsoldat. En biografi om Frederik 6*. Politikens Forlag.
- Hansen, Peter Wessel 2008: "Den strafværdige gavmildhed. Synet på almissegivning, betleri og fattiglove i 1700-tallets Danmark". *Fortid og Nutid* 2008, s. 173-197.
- Holenstein, André, Frank Konersmann, Josef Pauser & Gerhard Sälter (hrsg.) 2002: *Policey in lokalen Räumen. Ordnungskräfte und Sicherheitspersonel in Gemeinden und Territorien von Spätmittelalter bis zum frühen 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main.
- Hvidtfeldt, Johan 1945: "Social og politisk uro i Sønderjylland paa Revolutions-tiden". *Sønderjydske Aarbøger*, s. 128-169.
- Jacobsen, Anette Faye 2008: *Husbondret. Rettighedskulturer i Danmark 1750-1920*, Museum Tusculanums Forlag
- Jensen, Mette Frisk 2013: *Korruption og embedsetik – danske embedsmænds korruption i perioden 1800 til 1866*. Syddansk Universitetsforlag.

63 Se bl.a. Sennefelt 2011.

- Klitgaard, Carl 1939: "Optegnelser om verdslige Embedsmænd i Sæby 1525 – ca. 1850", *Historie*, s. 1-93.
- Knudsen, Pernille Ulla 2001: *Lovkyndighed og vederhæftighed. Sjællandske byfogder 1682-1801*. Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Kolderup-Rosenvinge, J. L. A. 1825: *Grundrids af den Danske Politiret*.
- Langen, Ulrik 2005: *Revolutionens skygger. Franske emigranter og andre folk i København 1789-1814*. Lindhardt og Ringhof.
- Langen, Ulrik 2009: "Den æreløse ordensmagt. Kampen om byrummet mellem vægttere, gardere og pøbel i 1700-tallets København". *Fortid og Nutid*, s. 83-109.
- Langen, Ulrik 2012: *Det sorteste hjerte*. Politikens Forlag.
- Munch, P. 1900: *Købstadsstyrelsen i Danmark*, bd. 1-2. Det nordiske Forlag.
- Mührmann-Lund, Jørgen 2009a: "Uordnerne i Sæby". *Politihistorisk Selskabs Årsskrift 2009*, s. 53-88.
- Mührmann-Lund, Jørgen 2009b: "The Sæby Riot of 1818. Popular Protest and the Political Culture of Late Danish Absolutism". Holenstein, André et al (hrsg.): *PolicyWorkingPapers 15. Working Papers des Arbeitskreises Policy/Polizei im vormodernen Europa*. http://www.univie.ac.at/policy-ak/pwp/pwp_15.pdf.
- Nielsen, O. (udg.) 1868-69: "Jørgen Bildes Forslag om Jyllands slette Tilstands Forbedring 1730". *Danske Samlinger* 1, IV, s. 193-233.
- Pedersen, Karl Peder 2012: "Strafferetten i enevældens Danmark. En introduktion", http://www.academia.edu/1551115/Straffeprocessen_i_enevaeldens_Danmark.
- Pedersen, Sune Christian 2003: *På liv og død. Duellens historie i Danmark*. Gyldendal.
- Stender-Petersen, Ole 1991-93: "Politiske bevægelser og sociale uroligheder i Slesvig-Holsten i 1790'erne". *Historie*, s. 600-640.
- Sennefelt, Karin 2001: *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*. Hedemora.
- Sennefelt, Karin 2011: "The Shifting Boundaries of Political Participation: Introduction". Ihalainen, Pasi et al. (eds.): *Scandinavia in the Age of Revolution. Nordic Political Cultures, 1740-1820*. Ashgate, s. 269-278.
- Würgler, Andreas 1995: *Unruhen und Öffentlichkeit. Städtische und ländliche Protestbewegungen im 18. Jahrhundert*. Tübingen.
- Ørberg, Paul G. (1970): *En by ved havet. Sæby købstads historie. 1. del*. Sæby kommune, s. 192-193.

Utrykte kilder

Rigarkivet (RA)

Gehejmekonseilet

69. Protokol 1690-95

Landsarkivet for Nørrejylland (LaN)

B.OD. Aalborg stiftamts arkiv 1714-1793

110. Indkomne breve vedr. Sæby købstad 1751-1770

197. Ds. 1773-81

197a. Ds. 1783-86

198. Ds. 1787-89

198a. Ds. 1790-93

246. Domsakter i justits- og offentlige politisager 1755-64.

251. Ds. 1791-93.

B28. Sæby byfogeds arkiv

13. Justitsprotokol 1786-1815

34. Politiprotokol 1745-46 og politi- og rådstueprotokol 1785-1805

The revolution in Sæby

In 1790, the citizens of the tiny town of Sæby in northern Jutland demanded a meeting at the Town Hall to confront the town bailiff about his abuse of power as chief of police, but the bailiff refused to obey any “self-made national assemblies”. In Denmark at the time, such examples of popular local unrest were often compared with the French Revolution. However, in later Danish historiography, these disturbances have been seen as “reactive” defences of traditional rights that do not carry the same historical significance as the bourgeois revolution in France, for example. Inspired by an interactional approach to popular unrest, this article argues that the Sæby citizens’ collective protest did indeed have some revolutionary traits: a micro-historical analysis of the conflict as a process shows that the unrest began as a reaction to enclosure and police reforms, and when the town bailiff was suspected of embezzlement, demands for democracy and more transparency grew. Descriptions of the bailiff’s rule as “despotic” show that the citizens of Sæby were inspired by contemporary ideals of democratic absolutism. Thus, the article concludes that popular local disturbances such as these should be seen as part of the revolutionary movement that was taking place elsewhere at that time.

Niels Jul Nielsen er ph.d. og lektor i etnologi, Saxo-Instituttet, Københavns Universitet. Han har tidligere været museumsinspektør ved Københavns Museum. Han har i en længere årrække beskæftiget sig med industrisamfundets etablering og dets udvikling gennem det 20. århundrede. Hans særlige fokus har været arbejdsliv og arbejdsmarked set såvel i et hverdagsligt mikroperspektiv som i et overordnet, statsligt og internationalt perspektiv. Hovedværker er Virksomhed og arbejderliv. Bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850–1920, Museum Tusculanum, 2002, og Mellem storpolitik og værkstedsgulv. Den danske arbejder – før, under og efter Den kolde krig, Museum Tusculanum, 2004.

ARBEJDEREN MELLEM PRAKSIS OG IDEOLOGISERING 1850-2000

Hvad var arbejderklassen? Hvem var arbejderne? Hvorfor var de på alles læber for halvtreds og hundrede år siden, og findes de overhovedet i dag? I artiklen diskuteres brydningerne fra 1850 til 2000 i debatten om arbejdere, deres politiske og ideologiske indflydelse og det konkrete arbejdsliv, de levede. Hvordan så verden ud på værkstedsgulvet? Betragtede man sig som en klasse? Ønskede man at overskride det kapitalistiske samfund? Artiklen veksler mellem at se på arbejderne i deres brogede arbejdsverden og i et overordnet, statsligt, strategisk perspektiv. Hermed fremkommer et komplekst billede af brydninger, modstand og alliancer både arbejdere imellem og i forhold til det øvrige samfund, som artiklen forsøger at forstå i en større, sammenhængende kontekst. På denne baggrund går artiklen også i kritisk dialog med den eksisterende forskning på feltet.

Inden for samfunds- og humanvidenskaberne er næppe nogen anden samfundsmæssig gruppe blevet underkastet så mange studier gennem det 20. århundrede som 'arbejdere'. Ja, helt tilbage fra 1800-tallets sidste årtier blev beskæftigelsen med 'arbejderklassen' et af de toneangivende forskningsfelter ikke blot i Danmark, men i størstedelen af den vestlige verden.

Denne interesse er aftaget markant inden for de sidste par årtier. Siden 1990'erne er forskningen drejet i retning af mere personlige vinkler på arbejdsliv såsom performance, stress og karrierehåndtering. Finanskrisen har for så vidt igen skabt et stærkere fokus på bredere arbejdsmarkedsrelaterede spørgsmål – i forbindelse med fx faldende organisering, pressede lønninger og social dumping – men det er karakteristisk, at interessen ikke tænkes i en traditionel 'arbejderklasse'-optik, og arbejderspørgsmål spiller i dag en langt mere perifer rolle end tidligere. Jeg vender afslutningsvis tilbage til dette forhold, som står i markant modsætning til situationen gennem det meste af perioden fra omkring 1870 til 1990.

Nærværende artikel har to hovedinteressefelter:

For det første, hvordan man forstod 'arbejderen' i de mere end hundrede år, hvor arbejderspørgsmål stod højt på den politiske dagsorden, og dermed tillige hvilken rolle 'arbejderen' tildeltes og spillede i den samfundsmæssige diskurs?

For det andet, hvordan arbejderne selvforståelse egentlig forholdt sig til denne rolle: Hvordan var dagligdagen på de store arbejdspladser? Hvordan tænkte man sig i forhold til kollegerne – og til ledelsen? Hvordan kan vi forstå den omfattende opbakning til de formelle faglige organisationer? Som nævnt vender jeg afslutningsvis tilbage til måden, hvorpå man i dag forholder sig til brede sociale og arbejdsmarkedsrelaterede udfordringer og baggrunden herfor.

Et højprofileret forskningsfelt

Interessen for arbejdere fra 1800-tallets anden halvdel og op gennem det meste af 1900-tallet hang sammen med, at netop denne befolkningsgruppe blev anset for at have en markant samfundsmæssig betydning. Dette var i vidt omfang koblet til en opfattelse af arbejdere som potentielle katalysatorer for en omfattende samfundsforandring. Uden at referere den omfattende litteratur på området¹ kan man sige, at den grundlæggende begrebsfigur bliver den Marxbaserede opfattelse, at lønarbejdere som underordnede og besiddelsesløse i det kapitalistiske produktionsforhold udgør en klasse 'an sich' (hvilket ikke nødvendigvis indebærer, at de identificerer sig som en klasse 'für sich'). Følgeslutningen af dette forhold bliver gerne, at arbejderne har en 'objektiv' interesse i at afskaffe den kapitalistiske pro-

1 I bogen *Virksomhed og arbejderliv* (Nielsen 2002) undersøger jeg i kapitlet "Enhed og/eller differentiering – teoretiske indgange til arbejderkultur" de centrale begrebslige figurer i forståelsen af 'arbejderklassen'.

duktion for profit². Som tidligere DR-direktør, og senere direktør for European Broadcasting Union, Bjørn Erichsen, formulerede det i 1977 i gymnasiebogen *Om arbejderbevægelsen*: "[Klasse-]kampens mål er en ... kollektivisering af produktionsforholdene... hvor producenterne selv, eller igennem deres demokratisk valgte organer, leder og fordeler deres arbejde".³

I citatet fremtræder opfattelsen i 1970'ernes sprogdragt. I senere publikationer udtrykkes opfattelsen af arbejdernes forandringspotentiale på andre måder. I en historisk redegørelse for solidaritetsbegrebet lyder det fx hos Christiansen 1997, s. 13: "Det der binder arbejderne sammen er de to fælles projekter: ønsket om at opnå anerkendelse og visionen om et alternativ til det kapitalistiske samfund". I takt med postmodernismens stigende udbredelse, jf. nedenfor, er den slags udsagn i øvrigt blevet betydeligt færre igennem de sidste årtier som et udtryk for den generelle modvilje mod enhver form for 'grand narrative'. Nærværende artikel fastholder en intention om at kunne pege på overordnede historiske bevægelser, men er samtidig et alternativ til den traditionelle klassekampsanalyse, som ovenstående citater er rundet af.

Historien om arbejderens fremtrædende placering på den samfundsmæssige dagsorden – for nu at ridse baggrunden meget kort op – havde at gøre med, at en kapitalistisk produktionsform baseret på privat ejendomsret, konkurrence og varehandel i løbet af 1800-tallet vandt indpas over store dele af verden i forbindelse med industrialiseringen. Denne produktionsform karakteriseres af et socialt skel mellem dem, der har midlerne til at organisere produktion og tjene penge på markedet, og dem – arbejderne – der udfører (store dele af) det konkrete arbejde og alene tjener deres penge i kraft af den løn, de kan oppebære.

For de iagttagere, samfundsdebattører og forskere, der var bekymret over eller utilfredse med kapitalismens dominans i samfundet – og de var mange – kom det til at betyde, at lønarbejdere over en bred kam blev forbundet med to ting: Dels en særlig kollektivt baseret kultur, udsprunget af arbejdernes underordnede stilling i den økonomiske struktur, hvor de var henvist til at agere i fællesskab for at kunne lægge pres på arbejdsgiverne. Dels – jf. citaterne ovenfor – en besiddelse af et overordnet mål om at overskride det kapitalistiske samfunds grænser og bane vejen for en ny samfundsorden. Dette tildelte arbejdere en nøgleposition i forhold til samfundets udvikling.

I løbet af det 20. århundrede blev det klart, at arbejdere ikke lå inde med et særligt forandringspotentiale, ligesom en udpræget fælles bevidsthed heller ikke var specielt iøjnefaldende. Forskningsmæssigt blev dette i første omgang søgt forklaret inden for en klassisk modernistisk socialhistorisk ramme ved, at man pegede på en lang række eksterne splittende 'faktorer' – så som køn, etnici-

2 Se eksempelvis leksikon.org, opslag arbejderklassen (besøgt 2012-11-19).

3 Erichsen 1977, s. 20.

tet, faglighed⁴ – i forhold til den kerne af enhed, der stadig lå som en immanent begrebsfigur; arbejdere var måske nok en klasse 'an sich', men ikke 'für sich'. I stigende grad inddrog man – med inspiration fra antropologi og mikrohistorie – også mindre håndfaste størrelser såsom forskellige 'livsstile' og mentaliteter blandt arbejdere, således at man også talte om et skel mellem fx egensindige og 'skötsamme' (respektable) arbejdere⁵; alt sammen for at få forklaret den åbenlyse kompleksitet, som arbejderkulturen var præget af. Principielt fastholdtes opfattelsen af, at det gav mening at tale om arbejdere som en specifik kulturel kategori, der blot kæmpede mod en – i princippet uendelig – række af splittelseskilder, som var ydre i forhold til kulturens kerne.

Med postmodernismens stigende betydning syntes det nærliggende næste skridt at blive taget. Her blev peget på, at arbejdere næppe nogensinde havde identificeret sig over en bred kam med begreber som klasse og solidaritet, ligesom en fastholden af, at der skulle være tale om en særlig lønarbejderkultur (eller '-klasse') mere og mere betragtedes som et hult postulat. Således konkluderede fx den engelske historiker Patrick Joyce i en undersøgelse af brugen af 'klasse' i (samtds)litteraturen om arbejdere i midten af 1800-tallet: "Other forms of the self and of collective identity emerge, long obscured by the concentration on class."⁶ Eller sagt med andre ord: Det er en misforståelse at tildele 'klasse' en privilegeret plads som indgang til og forklaring på arbejderes selvforståelse og kultur.

Opgøret med firskårne påstande om eksistensen af en særlig arbejdermentalitet er både nødvendig og forståelig; arbejdere tænker sig ikke nødvendigvis inden for en større og bredere arbejdermæssig enhed. Men i kølvandet på opbruddet kan man samtidig passende spørge: Hvis arbejdere forstås bedre med begreber, som peger på helt almenmenneskelige karakteristika, hvorfor så egentlig tale om dem som andet end individer?

Det kulturelt heterogene billede af arbejdere er således ikke til at komme uden om. Men at takle denne kompleksitet ved blot at applicere stadig flere etiketter på empirien – eller helt opløse begrebet – risikerer at gøre os blinde over for væsentlige træk i den kulturhistoriske udvikling. Når 'arbejdere' (hvordan vi så end skal forstå dem) notorisk har spillet en afgørende, dagsordensættende rolle i store dele af det 20. århundrede, forekommer det ikke sandsynligt, at der ikke skulle knytte sig nogle særlige – fælles – karakteristika til dem. Men samtidig må det være udfordringen at kunne forholde sig til, at der er en uomgængelig diversitet

4 Man tog her fat i grænseskabende forhold, der havde været erkendt gennem hele arbejderbevægelsens historie. Fx pegede allerede Engels og senere Lenin på tilstedeværelsen af et såkaldt labour aristocracy, der i forsøget på at fastholde privilegier på bekostning af andre ikke udviste solidaritet med andre arbejdere, jf. også Goldthorpe 1969 og Gray 1976.

5 Se fx Lüdtke 1986 og Horgby 1993.

6 Se fx Joyce 1991 og Jones 1983.

på færde, vel at mærke uden at denne skal finde sin begrundelse i eksterne splitselsfaktorer.

Det nære studies nødvendighed

En måde at komme videre på er at se på, i hvilke sammenhænge henholdsvis enheden og differentieringen har åbenbaret sig. Og her kan det være formålstjenligt at tage det nære empiriske studie til hjælp. Vi må forstå, hvad der egentlig var på færde mellem disse mennesker gennem de godt hundrede år fra slutningen af 1800-tallet og frem. Ved at kombinere en sådan mikrotilgang med de overordnede nationale og internationale udviklingstræk skal det i det følgende forsøges at give en karakteristik af en kompleks kulturel størrelse fra det, man kunne kalde dens fødsel, over dens konsolidering og stigende storpolitiske betydning til det, der i dag ligner dens opløsning.

Det følgende baserer sig på tyve års studier af arbejderkultur fra midten af 1800-tallet til i dag, forstået bredt som dels dagligdagens arbejdsliv på værkstedsgulvet,⁷ dels den bevægelses- og organisationsbaserede dimension i det, der er blevet kaldt 'arbejderklassen'. Min metodiske tilgang har bestået i – indefra/nedefra – at kombinere tætte og nære analyser fra individuelle sammenhænge ved at 'rekonstruere' arbejdsliv og dagligdag på konkrete arbejdspladser med – oppefra/udefra – at udforske initiativer og rationaler fra organisatoriske og politiske sammenhænge. En sådan approach er almindelig i etnologiske kredse, men har her været særligt inspireret af den strukturelle stats- og livsformsanalyse skelnen mellem samfund og stat.

Sagt enkelt: Samfundet ses som sæde for brydningen mellem divergerende interesser (livsformer/klasser), staten som sæde for en almen vilje betinget af såvel indre samfundsmæssige brydninger som ydre storpolitiske udfordringer – og imellem de to 'niveauer' et komplekst spil af krav/modstand og interpellation/anerkendelse.⁸ Med denne fremgangsmåde har det været hensigten at opnå størst mulig empirisk følsomhed og nuancerigdom og samtidig bevare blikket for, hvilket dagligliv og handlemønstre der overhovedet er levedygtige og kan praktiseres – og hermed også, hvordan der i den kulturhistoriske udviklingsproces forekommer afgørende forandringer heri.

Endnu en fordelagtig konsekvens af en skridtvis rekonstruktion af hverdagspraksis baseret på en meget bred kildemæssig tilgang er, at man (i dele af analy-

7 Familie- og fritidsliv har spillet en mindre rolle i undersøgelserne, hvilket er en – beklagelig, men uomgængelig – følge af det metodiske valg om at skabe en stabil ramme baseret på konkrete virksomheder.

8 For en nærmere gennemgang af de principielle teoretiske og metodiske tankegange i den strukturelle stats- og livsformsanalyse, se fx Højrup 1996.

sen) kan gøre sig uafhængig af diskursivt ladet materiale (fx avis- og andet debatstof), skabt i samtidens meningsbrydninger og præget af normative udsagn om de involverede aktørers indstilling til forholdene. Den form for materiale er naturligvis centralt også i en forståelse af udviklingen og den samfundsmæssige positionering af lønarbejdere, men man kan faktisk først for alvor bringe det kvalificeret i spil, når det kan sættes i forhold til de mange aspekter af arbejdernes praksis, der foregår helt anonymt dag ud og dag ind – og som ofte blotlægger helt andre kulturelle træk end dem, der betones i de udadvendte meningsbrydninger.

For at komme tæt på hverdagspraksis og kulturel orientering blandt dem, der gennem mere end et århundrede er blevet identificeret som 'arbejdere', er det således ikke tilstrækkeligt at se på diskurs og mere overordnede udviklingstræk som partidannelse, organisationsdannelse og politisk betydning. Man skal også have indsigt i de dagligdags handlemønstre på individuelt niveau, hvor aktører står over for hinanden og forholder sig til de omstændigheder, de bydes i en given historisk kontekst. For at have mulighed for dette sidste er det nødvendigt at etablere et afgrænset felt, hvor ageren og forholdemåder kan undersøges i detaljer over store tidsmæssige spænd samtidig med, at de på en meningsfuld måde er sammenlignelige.

Til det formål benyttes her et detailstudie af Danmarks største virksomhed gennem tiderne, Burmeister & Wain. Denne arbejdsplads har i nærværende sammenhæng ydermere det fortrin, at den uden sammenligning er landets mest italesatte virksomhed netop i relation til den politisk/ideologisk dagsorden om lønarbejdere som eksponenter for kollektiv ageren og samfundsomvæltning. Ydermere er der tale om en virksomhed, der har gjort hele turen med fra den helt tidlige industrialiseringsfase før midten af 1800-tallet frem til i dag, hvor den – i stærkt ændret form – eksisterer med en i hovedsagen til Fjernøsten outsourcet produktion. Det følgende bygger på eksempelmateriale, udredninger og forskningsresultater i bøgerne *Virksomhed og arbejderliv. Bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850-1920* samt *Mellem storpolitik og værkstedsgulv. Den danske arbejder før, under og efter Den kolde krig*.⁹ Hvad angår det materialemæssige grundlag over de halvandet hundrede år, siger det sig selv, at det er såvel omfattende som stærkt varierende, og det fører for vidt her at redegøre for det i detaljer. I forbindelse med de eksempler, der nævnes i det følgende, peges der på de benyttede kilder.

Etablering af en samfundsmæssig gruppe

I september 1871 danner B&W skibsværft på Christianshavn ramme om danmarkshistoriens første store strejke i perioden efter håndværkerlavenes afvikling

9 Nielsen 2002 og 2004.

Udsigt over Burmeister & Wains anlæg på Christianshavn i 1871 fra tårnet af Vor Frelser Kirke. I forgrunden ses kedelsmedje (med gavlen ud mod kanalen), maskinværksteder og støberi (op mod Christianskirken) og grovsmedje (med de mange hvide skorstene fra es-serne). I baggrunden anes skibsværftet; et skibsskrog på bedding rager op over hustagene lidt til venstre for midten. Det er netop i forbindelse med, at en nybygning skal løbe af stablen, at den store konflikt i 1871 bryder ud og for alvor sætter 'arbejdsspørgsmålet' på den offentlige dagsorden i Danmark. Fotografiet er dog taget i foråret under helt andre omstændigheder, nemlig i forbindelse med Burmeisters 25-års jubilæum som fabriksejer på Christianshavn. Et kvart århundrede er på det tidspunkt hengået, uden at 'arbejdere' er blevet forbundet med den potentielle trussel, som bliver kendetegnende for de følgende mere end hundrede år. Foto: B&W, MAN Diesel.

ved Næringsloven af 1857 (effektueret fem år efter). Omtrent 300 arbejdere nedlægger arbejdet efter, at nogle kvartermænd – arbejdsledere – har undladt at efterleve den sædvane, at man holder resten af dagen fri, når en nybygning er løbet af stablen. Strejken finder sted i en periode hvor der allerede er røre i både ind- og udland: I løbet af foråret og sommeren har den københavnske offentlighed med gru – bl.a. via dusinvis af detaljerede xylografer i månedsmagasinet *Illustreret Tidende* – fulgt med i tildragelserne i Frankrigs hovedstad, hvor fattige arbejdere i socialismens navn har indført Pariserkommunen, et regime, der senere nedkæmpes af franske tropper. Herhjemme har der i samme periode været arbejdet på at skabe en dansk afdeling under den af Marx i 1864 i London stiftede *Internationale* med en erklæret grænseoverskridende målsætning om at etablere en solidaritet blandt alverdens arbejdere som et middel til at frigøre sig fra kapitalens tvang. Arbejdskonflikten på B&W bliver af de socialistiske ledere i Danmark brugt

som anledning til at indkalde til et stormøde, og et par uger efter konstitueres den danske afdeling af *Internationale*.¹⁰

Der er med disse begivenheder umiskendeligt tale om en begyndende kollektiv bevidstgørelse blandt arbejdere. De erfarer, at de ved at organisere sig og samle deres kræfter til én stemme kan opnå indflydelse. Også for samfundet i øvrigt er der tale om en erkendelsesproces. De fleste ved godt, at den pågældende konflikt ikke blot er et vildskud på en ellers sund og levedygtig vækst. Kapitalismens indtog har bragt samfundet i ubalance og den nye bekymring bliver snart kendt som 'arbejderspørgsmålet'.

I løbet af de følgende tre årtier bliver – med meget store lokale variationer – den danske arbejder integreret i en kollektiv bevægelse mod anerkendelse og repræsentation. En bevægelse, der i store træk er international, dog få steder i så rendyrket formaliseret form som i Danmark, hvor Septemberforliget i 1899 knæsætter arbejdere og arbejdsgiveres gensidige anerkendelse af modpartens organisationsret.

En broget mangfoldighed

Men hvad er denne bevægelse mod enhedsdannelse og fælles ageren egentlig udtryk for? Lad os vende blikket mod tilstandene bag fabriksporten for at få et kendskab til, hvordan verden ser ud bag de formaliserede og udadvendte sammenhænge. B&W producerede i 1800-tallets anden halvdel dels arbejdsmaskiner til industrien, først og fremmest kraftmaskiner, dels skibe. Det sidste foregik indtil starten af 1870'erne på Christianshavn tæt på den øvrige produktion, og herefter – helt frem til værftslukningen i 1996 – på et nyanlagt værft på Refshaleøen i den nordlige ende af Københavns havn.

Det er naturligvis ikke uproblematisk at nærme sig den daglige livssammenhæng på en arbejdsplads i en periode, hvor man ikke har adgang til mundtlige beretninger. Min fremgangsmåde har bestået i videst muligt omfang at 'rekonstruere' (vel vidende at noget sådant uvilkårligt rummer en god del 'konstruktion') en række af de træk, der knytter sig til selve produktionen og arbejdernes involvering i denne¹¹: Hvad er det, der fremstilles? Hvordan gøres det? Hvem gør det? Hvilke kompetencer er nødvendige? Hvilke samarbejdsrelationer udfolder sig? Hvilke niveauer af arbejdsledelse er involveret? Og desuden: Inden for hvilke in-

10 Konflikten er behandlet i samtiden af en stort set overensstemmende dagspresse – her er især benyttet *Arbejderen* nov. 1871, *Socialisten* nr. 11 1871 (september), 2.10.71, 7.10.71, 14.10.71, 21.10.71 og *Berlingske Tidende* 2.10.71. Den omtales endvidere detaljeret i Lorentzen og Kjærboel 1925, 18ff.

11 Det er en meget bred vifte af upubliceret kildemateriale fra virksomhedens eget arkiv foruden samtidige håndbøger i 'mekanisk teknologi', erindringsmateriale, mv. der er brugt til at skabe denne indsigt. I Nielsen 2002 redegøres der løbende gennem bogens analyser for kildegrundlaget, der skifter markant gennem de syv årtier fra 1850 til 1920 som undersøgelserne i denne bog dækker.

den- og udendørs rum har aktiviteterne fundet sted? Hvor foregik hvilket arbejde? Hvor kunne man holde pauser, formelle såvel som uformelle?

Et kig ind i værksteder og rundt på de udendørs arbejdspladser giver først og fremmest et billede af en kolossal mangfoldighed. Der er næsten ikke det faglige håndværk, der ikke er repræsenteret – her er grov-, kobber-, kedel-, skibs- og klejnsmede, formere og modelsnedkere (der udfører træmodeller af emner, der skal støbes), maskinarbejdere, tømrere, arbejdsmænd osv. Og de er fordelt på et utal af små og store værksteder, på udendørs byggebeddinger og store produktionshaller. Når man gennem arbejdsjournaler¹² og andet arkivmateriale¹³ analyserer, hvordan arbejdsprocesserne rent faktisk er foregået, bliver mangfoldigheden kun forstærket. Der er ikke grænser for, hvilke arbejdsoperationer der udføres, nogle fagligt krævende, andre nærmest rutinearbejde, nogle steder med mange niveauer af arbejdsledelse, andre steder næsten uden. Men hvordan ser arbejderne hinanden, føler de sig som et kollektiv i disse mere uformelle dagligdags sammenhænge? Og sker der markante ændringer i årtierne efter 1870 parallelt med konsolideringen af arbejderbevægelsen?

Et mål for arbejderne indbyrdes relationer er lønnen, som de jo i fællesskab skal dele af virksomhedens samlede lønpulje. Men det er i nærværende sammenhæng en væsentlig pointe, at se lønmønstret som et udtryk for mere generelle arbejdsforhold, der blot viser sig mere sporadisk i kilderne, er mindre håndgribelige og svære at måle og sammenligne. Jeg tænker her på betydningsfulde forhold såsom graden af belastning og nedslidning ved arbejdsopgaverne, muligheden for at holde pauser, råderummet i forhold til undermestre og mestre, indflydelsen på at få lukrative arbejdsopgaver, udsigten til at have stabil tilknytning til virksomheden gennem hele tilværelsen, chancen for at få sin søn ind som lærling og

12 Arbejdsjournaler er ikke en standardiseret form for dokumentation og dermed heller ikke en kilde-type, der er almindelig på danske arbejdspladser; i hvert fald er de kun i få tilfælde bevaret. På B&W består de som hovedregel i mesterens daglige relativt sporadiske opgørelse over dels arbejdet, der er udført og dels de personer (benævnt ved efternavn), der har udført det; over hvor mange timer og til hvilken løn. De er ikke ensartet ført og er i øvrigt kun bevaret i nogle perioder i 1800-tallets anden halvdel og langt fra dækkende for de forskellige værksteders brede virkefelt. Da de imidlertid for et konkret stykke arbejdes vedkommende viser kompleksiteten i opgaver og aflønning er de velegnede til nærværende formål.

13 Her har bl.a. kortmateriale givet værdifuld indsigt i værkstedsindretning, løbende ombygninger og tilpasninger, ligesom inventarlistes har bidraget til den skridtvise rekonstruktion. Erindringsmateriale (fra senere perioder) omkring arbejdsprocesser og arbejdstilrettelæggelse har kunnet benyttes, når der efter al sandsynlighed ikke er sket afgørende forandringer på disse områder.

meget mere.¹⁴ Mulighederne for indflydelse på så betydelige aspekter ved arbejdet kan ses som parallel til det lønmønster, der kan konstateres. Lad os altså have dette i baghovedet, når vi i det følgende ser på, hvordan lønnen tildeles.

Man kan glemme alt om, at den tidlige industrialisering gennem 1800-tallets sidste halvdel på arbejdersiden dannede ramme om en nogenlunde egal løntildeling – der så senere måtte vige for en individualisering, som vi gerne knytter til det senmoderne samfund. Lønforskellene på værkstederne er simpelthen eksorbitante. For de faglærte svende – oven i købet inden for samme værksted – er forskelle i timelønnen på 30 % helt almindelige.¹⁵ De lavest lønnede er stort set på niveau med de ufaglærte arbejdsmænd. Hertil kommer et meget udbredt system af forskellige former for akkorder, der giver mulighed for en langt videre differentiering og som tildeles højest forskelligt.

I nærværende sammenhæng er det væsentligt, om dette mønster undergår en principiel forandring med fagforeningsdannelserne og den større formalisering af arbejdsmarkedsforholdene i årtierne efter 1870. Det kan tørt konstateres, at det gør det *ikke*. Tværtimod synes en væsentlig bevæggrund til at støtte op om organisationsdannelsen i 1800-tallets sidste årtier at være en *fastholdelse* af dette system – naturligvis nu med en øget mulighed for på et generelt plan at løfte niveauet. Der hæges om den interne differentiering og den konsolideres endda, bl.a. ved at de faglærte folk bruger deres styrke til at lægge afstand til arbejdsmændene. Det sker bl.a. gennem de stadig flere værkstedsklubber, som arbejderne opretter som lokale forhandlingsorganer organiseret under de nye fagforeninger. Og mønstret genfindes endvidere i en række 'reproduktive' foreninger – sygekasser, understøttelsesforeninger, selskabelige foreninger – der i vidt omfang oprettes i regi af de adskilte værksteder og fag.¹⁶ Ja, også en stor del af det sociale samvær i markederne, og når der holdes reglementerede og ureglementerede pauser osv., synes – i det omfang vi kan få kendskab til det – at foregå inden for de samme rammer.

14 Et kendskab til forhold som disse er først og fremmest opnået gennem 29 erindringer blandt Natiønmuseets Industri-, Håndværker og Arbejdererindringer, der er ført omkring 1950 typisk af alderende arbejdere, og derfor beskriver forhold fra 1880'erne og frem. Også visse jubilæumsværker, især Lorentzen og Kjærboel 1925, rummer værdifulde oplysninger herom. Avismateriale giver også i nogle tilfælde indblik i hverdagslige forhold på arbejdspladserne. Samtlige avisartikler indeholdende oplysninger fra B&W fra Socialisten/Social-Demokraten, Politiken og Berlingske Tidende for perioden ca. 1870–1910 (fremfundet via det kartotek, der blev udarbejdet i 1920'erne i regi af Institutet for Historie og Samfundsøkonomi) er benyttet. For perioden efter 1880'erne begynder protokoller fra værkstedsklubber og vedtægter fra samme at kunne bruges til samme formål.

15 I forbindelse med etableringen af en alderdomsforsørgelseskasse på B&W udarbejdes årligt i perioden 1874–1897 en liste over samtlige medlemmers løn og ansættelsessted i virksomheden – samt deres personlige data (fødselsår, ægteskabelig stand m.m.). Med denne kilde har det været muligt at se den individuelle – differentierede – løntildeling på værkstedsniveau (og naturligvis også på virksomhedsniveau) såvel synkront som diakront.

16 Et kendskab til disse skyldes først og fremmest en meget rig samling af småtryk på Det Kgl. Bibliotek fra netop B&W; denne rummer i øvrigt også virksomhedssange og festprogrammer fra 1850'erne og frem.

For at vende tilbage til lønnen som ét mål for differentieringen, er det ganske sigende, at forskningen ikke har været opmærksom på – eller interesseret sig for – den udtalte diversitet. Den ubestridte autoritet på området, Jørgen Pedersen, der i 1930 kortlagde arbejdslønnens udvikling i Danmark, springer stort set over området. Han nævner kort, at lønforskelle nok skal henføres til ”det ret mekaniske Anciennitetsprincip”,¹⁷ altså at eventuelle lønstigninger følger med længere ansættelse. Konklusionen er aldeles misvisende. Der er ingen generel sammenhæng mellem løndannelse og anciennitet¹⁸ – Pedersen er simpelthen slet ikke gået ind i problematikken omkring løndifferentiering. Som så mange andre anser han en sådan for underordnet i forhold til en generel bevægelse mod stigende lønninger fremtvunget af et stadig mere effektivt kollektivt pres. Hovedpointen her er imidlertid, at differentieringen (også) på lønområdet (frem for at skulle anskues som en uvæsentlig afvigelse fra bevægelsen mod større samling) skal ses som en helt integreret del af den nye livsmåde.

Der er med andre ord to – tilsyneladende modsatrettede – træk, der knytter sig til tilblivelsen af den nye befolkningsgruppe arbejdere. På den ene side sker der en bevidstgørelse af arbejderne som en *gruppe*, parallelt med at de organisatorisk gennemgår en samling, hvor de gennem formaliserede instanser får etableret virkemidler til at opnå indflydelse på deres løn- og arbejdsforhold (i bredere forstand forudsætningen for deres livsforhold). På den anden side er de karakteriseret ved en markant *indre grænsedragning*, der ikke blot fastholdes, men konsolideres parallelt med den organisatoriske samling og ensartning.

Sameksistens af enhed og forskelle

Når enhedsdannelsen og differentieringen så udpræget sætter sig igennem på samme tid, er det ikke tilfredsstillende at skulle fortolke differentieringen som en afvigelse fra en indre kerne af enhed, hvor differentieringen forstås som en slags uforløsthed i forhold til et grundlæggende princip om solidaritet – en ’an sich’, der endnu ikke er blevet en ’für sich’. En sådan anskuelse gør sig eksempelvis gældende i et udsagn som det følgende, der fint repræsenterer en almindelig udbredt opfattelse af den manglende overensstemmelse mellem en begrebslig forståelse af arbejdere og deres historisk-empiriske udfoldelse:

Arbejdersolidariteten er horisontal... en klassesolidaritet, der overskrider grænser... den overskrider lavenes sektorale, uddannelsesmæssige og fagbestemte

¹⁷ Pedersen 1930, s. 135f.

¹⁸ Se Nielsen 2002, s. 158.

Den kontinuerlige indbyrdes konkurrence arbejdere imellem om udbyttet af deres ansættelse giver en sag fra Refshaleøens grovsmedje i 1909 et godt billede af. Grovsmedjen har en hovedopdeling på smedere og hjælpere, med smederne som dem, der styrer processen. Gennem en årrække er der opstået en stadig større lønforskel mellem de to grupper, og i 1909 forsøger hjælperne derfor at få smederne til at afstå fra lønstigninger "undtagen at Vedkommendes Hjælper ligeledes får sin Timeløn forhøjet med samme antal Øre". Det nægter smederne og henviser til klublovene, der forpligter hver enkelt til "at hæve sin Løn og Arbejdsvilkaar så højt som muligt". Efter mange og gentagnediskussioner, bl.a. med inddragelse af forbundsformanden, får smederne medhold for ikke at "stagnere Lønudviklingen". Få år efter opnår hjælperne så selv en betydelig lønstigning, uden at smederne følger med. Sagen eksemplificerer i miniformat, hvordan mindre eksklusive arbejdergrupper har bedre muligheder for at forbedre deres løn (og diverse andre arbejdsvilkår), hvis de står alene. Samtidig er hjælpere og smedere forbundne som en enhed af lønarbejdere i mere overordnede fagpolitiske sammenhænge, hvor anerkendelse af forhandlingsret og grundlæggende vilkår lægges fast. Også forholdet til mesteren – der her ses til venstre for midten – er flertydigt; på den ene side repræsenterer han ledelsen, på den anden side er han garant for at bestemte arbejdere har adgang til fastsatte arbejdsområder. Billedet er fra 1919. Foto: B&W, MAN Diesel

sammenhold. At denne overskridelse, som vi ved, i nogen udstrækning forbliver et ideal, rokker for så vidt ikke ved princippet.¹⁹

Hvis det er rigtigt, at såvel enhedstrækkene som differentieringen er centrale – og vedvarende – dele af arbejdernes praksis gennem historien, synes en sådan konklusion ikke at være tilfredsstillende. Så må udfordringen i stedet bestå i at

¹⁹ Christiansen 1997, s. 13.

redegøre for de sammenhænge eller det princip, der kan forklare denne *vedvarende sameksistens* af enhed og differentiering. Her har den strukturelle stats- og livsformsanalyse et bud. I denne teori er lønarbejderen – som en begrebsligt konstrueret livsform – bestemt i et gensidigt betingelsesforhold til den kapitalistiske produktion: Ligesom *den kapitalistiske virksomhed* kræver folk, der kan levere nyudvikling og innovation for at kunne klare sig på markedet, fordrer den en større eller mindre bestanddel af arbejdere, der udfører allerede definerede arbejdsopgaver (som kan være såvel simple som kundskabskrævende). Det, som *lønarbejderen* henter på den kapitalistiske produktionsenhed, er de nødvendige forudsætninger for at kunne 'reproducere' sig selv – heraf den biologiske term, livsform. Virksomheden bliver således en uomgængelig bestanddel i lønarbejderens liv. For at få indflydelse på reproduktionens konkrete niveau er det nødvendigt at kunne lægge pres på virksomheden ved at monopolisere sit arbejde, så det ikke bare overtages af andre, der er villige til at arbejde på ringere betingelser. Arbejde er som bekendt i den kapitalistiske produktionsmåde en vare, men gennem monopolisering af arbejdsudbuddet sættes konkurrencen på denne vare (i midlertidige konstellationer) ud af kraft. Her har vi forklaringen – som den da også generelt fremføres – på organisationsdannelsen *og den kollektive optræden*.

Denne udgave af monopolbegrebet er meningsfuld, når man ser den i forhold til en samlet enhed af kapital. Men i den form optræder kapitalismen kun for en helt almen betragtning. For at kunne forstå den måde, hvorpå kapitalismen realiseres i verden, må man specificere til næste trin, hvor det er den indbyrdes konkurrence mellem kapitaler, der er i fokus. I praksis møder arbejderne nemlig kapitalismen i form af en uendelig række af konkurrerende enkeltkapitaler – der dermed også konkurrerer om arbejdskraften. Det betyder, at prisen på arbejde er forskellig. I den situation er monopoliseringen ikke et hensigtsmæssigt middel i en form, hvor den inkluderer samtlige verdens arbejdere²⁰. Monopoliseringen bliver derimod et effektivt middel i skabelsen af bedre livsbetingelser, hvis man kan fremstå i forhold til arbejdsgiveren som en mindre gruppe – altså et *afgrænset* monopol. Eksemplificerer man med arbejderne på B&W, betyder det, at det er langt nemmere for fx svendene i grovsmedjen i en gunstig forhandlingssituation, hvor de ved, at deres kompetencer er efterspurgt, at få forbedret deres løn (samt diverse andre arbejdsvilkår), hvis de ikke samtidig repræsenterer B&Ws tømrere, snedkere, nittere, stemmere, ufaglærte arbejdsmænd; for ikke at sige resten af landets, eller for den sags skyld verdens, arbejdere. Ja, for at presset skal føre til resultater, bliver de simpelthen nødt til at fremstå som eksklusiv gruppe. I en anden sammenhæng vil det være de ufaglærte eller nogen af de andre faggrupper, der gør det. Hvilket på et lidt større plan er det, der viser sig i fagbevægelsens

20 Man kunne hertil tilføje, at et alle-inkluderende lønpres ville udgøre så markant en trussel for kapitalismens egen reproduktion, at alle midler formentlig ville blive sat ind for at forhindre det.

udspaltning i en myriade af fagligheder, der hver for sig har forhandlingsret til prisen på *specificerede* og *afgrænsede* arbejdsområder.

Monopoliseringsbegrebet har således både en inkluderende og en ekskluderende side. Den *inkluderende* side kan omfatte alle i den forstand, at alle skal anerkende spillets regler om, at man indgår i et system af bindende relationer mellem arbejdere og arbejdsgivere, at man anerkender grænsedragninger mellem fagligheder og arbejdsområder (og dermed også alt fra hovedorganisation, fagforbund, fagforeninger til lokale virksomhedsklubber) samt at man overholder indgåede aftaler; om dette så realiseres i et meget formaliseret system som det danske med en høj organisationsprocent eller i mere uformelle former, hvor overholdelse af aftaler snarere hviler på personlige relationer er ikke afgørende. Den *ekskluderende* side kan slet ikke tænkes uden denne overholdelse af spillets regler, men er til gengæld helt uomgængelig, hvis arbejdergrupper i konkrete forhandlingssammenhænge skal have indflydelse på deres løn og arbejdsvilkår og dermed i dybere forstand for betingelserne for at leve et liv som lønarbejder. Eksklusive monopoler er på ingen måde givne. Der foregår en konstant kamp om anerkendelse af dem og ikke mindst om de grænser i forhold til andre, der er helt afgørende for at kunne fremstå som veldefineret part i forhandlinger, og for at opnåede rettigheder efterfølgende bliver overholdt. De eksklusive monopoler skal anerkendes af ikke blot arbejdsgiversiden, men også af andre arbejdere, således at alle hver især respekterer hinandens afgrænsede arbejdsområder.

Med disse udredninger giver det mening med den vedvarende modsætningsfuldhed, som det historiske studie blotlægger. Afhængigt af hvad der er forhandlingspolitisk opportunt på et givent tidspunkt, kan det i én periode, i én sammenhæng, være fagligheden, der føres i felten i forhandlinger med modparten. I andre kan det være kønnet, attituden (fx om man er en tilregnelig, 'skötsam', arbejder) eller, ja, ancienniteten. Men pointen er, at disse karakteristika *ikke* skal ses som udtryk for en endnu ikke fuldendt udradering af differentieringskilder. Tværtimod. De grænseskabende karakteristika må (frem for blot at blive set som almindelige menneskelige træk) ses som integrerede i en lønarbejderpraksis, i den nødvendige kamp for at sikre indflydelse på reproduktionsvilkårene. Med andre ord: Havde det ikke været det ene eksklusionskriterium, der gjorde sig gældende, ville det have været et andet.

Der er ikke i sig selv noget nyt i at pege på en udpræget indre differentiering i arbejderbefolkningen. Allerede Marx rettede fokus på den oven for skitserede sammenhæng mellem kapital og arbejderside som den realiseredes empirisk og formulerede det bl.a. på følgende måde: "Arbejdernes indbyrdes konkurrence er blot en anden form for kapitalernes konkurrence".²¹

21 Udsagnet stammer oprindeligt fra Grundrisse, 1857–1858, her citeret efter Christensen 1978, s. 16.

Billede fra 1950'erne af et nittersjak i den periode, hvor man stadig ikke er gået over til i alle tilfælde at benytte svejsning, når stålplader skal samles. Naglevarmeren gør nitnaglerne rødglødende i den mobile esse, nitteren bearbejder naglen med den pneumatiske hammer, forholderen holder imod på den modsatte side af samlingen. Er adgangsforholdene vanskelige, hvilket ofte er tilfældet på et skib, inkluderer sjakket tillige en naglelanger. For at gøre samlingen tæt skal kanterne efterfølgende mejsles jævn af en stemmer. At være 'nitter og stemmer' var kategoriseret som en almindelig håndværksuddannelse trods det, at selve arbejdsfeltet var meget begrænset og ikke voldsomt kundskabskrævende – selv om en gammel B&W-arbejder nok overdrev lidt, da han i 1996 fortalte, at det kunne læres på en eftermiddag. Oprindeligt foregik nitning ved håndkraft ved, at to nittere på skift svang en speciel nittehammer; det skulle foregå med præcision og gå hurtigt, så naglen blev bearbejdet, mens den var varm. At fagområdet også efter indførslen af luftværktøj fortsat havde status af faglært håndværk, er et udtryk for, at fagområder og faggrænser snarere handler om fagpolitisk styrke og position end om håndværksmæssigt indhold. Foto: B&W, MAN Diesel

Forståelsen af disse brydninger får imidlertid i et livformsperspektiv en grundlæggende anden drejning end i en traditionel klassebegrebsanalyse. Klasseanalysen anser en samling af arbejdere omkring en klassebevidsthed og en afvikling af den kapitalistiske produktionsmåde som to sider af samme sag. Det indebærer, at den vedvarende differentiering – uanset den måtte foregå parallelt med en opbakning til også monopoliseringens inkluderende side – bliver at betragte som et *misforhold* med udspring uden for 'klassens' fælles bestemmelse, en betragtning, der har bidraget med et syn på arbejderbefolkningen i sin historiske realisering som en noget uforløst kulturel formation, i de mest radikale udlægninger som en gruppe med 'falsk bevidsthed'.

Heroverfor står begrebet om en lønarbejderlivsform, der er udarbejdet i en gensidighed med (begrebet for) den kapitalistiske produktionsmåde. Lønarbejderlivsformens eksistensbetingelse er i en sådan bestemmelse den kapitalistiske produktionsmåde selv, og livsformen er dermed betinget af kapitalismens overlevelse. Når arbejdere bakker op om arbejderbevægelsen forstås det således med dette perspektiv som en bestræbelse på at forbedre sine reproduktionsvilkår *som lønarbejder* frem for som en hensigt om at etablere et andet økonomisk system, hvor en lønarbejderlivsform principielt ingen plads har. Hermed fremstår arbejdernes praksis som rationel og ræsonnabel, selv om denne kamp aldrig fundamentalt truer kapitalismen, men reelt kommer til at konsolidere den.

Det historiske studie, indefra og nedefra, var nødvendigt for at få indblik i den kontinuitet, der gør sig gældende i grænsedragningerne (i konstant skiftende klædedragt). Det teoretiske arbejde omkring monopoliseringens inkluderende (med anerkendelse af et system af grænsedragninger) og ekskluderende (med anerkendelse af konkrete afgrænsede arbejdsområder) side hjælper til at se, hvordan enhedsdannelsen og differentieringen er to sider af samme sag, begge nødvendige for at arbejderne har et brugbart middel til at få indflydelse på de betingelser, de eksisterer på.

På et helt fundamentalt plan skal der imidlertid tænkes endnu et element ind i figuren: selve det at monopolisere skal være anerkendt som middel. Og det er ikke bare arbejdsgiverne, der er centrale her, det er også samfundet som sådan – staten om man vil – der her bliver afgørende. Og det er da også, hvad der empirisk kan konstateres i slutningen af 1800-tallet. At man – som svar på det påtrængende 'arbejdsspørgsmål' – fra statens side etablerer vilkårene for at forhandle og indgå aftaler; og skrider ind og sætter sin vilje igennem, hvis det skulle være nødvendigt.

Hermed er det relevant igen at vende sig mod spørgsmålet, om der kan konstateres et samfundsomvæltende potentiale i arbejderbefolkningen? Nej, dette potentiale er der ikke, fordi truslen forsvinder, lige så snart reproduktionsbetingelserne bliver opfyldt – og hvis ikke arbejdsgiverne kan sørge for det (på det niveau og i den form den historiske kontekst måtte give), så skal staten nok garantere det. Hermed bliver arbejderne til medspillere i det kapitalistiske system. De kommer til at konsolidere systemet – i nye, mere lønarbejdervenlige former – frem for at true det. En meget væsentlig pointe er imidlertid, at den trussel, de repræsenterer i kraft af deres *potentielle* vendes sig mod samfundet, er et afgørende middel i denne kamp for bedre betingelser. Sat på spidsen får således parolen om samfundsomvæltning (eller, om man vil, den mere milde udgave: samfundsreform) ikke en funktion som *mål* (som det ellers er nedfældet i partiprogrammerne), men som et *middel* i lønarbejdernes kamp for bedre vilkår.

Sammenhængen mellem arbejdernes sociale og materielle vilkår og potentialet i forhold til at mobilisere dem i en konfrontatorisk bevægelse bekræftes i en dansk sammenhæng i det turbulente år 1956. Flere års manglende held med for alvor at forbedre levevilkårene samt den socialdemokratiske regerings ophøjelse af et af arbejderne forkastet mæglingsforslag til lov ved forårets overenskomstforhandlinger fører til nærmest revolutionære tilstande. Disse er ledet af kommunistiske tillidsfolk og politikere, der nyder bred opbakning fra utilfredse arbejdere. At det ikke er den kommunistiske verdensbevægelse som sådan – men snarere et effektivt pres på forbedring af levevilkårene – der er støtte til, bliver imidlertid tydeligt sidst på efteråret, da Sovjetunionen nedkæmper et folkeligt oprør i Ungarn og de danske kommunister fuldstændig mister deres opbakning. Foto: ABA.

I en strategisk nøglerolle

Det historiske studie viser altså, at en fundamental *differentiering* har været integreret i arbejderkulturen fra dens fødsel og gennem dens modningsperiode i årtierne omkring 1900. Differentieringen er således ikke knyttet til den individualisering, som man ellers gerne sætter op som modsætning til denne historiske periode. Samtidig – og dette træk er lige så væsentligt – har arbejderne haft mulighed for, som en *enhed*, at opnå politisk indflydelse på samfundsindretningen. Og denne mulighed bliver kun mere udtalt gennem det 20. århundrede. I flere omgange tales der sågar igen om det revolutionære potentiale i den brede arbejderbefolkning – fx umiddelbart efter 2. Verdenskrig samt i årene omkring 1970.

Midt i 1900-tallet karakteriserer centrale amerikanske kilder knyttet til NATO simpelthen de europæiske arbejderbefolkninger som nøgelfaktoren i den vestlige verdens overlevelse – ”labor has in world affairs become a key factor.”²² Ræson-

22 Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv: Arbejderbevægelsens Erhvervsråd kasse 26, læg 319 Den atlantiske komite. For detaljer om NATO-konferencen, hvorfra citatet stammer, se Nielsen 2004, s. 93–106.

Gennem hovedparten af det 20. århundrede har lønarbejdere en mulighed for indflydelse, der kan synes overraskende i dag. Et udtryk for dét, er den danske stats indstilling til at subsidiere en løntung industrivirksomhed som B&W, så den overlever. Ved ikke få lejligheder er virksomheden i alvorlig krise, hvorefter den reddes med statslig indgriben. Her er vi i 1967, hvor den asiatiske konkurrence truer med at lukke værftets nybygningsafdeling. Et S/SF-udvalg – med bl.a. statsminister Krag og SF-formand Aksel Larsen – tager imod fællestillidsmændene fra de fire københavnske B&W-arbejdspladser. Ifølge billedteksten i Land og Folk, DKPs partiavis, fremfører statsministeren, "at regeringen vil gøre alt for at bibeholde beskæftigelsen". Et karakteristisk udsagn for de keynesiansk prægede vestlige økonomier i årtierne efter 2. verdenskrig, hvor man for alt i verden vil undgå en gentagelse af 1930ernes sociale krisetilstande, der førte til radikalisering og vækst på yderfløjene. Foto: ABA.

nementet er, at de samfundsomvæltende kræfter blandt arbejdere – indirekte og direkte støttet af den kommunistiske modpart – vil få medvind i den brede befolkning, med mindre man har held til over en bred kam at imødekomme arbejderbefolkningens krav og forventninger om bedre reproduktionsvilkår: med hensyn til arbejde, bolig, uddannelse, materiel standard og meget mere. Dét giver de moderate, samfundsmedspillende, kræfter blandt arbejdere mulighed for at fremstå som en troværdig repræsentant for brede arbejderinteresser, fordi der over hele det politiske spektrum er opbakning til bedre vilkår for den jævne befolkning. Og konkret betyder det, i en dansk sammenhæng, at Socialdemokratiet, som samlende repræsentant for den systemopretholdende del af arbejderne, opnår at få en helt overvældende indflydelse på samfundets indretning. Denne evne til at fremstå som en samlet enhed udadtil må imidlertid ikke skygge for, at differentieringen indadtil på ingen måde er blevet mindsket i forhold til billedet fra slutningen af 1800-tallet – også på andre områder end hvad angår den dybe politiske splittelse mellem socialdemokrater og kommunister (og senere andre venstrefløjspartier).

Lad os igen tage forholdene blandt de tusinder af arbejdere på B&W som en målestok for relationer internt blandt arbejdere.²³ Det mønster, vi så i den tidlige periode, er helt uændret op igennem det 20. århundrede. Livet på værkstedsgulvet foregår i vidt omfang i eksklusive enheder. Man holder sig i det daglige – også i pauserne – til sine nærmeste kolleger, dem, man har bygget arbejdsrutiner op med gennem mange år, dem, man har forpligtelser over for, dem, man har tjenester til gode hos. Ligeledes er relationen til de nærmeste arbejdsledere, hvad enten det er sjakbajser, undermestre eller mestre, helt central for at få dagligdagen til at fungere og dermed på ingen måde alene kendetegnet ved at være et modsætningsforhold. Som den mere formelle ramme om denne heterogenitet er der de lokale, virksomhedsbaserede værkstedsklubber, hvoraf der midt i århundredet er mere end tredive alene på værftet på Refshaleøen.²⁴

Parallelt med livet i denne miniverden deltager B&W-arbejderne i et stormfuldt storpolitisk spil, idet denne arbejdsplads – på linje med andre større (især) københavnske arbejdspladser – fremtræder som bastion i den generelle kamp for bedre vilkår. Der henvises uafvendeligt til en potentiel radikalisering, hvis man ikke giver arbejderne indflydelse. Oven i købet har B&W-arbejderne en tendens til at vælge kommunistiske tillidsmænd, hvilket imidlertid ikke skal forklares med kommunisternes eksplicitte mål om at kollektivisere produktionsmidlerne, men snarere med, at kommunisterne (i modsætning til socialdemokraterne, der fra deres organisatoriske bagland er tvunget til at vise mådehold) er langt de mest effektive til at skabe bedre løn- og arbejdsvilkår – hvilket jo så på længere sigt paradoksalt nok (i forhold til kommunisternes egen revolutionære målsætning) fastholder arbejderne, bredt set, på en *systembevarende* kurs.²⁵

Den samme logik er på færde på et lidt mere overordnet plan i årene omkring 1970, hvor den vestlige verden oplever en voldsom radikalisering, bl.a. med en

23 Indsigten i arbejdsforhold, omgangsformer, handlemønstre, selvforståelser, alliancer og brydninger i efterkrigsperioden er først og fremmest opnået gennem et omfattende interview- og observationsmateriale – som supplement til især protokolmateriale fra forbund, fagforeninger og værkstedsklubber. Kort før lukningen af B&Ws skibsværft på Refshaleøen i 1996 lavede jeg over et halvt år feltarbejde med en kollega, Torkil Adersen (se Adersen og Nielsen 2005). Der foretoges i den forbindelse interviews – i udskrift ca. 400 sider – med arbejdere og ledelse på forskellige afdelinger af virksomheden. I 2000 og 2001 foretog jeg igen en tilsvarende række interviews med folk med forskellig tilknytning til B&W, nu med øget fokus på de fagpolitiske forhold og ideologiske kampe.

24 De umådelig mange fagligheder, der er repræsenteret på et skibsværft, gør differentieringen meget tydelig, men det er helt afgørende at slå fast, at differentieringen ikke finder sin begrundelse heri. Også ufaglærte arbejdspladser – med en langt snævrere vifte af faglige specialiteter – opsplittes i et væld af hinanden afgrænsende arbejdsområder; simpelthen fordi den fagpolitiske situation er gunstig. På bryggeriet Tuborg opererer man eksempelvis omkring 1970 med en 'faglig' klub for såvel mandlig som kvindelig rengøring (Nielsen 1997), en opdeling, der selvsagt ikke er betinget af det arbejdsmæssige indhold.

25 For en nærmere udredning af argumenterne for denne fortolkning, se særligt Nielsen 2004, s. 256–271.

markant genopblussen af en retorik om revolutionær omvæltning. Alliancen mellem arbejdere og intellektuelle (fx studenter, der bekender sig til de nye venstrefløjsgrupperinger, der er dannet med en eksplicit afstandtagen til en stadig mere kompromitteret, sovjetbunden kommunisme) synes at bygge på forskellige målsætninger: Da arbejderne – i Danmark og andre steder bl.a. efter et stort antal såkaldt 'vilde' (dvs. ikke organisationsgodkendte) strejker – får gennemført nogle af deres krav, åbenbarer den latente trussel over for samfundet sig atter en gang som et middel, frem for som et mål.²⁶

Fra nøgleposition til glemsel

Som jeg var inde på indledningsvist, har arbejderbevægelsen gennem de seneste årtier bevæget sig fra en position, hvor den i meget høj grad kunne sætte den samfundsmæssige dagsorden, til at befinde sig helt ude i periferien. I dag falder ordet 'arbejder' simpelthen forkert i munden – for slet ikke at tale om 'arbejderklasse'; i stedet bruges termer som 'medarbejdere', 'personale' og 'ansatte'. Pointen her er imidlertid, at denne fundamentale forandring ikke primært skal finde sin begrundelse i en slags vilkårlig øget individualisme eller i tab af arbejdspladser for lønarbejdere. Individualisme og kulturel heterogenitet er – som vi har set – på ingen måde ny, og trods al snak om vidensamfund er der fortsat mængder af arbejde, der i store træk er defineret på forhånd. Den store forskel fra før til nu er, at trusselsbilledet er helt forandret. Østblokkens sammenbrud fjernede fuldstændig den klangbund, som krav fra arbejderside tidligere (i meget forskellige udformninger) havde haft – med voldsomme følger for fagforeningernes evne til at fastholde betingelserne for lønarbejderne. Den taleposition, der tidligere knyttede sig til det at være 'arbejder' – med et underforstået potentiale til at indgå i en større mobilisering – er i dag næsten faldet bort. I denne bevægelse er monopolisering, som jeg her har argumenteret for kan ses som en grundbetingelse i et lønarbejderliv, kommet i voldsom modvind. Muligheden for at fremstå som et eksklusivt monopol med en særlig forhandlingsret og adgang til bestemte afgrænsede arbejdsområder udfordres af krav om åben adgang for et bredere udbud af arbejdere og adgang for konkurrerende forhandlingsformer, hvis ikke ligefrem alles ret til at tage et arbejde og selv forhandle betingelserne.

Monopoliseringens fundament er evnen til grænsedragning, og det kan se ud til, at den evne har været betinget af muligheden for gennem mobilisering at udgøre en samfundsmæssig trussel. Så, ligesom Berlinmuren faldt, da den storpolitiske storm fejede hen over Europa – og fjernede en væsentlig del af trusselspotentialet – er grænserne mellem fag, mellem kompetence- og ansvarsområder

26 Se Nielsen 2004, s. 308–315.

I 1969 (så vidt det kan konstateres) modtager B&Ws skibsværft de første 'fremmedarbejdere', som det hedder i datidens sprogbrug. Arbejdernes blad Fællesklubnyt fortæller dette år, at jugoslaver er modtaget med pomp og pragt i lufthavnen, og virksomhedsbladet Intern kommunikation (1969, nr. 15), at man har modtaget et antal spanske stålarbejdere. At dømme efter interviews foretaget med B&W-arbejdere i 1996 gav tilstedeværelsen af udenlandske arbejdere ikke anledning til nævneværdige problemer, hvilket formentlig hænger sammen med, at udenlandske arbejdere i de første årtier indoptoges fuldstændig i det eksisterende organisatoriske system; de oplevedes ikke som en trussel. Som én formulerede det: "Dem, der ikke var decideret troende, de blandede sig med os andre, ik'". Det er en meget karakteristisk forskel til i dag, hvor fagforeningernes indflydelse er mindsket og dermed deres mulighed for at sætte betingelserne for den udenlandske arbejdskraft – der samtidig har langt nemmere adgang til det danske arbejdsmarked i kraft af de åbne grænser inden for EU. Ansættelse af udenlandsk arbejdskraft foregår i dag i mange tilfælde uden for gældende overenskomster på særlige – ringere – betingelser og kommer dermed til at true selve fundamentet for at fastholde opnåede løn- og arbejdsvilkår og på længere sigt indflydelsen på, hvordan disse lægges fast. Foto: B&W, MAN Diesel.

og mellem arbejde og fritid under nedbrydning; jf. den populære vending om 'det grænseløse arbejde'. Overalt kræves fleksibilitet og omstillingsparathed – i sin yderste konsekvens selve modsætningen til monopolisering. Og efter at mange gennem 1990'erne nærmest besang denne udvikling som en bevægelse mod 'udviklende' (sågar 'godt') arbejde,²⁷ er såvel fagbevægelsen som arbejdslivsforskere siden blevet opmærksom på, hvordan sådanne krav lige så vel kan udmønte sig i fx alvorlige former for stress. Og det er vel ikke så mærkeligt: Hvis monopolisering er det nødvendige middel i en livsdygtig praksis som lønarbejder – hvor man ikke lever af at konstant nytænkning (og til gengæld også får en begrænset

27 Se fx Helge Hvid: Det gode arbejde, 1990. For en analyse af disse tendenser, se Nielsen 2004, s. 340–344.

løn) – kan det ikke nytte at fjerne dens forudsætning: grænsedragningen med sin nødvendige sameksistens af inklusion og eksklusion.

Det historiske studie nedefra og indefra kunne vise arbejderkulturen i sin kompleksitet og i en sammenhæng med et teoretisk udredningsarbejde blotlægge, hvordan den vedvarende sameksistens af enheds- og differentieringstræk var et udtryk for en nødvendig betingelse for overlevelse – frem for at være et udtryk for en endnu ikke fuldbyrdet livsmåde. Denne *history from below* anskueliggjorde arbejdernes perspektiv i deres praksis. Det historiske studie viste imidlertid også, at det er nødvendigt at se dette billede i et større perspektiv – oppefra og udefra. Fra fødslen i 1870'erne over modningen og væksten i løbet af 1900-tallet var der fra statslig side – nationalt som internationalt – enighed om at anerkende lønarbejdere som en enhed med stor indflydelse. Situationen i dag er mere broget. Selv om samfundsdebattører især efter finanskrisen taler om, at vi fortsat lever i et klassesamfund, og der af og til drages paralleller mellem de voldsomme spændinger i flere af nutidens europæiske middelhavslande og den sociale uro i 1930'erne, så synes den referenceramme og diskursive kontekst, som de aktuelle sociale spændinger kan italesættes i forhold til, at være grundlæggende anderledes end tidligere. Truslen fra 'arbejderklassens' mobilisering er afløst en mere diffus påpegning af risikoen for social uro og opløsning. Fremtiden må vise, om og i givet fald hvordan, denne udfordring får en mere fast politisk og ideologisk form, men foreløbig er det karakteristisk, at et lønarbejderperspektiv med klare grænsedragninger i forhold til rettigheder og pligter på arbejdsmarkedet ikke på samme måde som tidligere anerkendes som en særlig subjektivitet, der skal vises specielle hensyn. Det er næppe sandsynligt, at vi på den baggrund står ved lønarbejderkulturens endeligt – af den simple grund, at lønarbejde er en integreret del af produktionslivet – men det ser ud til at blive under helt ændrede betingelser og i nye former.²⁸

Litteraturliste

- Adersen, Torkil og Niels Jul Nielsen 2005: *Sjak, mestre og skibsbyggeri. Arbejdsliv og dagligdag på B&W 1945-1996*. København.
- Christensen, Erik 1978: *Konflikter mellem faglærte og ufaglærte arbejdere*. Ålborg.
- Christiansen, Niels Finn 1997: "Solidaritetens historie". *Dansk Sociologi*, nr. 1.

28 De gennemgribende forandringer i vilkårene for lønarbejdere, der har fundet sted gennem de seneste årtier, bliver udforsket i et delprojekt under det fireårige forskningsprojekt *Livsformernes neokulturation under statssystemets og verdensøkonomiens forandring*. Projektet, der er støttet af Velux-fonden, er forankret ved Afdeling for Etnologi, Saxo-instituttet, Københavns Universitet, og løber i perioden 2013-2016.

- Erichsen, Bjørn 1977: *Om arbejderbevægelsen. En introduktionsbog til dansk arbejderbevægelses historie*. Hans Reitzel.
- Gray, Robert Q. 1976: *The Labour Aristocracy in Victorian Edinburgh*. Oxford.
- Goldthorpe, John (et.al.) 1969: *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambridge.
- Hvid, Helga 1990: *Det gode arbejde*.
- Højrup, Thomas 1996: *Omkring livsformsteoriens udvikling*. Museum Tusculanum.
- Lorentzen, Daniel og Johannes Kjærbøl 1925: *Typer og tidsbilleder fra de københavnske skibsværfter, udgivet af skibssmedeforeningen i København i tilslutning til dennes 30 aars stiftelsesdag den 7. april 1925*. København.
- Lüdtke, Alf 1986: "Cash, Coffee-Breaks, Horseplay: *Eigensinn* and Politics among Factory Workers in Germany circa 1900". Hanagan, Michael og Charles Stephenson: *Confrontation, Class Consciousness, and the Labor Process*. USA.
- Horgby, Björn 1993: *Egensinne och Skötsamhet. Arbetarkulturen i Norrköping 1850-1940*. Stockholm.
- Joyce, Patrick 1994: *Democratic Subjects. The Self and the Social in Nineteenth-Century England*. Cambridge University Press.
- Jones, Gareth Stedman 1983: *Languages of Class*. Cambridge University Press.
- Nielsen, Niels Jul 1997: *Tuborg. Arbejdsliv og dagligdag 1955-95*. København.
- Nielsen, Niels Jul 2002: *Virksomhed og arbejderliv. Bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850-1920*. Museum Tusculanum.
- Nielsen, Niels Jul 2004: *Mellem storpolitik og værkstedsgulv. Den danske arbejder – før, under og efter Den kolde krig*. Museum Tusculanum.
- Pedersen, Jørgen 1930: *Arbejdslønnen i Danmark under skiftende Konjunkturer i Perioden ca. 1850-1913*. København.

Aviser og utrykt kildemateriale, der omtales i referencerne, er nøjere omtalt i forfatterens værker.

The worker between practice and ideology: 1850–2000

Labour culture and the labour movement have previously been prominent fields of research. On the one hand, this had to do with the profound societal influence of the labour movement; on the other hand, it had to do with the fact that many scholars regarded a self-conscious labour class as a means to balance capitalism's negative aspects, if not simply to overcome them. Based upon this background, the author argues that the common worker has hitherto not been satisfactorily understood as a subject of cultural history. Using detailed investigations amongst workers on the workshop floor at Denmark's largest enterprise in the period from 1850 to 2000, the author emphasises how complex and diverse the everyday working life of industrialism actually was – and hence, also the relations between workers as well as towards employers and society as a whole. This bottom-up analysis is linked to a top-down perspective; here, the author argues that, as seen from the overall perspective of the state, the labour population – with varying intensity – played a very strong strategic role from around 1870 to 1990. Simply stated, consideration for the well-being of the labour population was understood as a precondition for societal cohesion.

In theoretical terms, the author draws upon the structural state-form and life-mode analysis, where the idea of a 'wage-earner' life-mode is understood in its reciprocal relationship to the capitalist mode of production and, hence, not as a potential means to overcome capitalism. With this background, the labour movement's alleged objective to overcome capitalism – whether through revolution or long-term reforms – is instead analysed as an effectual means in the movement's struggles. The argument is as follows: the threat of societal transformation, which occurred over a number of decades – not least of all during the Cold War's polarisation of capitalism and communism – led to significant attention being paid to workers' claims of improving life conditions. Accordingly, the changed world order that followed the end of the Cold War is seen as a main reason for why concepts such as 'worker' or 'labourer' are infrequently used today, and for why the labour movement has experienced a severe debilitation in recent years.

Marianne Holm Pedersen er ansat som forsker i National-samlingsafdelingen på Det Kongelige Bibliotek med særlig tilknytning til Dansk Folkemindesamling. Hendes forskning omhandler blandt andet sammenhængen mellem social praksis og tilhørsforhold til bestemte lokaliteter. I 2009-2010 var hun projektkoordinator på den elektroniske spørgeskemaundersøgelse Lokaleliv.dk.

DIGITAL INDSAMLING SOM METODE: ERFARINGER FRA UNDERSØGELSEN LOKALELIV.DK

Mange arkiver i Norden eksperimenterer i disse år med indsamling på nettet. I 2009-2010 udførte Dansk Folkemindesamling i samarbejde med en række arkiver og museer i Danmark den elektroniske spørgeskemaundersøgelse Lokaleliv.dk. Undersøgelsen fokuserede på almindelige menneskers fritidsaktiviteter i deres lokalsamfund og de fællesskaber, der er knyttet hertil. Det indsamlede materiale dokumenterer et rigt og mangfoldigt liv af lokale aktiviteter forskellige steder i Danmark, men det har i det efterfølgende arbejde vist sig, at det ikke er så nemt at analysere materialet. Denne artikel undersøger de begrebsmæssige og metodiske problemstillinger forbundet med Lokaleliv.dk og diskuterer på den baggrund fordele og ulemper ved digital indsamling.

Et centralt formål for de kulturhistoriske arkiver i Norden er at indsamle og dokumentere immateriel kultur blandt almindelige mennesker i nutidens samfund. Et lige så centralt formål er at forske i emner, der knytter sig til dette overordnede tema. Hvordan denne indsamling og forskning skal foregå, er imidlertid et spørgsmål, der relaterer sig til arkivernes forskningsmæssige fokus, politiske prioriteringer og økonomiske ressourcer. En af de klassiske metoder til indsamling har været den etnologiske spørgeliste, der traditionelt er blevet sendt

til faste meddelere, der skriftligt besvarede spørgsmålene og returnerede dem per post. Denne metode er blevet prist som en hurtig og billig måde at indsamle et større materiale på. Samtidig er den dog også blevet kritiseret for en række metodiske mangler. I praksis er metoden i dag udfordret, da antallet af faste meddelere svinder, og graden af interaktioner på de digitale medier er øget. Disse og andre forhold gør, at mange arkiver i dag arbejder med at nytænke, hvordan indsamling skal foregå i fremtiden.

Dansk Folkemindesamling udførte i 2009-2010 i samarbejde med en række arkiver og museer i hele Danmark den internetbaserede spørgeskemaundersøgelse *Lokaleliv.dk*. Spørgeskemaet fokuserede på almindelige menneskers fritidsaktiviteter og det sociale samvær, som er knyttet hertil. Undersøgelsen havde til formål at indsamle viden om, hvilke frivillige aktiviteter, der foregår i de forskellige lokalsamfund rundt omkring i Danmark. Den skulle også undersøge, hvordan fællesskaber opstår lokalt. Derudover udgjorde spørgeskemaet et eksperiment i forhold til indsamling på nettet. Spørgeskemaet fik over 2000 besvarelser og var i den forstand en succes, der rakte langt ud over målsætningen på 1000 svar. De indsamlede resultater dokumenterer et rigt og mangfoldigt liv af lokalsamfund over hele landet.¹ I arbejdet med undersøgelsen har det dog vist sig, at det ikke er så nemt at analysere materialet.

På baggrund af de første erfaringer med Lokaleliv.dk er formålet med denne artikel at bidrage til en diskussion af både fordele og ulemper ved digital indsamling. En af bevæggrundene for undersøgelsen var, at mens der findes megen viden om dansk kulturhistorie, når det gælder bygninger, genstande, prominente personer eller natur, er der næsten ingen dokumenteret viden om det levede hverdagsliv i Danmark, som det ser ud i begyndelsen af det nye årtusind. Det spørgsmål, jeg imidlertid vil rejse her, er, hvilket perspektiv på 'det levede liv' i lokalområdet et sådant elektronisk spørgeskema kan bidrage med? Artiklen fokuserer således på de begrebsmæssige og metodiske problemstillinger forbundet med undersøgelsen, som jeg vil diskutere ved hjælp af en gennemgang af undersøgelsens foreløbige resultater.² Da Lokaleliv.dk er inspireret af den etnologiske spørgeliste, starter jeg med en kort diskussion af spørgelisten som metode.

1 Materialet opbevares på en server på Dansk Folkemindesamling, Det Kongelige Bibliotek. Det er tilgængeligt for de arkiver og museer, der deltog i undersøgelsen. Desuden kan forskere søge om tilladelse til at anvende materialet.

2 Som nyansat forsker på Dansk Folkemindesamling på Det Kongelige Bibliotek blev jeg projektkoordinator på Lokaleliv.dk, mens den blev udført, men jeg var ikke med i det forberedende forløb, hvor undersøgelsen blev planlagt og udarbejdet. Min egen rolle er således både at være deltager og udenforstående, og det er fra dette dobbeltperspektiv, jeg vil diskutere undersøgelsen.

Spørgelisten som metode

Spørgelisten er en klassisk metode i etnologisk forskning på arkiver og museer. I Norden har etnologer og folklorister siden begyndelsen af 1900-tallet udsendt spørgelister til faste meddelere om de emner, som de gerne ville undersøge.³ I Danmark er dette arbejde især kendt fra Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU), som siden 1939 har indsamlet over 41.000 beretninger og erindringer fra enkeltpersoner (<http://natmus.dk/salg-og-ydelser/museumsfaglige-ydelser/biblioteker-og-arkiver/danmarks-nyere-tids-arkiver/>). Dansk Folkemindesamling udsendte fra 1908 og frem til begyndelsen af 1940'erne en række spørgelister, der fokuserede på spørgsmål i relation til emnerne viser, eventyr og historier, sagn og tro samt fester. Herefter blev metoden droppet indtil 1990'erne, hvor enkelte spørgelister om kalenderritualer og nationale symboler blev produceret. Efterfølgende har der været to forsøg med digitale spørgelister, "Lokale og regionale forskelle", som fandt sted i 2007-2008, og "Lokaleliv.dk" 2009-2010.

Spørgelister beskæftiger sig i dag med et bredt udvalg af emner, der relaterer sig til almindelige menneskers hverdag på tværs af sociale og geografiske skel.⁴ Af eksempler kan nævnes "Påske" (Institutet för språk och folkminne), "Katte" (Norsk Etnologisk Granskning) eller "Cykling" (Folkklivsarkivet i Lund). Mens spørgelisterne fra det tidlige 20. århundrede var funderede i teoretiske antagelser om kulturens udbredelse og spredning, har den senere tids praksis ikke på samme måde rod i et samlende koncept. Et fælles kendetegn er dog, at der er et stærkt fokus på meddelernes subjektive fremstillinger som fortællinger.⁵ I modsætning til andre forskningsprojekter, hvor forskeren som regel opsøger personer med en særlig viden eller i det mindste et forhold til det emne, forskeren undersøger, udsendes spørgelister til mennesker, der ikke nødvendigvis ved noget om det, de bliver spurgt om.⁶ Spørgelisternes forholdsvis åbne spørgsmål bliver præsenteret som en form for inspirationskilde, som meddelerne kan bruge som udgangspunkt til selv at udforme deres svar. Det er således de personlige erfaringer, der vægtes, og meddeleren kan selv udforme sit svar, som han/hun ønsker.

I det 21. århundrede er spørgelisten i et vist omfang en truet størrelse, da forskellige forhold rejser en række spørgsmål til metoden. For det første er det for arkiver og museer i dag en udfordring at finde meddelere. Det er ikke usædvanligt, at nordiske arkiver 3-4 gange om året har udsendt en spørgeliste til deres faste meddelere, som har besvaret dem og sendt dem tilbage til arkivet. Disse faste meddelere forsvinder langsomt af ganske naturlige årsager, da en stor del af dem stammer fra den ældre generation. Det er svært at skaffe yngre meddelere, der i

3 Hagström og Marander-Eklund 2005.

4 Skjelbred 2006, s. 25.

5 Se fx diskussionerne i Nilsson et. al. 2003; Moestue 2000, s. 11-14.

6 Waldetoft 2003, s. 11.

en travl hverdag ikke nødvendigvis prioriterer jævnlige at tage sig tid til at besvare og returnere spørgelister. Det er derfor et åbent spørgsmål, hvorvidt arkiver i stigende grad må vænne sig til at undvære faste meddelere. Dermed forsvinder den styrke, der ligger i, at arkiver er i besiddelse af en korrespondance med den samme person, der potentielt har fundet sted over et helt livsforløb.

Et andet forhold, der udfordrer spørgelisten, er det faktum, at færre og færre mennesker skriver i hånden, men kommunikerer digitalt. Arkiver og museer eksperimenterer således med at indsamle på nettet. Ved at indsamle på nettet kan man potentielt nå ud til et bredere publikum, samtidig med at efterbehandlingen af data også faciliteres. Lokaleliv.dk består for eksempel af en database, hvor indsamling, registrering og bevaring i princippet udføres på én og samme tid. Spørgsmålet er imidlertid, hvad det digitale medie gør ved kommunikationen. Risikerer man at modtage mindre udførlige svar, hvis meddelere svarer på nettet eller i en e-mail?

Endelig er der hele spørgsmålet om spørgelisten som forskningsmetode, der synes at dele vandene. Fortalerne argumenterer for, at spørgelister udgør en forholdsvis enkel, billig og hurtig metode til at indsamle et forholdsvis stort materiale.⁷ Ved at fokusere på fortællingerne og de emner, der dukker op, uden at meddelerne er blevet bedt om at forholde sig til netop dem, kan metoden bidrage med et rigt perspektiv på det tema, der studeres. Metoden skal ikke stå alene, men indgå som én af flere kvalitative metoder i tilknytning til et forskningsprojekt. Kritikere påpeger til gengæld, at metoden er præget af en arv fra begyndelsen af det 20. århundrede. Her søgte man efter objektive, faktuelle oplysninger om fx landbrugsskikke eller brugen af redskaber, der kunne verificeres og benyttes som belæg i en videnskabelig analyse. Selvom spørgelisterne i stigende grad fokuserer på personlige erfaringer, og hvorledes kultur skabes, medfører genrekonventioner, at arkiverne stadig primært efterspørger faktuelle oplysninger.⁸ Selvom faktuelle oplysninger kan være nok så vigtige, betyder det, at materialet i en vis forstand fortsat behandles som en faktabank snarere end at blive analyseret som et tekstligt materiale, der er skabt i en bestemt sammenhæng.⁹ Netop spørgsmålet om sammenhæng er centralt for et andet kritikpunkt, der påpeger, at det etnografiske fokus på relationer og kulturelle sammenhænge bliver meget svært at indfange via en spørgeliste. Hvorimod de tidlige spørgelister blev sendt ud til meddelere i specifikke områder, fx et sogn, spredes spørgelister i dag til en bredere del af befolkningen. Det medfører, at besvarelsener kommer fra individer, som ikke kan sættes i en konkret social kontekst. Den kontekst, som spørgelistesvarene kan analyseres i, bliver dermed spørgelistens snarere end meddelerens so-

7 Lilja 2005, s. 133.

8 Klein 2003, s. 80.

9 Waldetoft 2003, s.12–13.

cialle sammenhæng.¹⁰ Sidst, men ikke mindst, er der spørgsmålet om, hvem der besvarer spørgelisterne. Man skal ikke gøre sig nogen illusion om, at spørgelister kan besvares af et repræsentativt udvalg af befolkningen. De tidlige meddelere var samfundets repræsentanter, dvs. overvejende mænd, mens nutidens meddelere primært er kvinder. Ser man billeder af arkivernes faste meddelere, er den ældre generation stærkt overrepræsenteret. Endelig er de som regel medlemmer af majoritetsbefolkningen, og adskillige forskere har således beklaget, at det ikke i større grad er lykkedes at få etniske minoriteter til at deltage i besvarelsen af spørgelister.¹¹ Ligesom et arkiv kan vise nationens kollektive minde, viser det også den kollektive tavshed, og det er særdeles interessant at se på, hvilke emner og persongrupper, der ikke er med.¹² Selv hvis man anerkender, at spørgelister aldrig kan være repræsentative eller inddrage alle, rejser det spørgsmålet, hvilke fællestræk der så binder meddelerne sammen. I den forstand er det ikke overraskende, at det ofte bliver faktuelle oplysninger, der fremkommer, da spørgelister måske er mest egnede til den folkloristiske belysning af et konkret emne eller en begivenhed snarere end de mere antropologiske spørgsmål om kulturens sammenhænge. Dette er nogle af de dilemmaer, som forskningen synes at slås med, og disse problematikker kan også genkendes i Lokaleliv.dk.

Baggrund om Lokaleliv.dk

Lokaleliv.dk var en digital spørgeskemaundersøgelse, som løb i perioden 1. november 2009 – 31. december 2010. Det overordnede formål var at dokumentere folks aktiviteter i deres lokalområder og det sociale samvær, som er knyttet til. Hvor Dansk Folkemindesamling sammen med Det Digitale Indsamlingsnetværk tidligere havde undersøgt lokale forskelle, var formålet nu at undersøge den lokale sammenhængskraft og få dokumentation for, hvad det er, der binder os sammen i lokalområdet. Oplægget til undersøgelsen stillede en række spørgsmål, som skulle besvares ud fra en lokal afgrænsning:

Hvem er man sammen med, hvad er man sammen om, og hvorfor?

Hvor foregår det, hvem står bag?

Hvad er det, eller hvem er det, der er med til at generere de lokale fællesskaber?

Hvilken betydning har det for den enkelte og for dennes tilhørsforhold til lokalsamfundet?

10 Jf. Richette 2003.

11 Fx Klein 2003, s. 84.

12 Klein 2003, s. 84.

Lokaleliv.dk bestod af et elektronisk spørgeskema, der fandtes på internettet. På billedet ses spørgeskemaet, hvor respondenterne bl.a. kunne afkrydse, hvilke kulturelle fritidsaktiviteter, de deltog i.

Som det blev præciseret i oplægget, bestod den primære interesse af sociale netværk og fællesskaber, dvs. frivillige (uformelle) sociale relationer mellem naboer, venner og bekendte i lokalsamfundet. På baggrund af erfaringerne fra den tidligere indsamling, Lokale og regionale forskelle, besluttede styregruppen, at spørgelisten primært skulle bestå af spørgsmål med definerede svarmuligheder, der kunne afkrydses.¹³ Respondenten fik dog mulighed for at afslutte besvarelsen med at skrive en fortælling om sine aktiviteter i lokalområdet.

Som det kan ses af ovenstående, blev Lokaleliv.dk altså et produkt af forskellige interesser. På den ene side er undersøgelsen inspireret af den klassiske spørgeliste, og den beskæftiger sig med kvalitative, etnografiske spørgsmål, som er relevante for Dansk Folkemindesamling og andre arkiver i dag. På den anden side er spørgelisten forsøgt tilpasset det digitale medie, og spørgeskemaet med de lukkede spørgsmål var således et forsøg på at kombinere den klassiske spørgeliste med et mere overskueligt format, hvor der kan søges på tværs i materialet. Set i bakspejlet betyder det dog i praksis, at der kommer et misforhold mellem undersøgelsens metode og de spørgsmål, den gerne vil besvare. Før jeg diskuterer dette nærmere, først et blik på besvarelsene.

Som man råber, får man svar – et overblik over respondenterne

Set ud fra antallet af besvarelser blev Lokaleliv.dk en succes. Over 2000 personer besvarede spørgeskemaet, hvilket i en klassisk spørgelistesammenhæng er usædvanligt mange. Da undersøgelsen er baseret på frivillige besvarelser, vil det aldrig kunne være et repræsentativt udsnit af befolkningen, der besvarer spørgeskemaet. Dette har dog heller aldrig været formålet. Ideen har snarere været at dokumentere mangfoldigheden blandt aktiviteter i danske lokalsamfund og analysere sig frem til eventuelle tendenser i materialet. For at kunne bruge materialet, er

¹³ En rapport fra den tidligere undersøgelse konstaterede bl.a., at svar i prosaform er uegnede til webbaserede undersøgelser, da de ikke vil kunne lagres i en database på en sådan måde, at besvarelsene kan bruges til komparative analyser og lignende. (Szöcs 2009, s.16)

det dog vigtigt at være meget bevidst om, hvem det er, der har besvaret spørgeskemaet. I løbet af indsamlingsperioden udsendte Dansk Folkemindesamling og de medvirkende institutioner en række pressemeddelelser for at skabe opmærksomhed om undersøgelsen, og ikke overraskende fik de kampagner, der blev udført, betydning for, hvem der besvarede spørgeskemaet. Det bedste eksempel på dette er det høje antal besvarelser, som blev genereret, efter at landets foreningsaktive blev opfordret til at beskrive deres forening. Alle landets kommuner modtog en e-mail, hvori de blev opfordret til at distribuere den vedhæftede information om undersøgelsen blandt foreningerne i netop deres kommune. Det var selvfølgelig langt fra alle kommuner, der gjorde det, men kampagnen fik stor respons, sandsynligvis fordi den henvendte sig direkte til mennesker, der brænder for en aktivitet. Opfordringen lød blandt andet:

De færreste er vist i tvivl om, at Danmark er et foreningsland. Men spiller foreninger den samme rolle i alle landets lokalsamfund? Er der regionale forskelle på danskernes engagement i foreninger? Er vestjyder eller sønderjyderne mere foreningsaktive end sjællænderne? Er kvinder mere foreningsaktive end mænd? Allerede nu står det klart, at på tværs af alder og interesser spiller foreninger og klubber en central rolle for danskernes engagement i sport og motion, kulturelle aktiviteter og traditioner i lokalområdet. Mange af de mennesker, der har deltaget i undersøgelsen, oplever at have fået nye venner igennem deres aktiviteter, og de føler også en større tilknytning til lokalsamfundet. Men der er fortsat brug for mange flere besvarelser. (Uddrag af brev til foreninger)

Som det kan ses, byggede kampagnen på en positiv forståelse af foreningers potentielle betydning i lokalsamfundet. Dette – og undersøgelsens tema generelt – betyder, at det især er de aktive, der har besvaret skemaet, dvs. dem, der er med i fritidsaktiviteter, eller som på anden vis engagerer sig i det lokale liv. Meget få respondenter angiver, at de slet ikke laver noget i deres lokalområde. Det er således et blik på 'det aktive Danmark', som undersøgelsen kan give. Flere af de indsendte fortællinger er ligeledes skrevet af 'ildsjæle', dvs. personer, som med stort engagement har oprettet en forening, ledet en sportsklub eller brugt tid på ungdomsarbejde. Den følgende fortælling giver et eksempel:

Hej Jeg vil gerne fortælle lidt om den forening jeg selv har været med til at starte. Jeg bor i et yderdistrikt af Frederikshavns kommune. Har været og er engageret i Danmarks naturfredningsforening, Ornitologisk forening samt politisk arbejde. Den forening jeg selv har startet er en aktivitetsforening for hele familien. Jeg synes der var et behov for at familier kan gå til noget sammen, i vores ellers travle og ofte adskilte hverdag. [...] I dag er vi ca. 100 medlemmer fra flere kommuner, men frem for alt binder det vores lokalsamfund meget sammen og vi får 30.000

besøgende til middelalderdagene. Dermed får vi vores lille samfund gjort kendt og egnens håndværkere og lokale købmand får øget omsætning på grund af aktiviteterne. I er velkommen til at rette henvendelse og høre mere om aktiviteterne, eller se på vores hjemmeside. (Kvinde, født 1963)

Udover aktivitetsniveau kan man også finde andre mønstre i forhold til, hvem der har besvaret undersøgelsen. Ser man på respondenternes uddannelsesmæssige baggrund, er der en klar overvægt af personer med en videregående uddannelse. Hele 1295 har angivet, at de har en kort, mellemlang eller lang videregående uddannelse, mens 234 fortsat følger en ungdomsuddannelse.¹⁴ Der er næppe tvivl om, at den skriftlige form taler mere til nogle segmenter af befolkningen end andre, ligesom de landsdækkende pressemeddelelser måske primært slog igennem på platforme, der henvender sig til en mere uddannet læser.¹⁵ Kønsfordelingen var ikke overraskende, da der i tråd med den generelle tendens blandt meddelere var flest kvinder, der besvarede undersøgelsen.¹⁶ Dansk Folkemindesamling forsøgte at øge antallet af besvarelser fra unge ved at annoncere direkte på ungdomsuddannelserne og samtidig opfordre lærerne til at inddrage undersøgelsen i undervisningen, og denne kampagne medførte, at aldersspredningen på besvarelserne blev forholdsvis jævn på tværs af årtierne. Det er også blandt de yngre aldersgrupper, at det største antal af personer med anden etnisk baggrund end dansk befinder sig.¹⁷ Alligevel udgør den aldersmæssige sammensætning af respondenterne en overraskelse. De klassiske meddelergupper består primært af ældre, men det er en udbredt antagelse, at ældre ikke besvarer undersøgelser på internettet.¹⁸ Inddeler vi besvarelserne fra Lokaleliv.dk i årtier efter fødselsår, kom det største antal besvarelser (531) dog fra personer født i årene 1939-1949, dvs. mennesker, der på undersøgelsestidspunktet var ml. 61 og 71 år. Ligeledes var der 156 besvarelser fra personer født før 1939, og den ældste respondent var sågar født i 1918. Undersøgelsen punkterer altså myten om, at ældre ikke befinder sig på internettet – eller den antyder i hvert fald, at der er en ændring på vej. Af betydning for besvarelser fra den ældre del af befolkningen er snarere hvilket tema, der spørges til, og hvordan de ældre nås. Som følgende fortælling fra en 71-årig kvinde i Farum antyder, er mange ældre aktive i deres lokalområde:

14 Jeg har forsøgt at rense tallene for fejlbesvarelser (herunder falske besvarelser, gentagelser osv.), men da disse endnu ikke er fjernet fra databasen, må jeg tage forbehold for eventuelle, mindre unøjagtigheder i de præsenterede data.

15 For eksempel Politiken, den populærvidenskabelige hjemmeside Videnskab.dk eller hjemmesiden Historieonline.dk, der henvender sig til historieinteresserede.

16 1254 besvarelser kommer fra kvinder og 827 kommer fra mænd.

17 Samlet set kommer dog kun en lille del af undersøgelsens besvarelser fra personer med etnisk minoritetsbaggrund.

18 Hagström og Marander-Eklund 2005, s. 21.

Kræmmermarkeder er mange steder en lokal tradition. Der er mere end 350 kræmmermarkeder i Danmark om året. For nogle af dem, som har stande, er det en sjælden aktivitet – men for andre er det en hobby, som de bruger de fleste af årets weekender på.

Foto: Peter Friis-Nielsen, 2009.

Vore dages pensionister – altså os, der har været hele livet på arbejdsmarkedet – kan rigtig mange ting stadigvæk, og vi har travlt med alverdens gøremål. [...] Jeg har stor glæde af at være med sammen med de andre morgensvømmere i den lokale svømmehal. I saunaen snakker vi kvinder utroligt godt sammen og ordner ofte "verdenssituationen". Hvor torsdag året rundt kl. 09.30 mødes vi på den lokale S-togsstation, hvor der om sommeren er fælles cykelture på ca. 30 km længde. Om vinteren går vi ture sammen i stedet. [...] Så er jeg medlem af den lokale jazzklub, som er utroligt god. [...] Hver onsdag går jeg til Line Dance med en veninde, dog ikke i mit lokalområde. [...] Jeg bruger også megen tid på det huslige. Smadderhyggeligt at man kender alle de lokale forretningsdrivende.

Det er dermed ikke usandsynligt, at emnet faktisk har tiltalt mange ældre, der gerne ville fortælle om deres fritidsaktiviteter i lokalsamfundet. Alt i alt kan vi altså se, at undersøgelsen formåede at henvende sig til en bred gruppe af mennesker, hvilket muliggør søgninger på tværs af alder og køn i materialet. Dog blev meddelelserne også primært personer, der var engagerede i deres lokalområde.

Muligheder for dokumentation og analyse

Hvordan belyser svarene så de spørgsmål, der blev stillet i oplægget til undersøgelsen? Udover at udgøre et forsøg på digital indsamling havde Lokaleliv.dk som tidligere nævnt to primære formål. Det ene var at dokumentere lokale aktiviteter rundt omkring i Danmark, og det andet var at undersøge det sociale samvær i lokalområdet. Det første formål er i et vidt omfang opfyldt. Spørgeskemaet bestod af seks kategorier med forskellige aktiviteter, og her kunne respondenterne angive, hvilke typer af aktiviteter de deltog i, og de har ligeledes kunne tilføje andre ak-

tiviteter.¹⁹ Listen over traditioner, der er "særlige for dit lokalområde" er særdeles lang, og ved at søge i forhold til postnummer kan man altså danne sig et indblik i aktiviteter forskellige steder i Danmark. Her nævnes alt fra sildefestivaler, traktortræk og pibelaug til punkkoncerter, wild west-dag og sambaoptog. Andre stedbundne aktiviteter er fx vejfester, byfester, havnefester, høstfester, kræmmermarkeder, loppemarkeder, kulturnætter og festivaler. Undersøgelsen dokumenterer altså et rigt lokalt liv rundt omkring i det danske samfund.

I forhold til både besvarelse og analyse af spørgeskemaet er det dog en udfordring, at brugen af begreber ikke er helt afklaret. Fx har der været uklarhed omkring betegnelsen "mit lokalområde". Hvad er det egentlig? Mens dette sandsynligvis er forholdsvist let at besvare for dem, der bor på landet eller i en af Danmarks mindre byer, bliver afgrænsningen sværere at lave, jo mere urbant området er. I København kan 'mit lokalområde' således være alt fra min gade til min bydel til hele København. Og skal det tælles med, hvis jeg bor på Amager, men er frivillig i en forening på Østerbro? I denne forstand er definitionen af det lokale lagt op til respondenterne, men uden at forskeren har mulighed for at undersøge begrebets potentielt mange betydninger. Dette var dog en implikation, som styregruppen i udgangspunktet var klar over, men man besluttede, at det ikke var et problem, hvordan de enkelte informanter definerer "lokalområde", fordi det ikke vil have betydning for undersøgelsens resultat. Uanset hvilken forståelse, den enkelte informant besvarer ud fra, er det personens oplysninger om aktiviteter/fællesskab, der er interessante, ikke om de foregår inden for eksempelvis en kommunegrænse eller måske et mindre område, der tilfældigvis overskrider en kommunegrænse. Ikke desto mindre har uklarheden dog haft en betydning, idet nogle respondenter selv har gjort opmærksom på, at de fandt det svært at afgrænse:

Stadil er et meget lille samfund, hvor der ikke er mange kulturelle aktiviteter, så jeg har udvidet mit 'nærområde' til Ringkøbing, hvad det litterære angår. Motion/fysisk træning foregår ligeledes i Ringkøbing hos fysioterapeuter. Musik/konserter skal jeg også længere væk for at opleve. Om sommeren sejler jeg kajak, oftest på Stadil fjord. Spørgeskemaet er ikke helt nemt at besvare: f.eks. hvor stort er mit lokalområde? (Kvinde, født 1942).

I den forstand kan man overveje, om spørgeskemaet skulle have vendt perspektivet helt på hovedet, så det ikke var lokalområdet, men snarere aktiviteterne, der blev afgrænsningen. Dette kunne åbne for et perspektiv på, hvornår og i hvilke sammenhænge det lokale er relevant. På den anden side er den type åbne spørgsmål netop meget svære at gennemføre i et spørgeskema.

19 De seks kategorier er 'sport og motion', 'kulturelle fritidsaktiviteter', 'andre fritidsaktiviteter', 'høj-tider', 'traditioner' og 'særlige lokale tradition og aktiviteter'.

Den lokale afgrænsning har medført en anden udfordring, som ikke var forudset, men derimod er opstået i analysefasen. Dette gælder den manglende mulighed for at afgrænse søgninger på tværs af lokalområder. Som tidligere nævnt indeholder databasens resultatside en række definerede søgekategorier, hvoraf postnummer er én. Dette giver fremragende mulighed for at søge efter svar fra bestemte kommuner. Det er også en fordel for de deltagende arkiver og museer, der har adgang til materialet og dermed kan søge efter svar fra netop deres områder. Imidlertid er der ikke tænkt andre stedsangivelser ind i spørgeskemaet, fx størrelsen på den by, respondenter bor i. Hvis jeg således ønsker at lede efter forskelle mellem by og land, som ville være en oplagt ramme for en analyse af lokalområdets betydning, kræver det, at jeg gennemgår listen over samtlige Danmarks hundredvis af postnumre og kategoriserer dem som by eller land, før jeg kan gå i gang med søgningen. Dette er naturligvis muligt, men særdeles ressourcekrævende. Den mest oplagte mulighed for regional sammenligning er i øjeblikket at søge på regioner, dvs. at vælge sekvenser af postnumre og sammenligne forskellige områder med hinanden (Sjælland vs. Fyn eller Nordjylland vs. Sønderjylland). For nogle læsere fremstår dette muligvis som et teknisk spørgsmål, der kan afklares med en ny digital løsning i en fremtidig database. Min pointe er imidlertid, at det tekniske og det analytiske definerer hinanden, således at analytiske tilgange får betydning for, hvordan teknikken udformes, mens teknikken samtidigt former, hvordan analysen kan udføres. Medmindre man ønsker at behandle materialet på samme måde som papirmateriale (altså at man printer og sorterer materialet i hånden), kan et digitalt spørgeskema ikke tænkes på samme måde som et spørgeskema, der udsendes i fysisk form.

Analysen af sociale sammenhænge

I forhold til at undersøge det sociale samvær omkring aktiviteterne indeholdt undersøgelsen som nævnt en række spørgsmål om sociale relationer, som jeg ikke skal komme nærmere ind på her. En meget foreløbig analyse peger dog på, at materialet viser en sammenhæng mellem lokale aktiviteter og skabelsen af lokale, sociale relationer. Ved besvarelsen af de tre første kategorier i spørgeskemaet²⁰ kan respondenter vælge, hvilken aktivitet (inden for hver kategori), vedkommende oftest deltager i. Derefter følger spørgsmålet: "Har denne deltagelse givet dig nye venner i dit lokalområde?". Her er svarene langt overvejende positive med 57% ja til sport og motion, 68% vedr. kulturelle fritidsaktiviteter og 72% ved andre fritidsaktiviteter. Sammenholdes svarene på spørgsmålene om nye venner og øget tilhørsforhold, viser det sig, at blandt de mænd, der mener, at deltagelse i sport

20 De tre kategorier er 'sport og motion', 'kulturelle fritidsaktiviteter' og 'andre fritidsaktiviteter'.

og motion giver dem et øget tilhørsforhold til deres lokalområde, har hele 85% også svaret ja til, at denne deltagelse har givet dem nye venner. Dette peger klart på en relation mellem opbygningen af sociale relationer og tilhørsforhold. Sammenfaldet er lidt mindre blandt kvinderne, hvor der er 74% overensstemmelse.

Hvorfor opstår disse forskelle? Hvis vi antager, at de ikke er tilfældige, er en af mulighederne, at der er kønsforskelle mellem hvilke typer af sport og motion, respondenterne er engagerede i. Et hurtigt blik på besvarelserne giver indtryk af, at flere mænd end kvinder deltager i holdsport, hvorimod flere kvinder nævner motion, såsom løb, cykling og fitness, der i højere grad foregår alene. Dette kunne også være en forklaring på, hvorfor flere kvinder under 50 år end over 50 år ikke synes, at deres sport og motion giver dem et øget tilhørsforhold (50% vs. 61%). En anden mulig forklaring er imidlertid, at der er forskel på, hvem der bliver definerede som 'venner'. Netop denne sidste pointe peger igen på, at brugen af begreber ikke er afklaret, men refererer til en antaget fælles forståelse. Styrken ved spørgeskemaer er således, at man kan stille de samme spørgsmål til en større gruppe mennesker og kvantificere svarene, men til gengæld kan spørgeskemaer ikke indfange de sociale processer, der foregår.²¹

Denne problematik bliver især synlig, hvis man fokuserer på det sidste spørgsmål, der blev stillet i oplægget til undersøgelsen, nemlig "Hvilken betydning har [lokale aktiviteter] for den enkelte og for dennes tilhørsforhold til lokalsamfundet?" Undersøgelsen af sammenhængen mellem aktiviteter, sociale relationer og lokalt tilhørsforhold er en kompliceret sag, til dels fordi det at skabe tilhørsforhold ikke er helt enkelt i sig selv. Selvom det ikke er eksplicit formuleret, er Lokaleliv.dk baseret på en antagelse om, at en involvering i lokale aktiviteter vil øge tilhørsforholdet til det sted, hvor man bor. Ser vi på resultaterne fra lokaleliv.dk, bekræfter de umiddelbart en sådan sammenhæng mellem deltagelse, sociale relationer og det at høre til. Hver af de seks aktivitetskategorier indeholder til sidst spørgsmålet "Giver deltagelse i denne aktivitet dig et stærkere tilhørsforhold til dit lokalområde?". Med undtagelse af kategorien 'traditioner' er hovedparten af de afgivne svar positive (ml. 55%-72%). Det er måske ikke overraskende, at kun 44% svarer positivt vedr. traditioner, da begivenheder, såsom barnedåb, polterabend eller rund fødselsdag, i højere grad forbindes med livsforløb end med sted. Flest positive svar får kategorierne 'andre fritidsaktiviteter' (fx natur, bestyrelsesarbejde, foreningsengagement) og 'særlige lokale traditioner', der begge får 72% positive svar. En overvejende del af respondenterne svarer ligeledes ja til, at de deltager i socialt samvær før eller efter aktiviteten, især når det gælder kulturelle og andre fritidsaktiviteter.

Selvom besvarelserne nok kan pege på tendenser, giver de dog ingen forklaringer. I den forstand rejser undersøgelsen flere spørgsmål, end den besvarer: Hvad

21 Hastrup et al. 2012: 85.

forstår respondenterne egentlig ved et øget tilhørsforhold? Hvordan skabes det? På hvilke måder indgår respondenterne i diverse aktiviteter, og hvordan praktiseres de tilknyttede sociale relationer i hverdagen? Som følgende respondent, en yngre studerende, påpeger i sin fortælling, er det mest oplagt at svare positivt på det stillede spørgsmål:

Generelt oplevede jeg, at da jeg blev spurgt om, hvorvidt det øgede mit tilhørsforhold til stedet – der vidste jeg godt, at jeg skulle svare 'ja'. Havde oplevelsen af: 'nå ja, det har da egentlig øget mit tilhørsforhold'... selvom jeg aldrig har tænkt over det før.

Den unge kvinde peger her på to relevante forhold. For det første svarer mange respondenter ikke alene ud fra deres egne overvejelser, men også ud fra nogle forventninger om, hvad spørgeren ønsker at høre. Der ligger således en skjult dialog om, hvad et 'godt svar' er.²² Dette gælder i og for sig for alle former for indsamling, men ved mere kvalitative metoder er det måske nemmere at sætte personens svar i en større sammenhæng. Den anden pointe er, at spørgsmål omkring det lokale og tilhørsforhold er indlejret i en positiv sammenhæng. Med andre ord associeres det lokale ofte med noget positivt. Det, som imidlertid ikke kommer med i spørgeskemaet, er de processer, hvor tilhørsforholdet skabes eller udfordres, og som fx er beskrevet i klassiske studier af engelske landsbysamfund.²³ Det at høre til er ikke en relation eller en følelse, der opstår én gang for alle. Det drejer sig ikke kun om den enkeltes egen opfattelse, men også hvordan man bliver opfattet af andre.²⁴ Som københavnsk indvandrer i et jysk landsbysamfund kan man sagtens opleve, at man selv føler, man hører til, men ikke bliver anerkendt som tilhørende af andre. Da tilhørsforhold er relationelt og situationelt, kan det at høre til også variere fra situation til situation. Hvilke aspekter af tilhørsforhold, der får betydning, kan således variere meget, også i en dansk sammenhæng.²⁵ I et digitalt spørgeskema bliver denne dynamik til stilstand, fordi det situationelle ikke kan komme med. Det bliver således informanternes udsagn i en helt bestemt sammenhæng, der bliver styrende for resultatet. I den forstand bør spørgeskemaet Lokaleliv.dk danne grundlag for videre forskning, snarere end at undersøgelsen kan stå alene.

22 Denne pointe stammer fra Lena Marander-Eklunds oplæg "Som vi ropar får vi svar – metodologiska aspekter på tillkomsten af skriftligt og muntligt biografiskt material" (utrykt), præsenteret ved Varför frågelistor? Ett seminarium om frågelistan som metod, Svenska litteratursällskapet i Finland, 16 – 17 november 2012.

23 Strathern 1981; Cohen 1982; Edwards og Strathern 2000.

24 Anthias 2006, s.19.

25 Jenkins 2011, s.63ff.

Godt naboskab er et tema, der berøres i flere af de indsendte fortællinger. På billedet holder naboer på Christianshavn fællesspisning med grill i baggården.

Foto: Susanne Mertz, juni 2010.

De indsendte fortællinger som materiale

De indsendte fortællinger udgør en anden type materiale, der i højere grad ligner den klassiske spørgeliste og lægger op til en mere narrativ analyse. I alt 334 personer har valgt at indsende en fortælling, og deres fortællinger varierer med alt fra én linje til et essay. Det er væsentligt at overveje, hvilken betydning, den digitale genre har for udformningen af det indsamlede materiale. På baggrund af en sammenligning mellem skriftlige fortællinger, spørgelister og interviews har Lena Marander-Eklund påpeget, at forskellige indsamlingsmetoder synes at generere forskellige narrative strategier.²⁶ Erfaringer fra Norsk Etnologisk Granskning, hvor man har eksperimenteret med digitale spørgelister, viser det samme. Her har en sammenligning mellem papirbaserede og digitale svar vist, at de digitale svar i større grad var baseret på spørgeskemaspørgsmål, hvorimod der var flere essayagtige svar blandt de papirbaserede. Ligeledes syntes der at være større refleksion i de papirbaserede svar end i de digitale. Dette rejser spørgsmålet, om de, der svarede skriftligt, var mere vant til at skrive og reflektere, end de 'hurtigere' svar

26 Præsenteret i oplægget "Som vi ropar får vi svar – metodologiska aspekter på tillkomsten af skriftligt og muntligt biografiskt material" (utrykt) ved Varför frågelistor? Ett seminarium om frågelistan som metod, Svenska litteratursällskapet i Finland, 16. – 17. november 2012.

der kom ind via nettet.²⁷ Materialet fra Lokaleliv.dk kan af gode grunde ikke sammenlignes med andre materialetyper, men det er gennemgående, at de indsendte fortællinger er meget korte, ofte kun et enkelt afsnit. Man kan derfor overveje, om skriftlige svar på nettet vil have en tendens til at være hurtigere og kortere – som fx forskellen mellem en e-mail og et brev – eller om det blot hænger sammen med, at der i denne undersøgelse ikke var lagt op til længere fortællinger.

På trods af deres begrænsede omfang kaster fortællingerne lys over forskellige former for fællesskaber og de måder, hvorpå lokale aktiviteter påvirker tilknytning til sted. Især peger de på betydningen af forskellige former for relationer. Den følgende fortælling illustrerer de sociale processer, som spørgeskemaundersøgelserne kun kunne antyde:

Jeg flyttede hertil fra den anden ende af landet for små 3 år siden, fordi jeg fandt en mand her fra området. Jeg kendte selvsagt ikke en sjæl. Efter ca. et halvt år blev jeg spurgt/opfordret til at stille op til bestyrelsen for idrætsforeningen. Jeg blev valgt ind og det er nu 2 år siden, og jeg er på fornavn med mindst 100 – 150 personer fra området og har fået anerkendelse for det arbejde, jeg lægger i foreningen. [...] Jeg elsker at bo i Skrave. (Kvinde, født 1979)

Kvindens fortælling peger på foreningslivets integrerende funktion. Den viser betydningen af relationer, der udvikler sig på baggrund af fælles tilstedeværelse og deltagelse i aktiviteter igennem en længere periode.²⁸ Forældrene til de andre børn i sønnens fodboldklub er ikke nødvendigvis nogle, man er nære venner med, men man mødes til kamp hver lørdag, og over tid udvikler der sig en genkendelse og en relation. I ovenstående fortælling er opbygningen af sådanne relationer forbundet med påtagelsen af et ansvar og anerkendelse for den indsats, man yder. Andre gange kan relationen til et sted være forbundet med mennesker, man slet ikke taler med, men som man blot genkender, når man handler ind, ser ved det samme tog om morgenen, eller hvor man nu end færdes. De er måske ikke vigtige i den eksplicitte forståelse af, hvor man hører til, men de hører med i den sammenhæng, der betyder, at et sted er kendt.

Betydningen af naborelationer er et andet tema, der også er gennemgående i fortællingerne. Fortællingerne illustrerer, hvordan fællesskaber bl.a. skabes ved udveksling af støtte og fælles samvær, fx ved årlige traditioner. Et meget sigende udsagn kommer fra en kvinde, født 1943, der om naboerne på vejen fortæller: "Vi har en god måde at komme hinanden ved, ved at være sammen uden at være alt

27 Disse pointer stammer fra Kari Telste og Line Grønstads oplæg "Skilnad og likskap mellom papirbaserte og elektroniske spørjelister. Eksempelet spørjelista Minnemarkeringar etter terrorhandlingarne i Norge 22. juli 2011", præsenteret ved Varför frågelistor? Ett seminarium om frågelistan som metod, Svenska litteratursällskapet i Finland, 16. – 17. november 2012.

28 Sansom 1980; Dyck 2002.

for meget sammen”. Her peger fortælleren på den hårfine grænse, der er ved at være sammen ”uden at være alt for meget sammen”. Nabofællesskabet må således ikke blive en byrde. Fortælleren bidrager dermed med et indblik, hvor der står meget mere, end hvad der reelt er på linjerne. På den måde illustrerer de indsendte fortællinger, hvad der er blevet prist som en fordel ved den etnologiske spørgeliste, nemlig at meddelernes egne åbne svar kan belyse et emne fra mange perspektiver. I de fleste fortællinger kan det dog ikke undgås, at det primært er de markerede relationer, der beskrives. Eller for at give et eksempel: I materialet er vejfester utallige gange nævnt som en lokal aktivitet, og undersøgelsen dokumenterer således på glimrende vis, hvordan mange naboer mødes i sociale aktiviteter. Men de umarkerede relationer – snakken over hækken eller hverdagens lån af en kop sukker – der også kan være essentielle for oplevelsen af fællesskab, bliver ikke på samme vis indfanget af fortællingerne. Det samme gælder konflikter, der kun i meget få tilfælde bliver nævnt eller nærmere antydnet. Som tidligere nævnt er det således et positivt blik på lokale fællesskaber, der fremstår ved gennemlæsning af både spørgeskema og fortællinger. Dette er også tydeligt, såfremt man gennemlæser alle de eksempler, der er nævnt her i artiklen.

Konklusion

Som jeg har vist, indeholder Lokaleliv.dk en række data, som inviterer til en dybdegående analyse. Materialet dokumenterer en rig mængde lokale fritidsaktiviteter i Danmark, og det indeholder data, der kan fortælle mere om de fællesskaber, der er tilknyttet aktiviteterne. Indsamlingen er dog også præget af en diskrepans mellem de spørgsmål, undersøgelsen har søgt at besvare, og den metode, der er benyttet. Lokaleliv.dk er inspireret af den etnologiske spørgeliste, hvor åbne spørgsmål inviterer meddelerne til at fortælle om deres personlige erfaringer, men den benytter sig primært af en kvantitativ metode, hvor de fleste svarmuligheder er multiple choice. Dette var et bevidst valg, men sammenhængen mellem spørgsmål og metode er dog ret essentiel for muligheden for at analysere besvarelsenerne. Som min artikel har vist, har den valgte metode haft en række fordele. Man er nået ud til et stort antal mennesker, og materialets størrelse giver mulighed for at analysere på tværs af køn og alder. Det er ligeledes muligt at lave regionale analyser. Imidlertid har formatet den ulempe, at ’det levede liv’ bliver svært at indfange, fordi sociale processer og sociale sammenhænge ikke fremgår af materialet. Samtidig er det et bestemt perspektiv på det lokale, der fremkommer. Undersøgelsen er først og fremmest blevet besvaret af personer, der er aktive i deres fritidsliv og lokalt engagerede, og den giver et meget positivt blik på lokalsamfundet, da konflikter og uoverensstemmelser kun nævnes – og spørges til – i

begrænset omfang. De indsendte fortællinger udgør et mere rigt og varieret materiale, men de er samtidig prægede af det digitale format og er forholdsvis korte.

Hvilke erfaringer kan vi så drage på baggrund af Lokaleliv.dk? Først og fremmest rejser undersøgelsen en række spørgsmål om, hvordan indsamling fremover skal prioriteres. I den ideelle verden udarbejdes spørgelister kun, når der også er ressourcer til efterfølgende at analysere og formidle materialet. Spørgelisten er en metode, som kræver meget af den, der skal analysere.²⁹ Hvis spørgelister er tilknyttet et forskningsprojekt, vil det sikre, at spørgelisten som metode ikke står alene. Samtidig bliver de stillede spørgsmål funderet på specifikke forskningsinteresser, selvom det også er sandt, at forskere ikke altid i forvejen ved, hvilke spørgsmål, der er de rigtige at stille, eller hvilken viden der vil være interessant.³⁰ Spørgsmålet er dog, hvordan man bedst får besvaret de spørgsmål, man har. Spørgelisten som metode kan måske bedst bidrage i beskrivelsen af en bestemt aktivitet, begivenhed eller et andet afgrænset emne, som det også er tilfældet i de eksempler fra andre arkiver, der tidligere er nævnt. I tilfældet Lokaleliv.dk kunne emnet lokale fællesskaber nok have været mere indgående belyst ved et kvalitativt forskningsprojekt, baseret på feltarbejde. Dette ville måske ikke have haft den samme bredde, men det ville have indfanget sociale processer bedre. Her bliver det selvfølgelig nødvendigt at tænke på økonomiske ressourcer. I udgangspunktet virker spørgeskemaet både billigere og hurtigere, men hvis man medtænker de ressourcer, der bruges på forberedelse og disseminering i forhold til udbytte, er forskellen måske ikke så stor. På nuværende tidspunkt kunne en dybdegående analyse af materialet fint ligge til grund for udarbejdelsen af et kvalitativt forskningsprojekt om lokale fællesskaber og sociale relationer generelt. Databasen indeholder desuden kontakter til en række af de mennesker, der har besvaret undersøgelsen.

Et andet spørgsmål, som undersøgelsen rejser, er, hvordan vi bedst kan udnytte det digitale format. Mens det er en fordel, at materialet i Lokaleliv.dk nu ligger i en database, hvor det i princippet er både registreret og velbevaret, er det en ulempe, at databaseformatet tilsyneladende lægger mere op til spørgeskemaer end spørgelister, dvs. svar, der kan måles og sammenlignes. Det bør derfor overvejes, om digitale medier i praksis fortsat er mest velegnede til at sprede adgang til spørgelister (som fx ved at lægge spørgelister på arkivernes hjemmesider), eller om der bør arbejdes videre med at udvikle spørgelister, der passer specifikt til det digitale format. Fx kan det være en fordel, at digitale spørgelister giver mulighed for at tilknytte forskellige medier, fx upload af billeder og lyd. I den forstand kan det nok være relevant at arbejde videre med en form for indsamling, der kombinerer både digitale og klassiske metoder. Det endelige svar må dog afhænge af,

29 Skjelbred 2006, s. 35.

30 Hagström og Sjöholm 2003, s. 137.

hvad det er, man som arkiv ønsker at undersøge, da forskellige metoder til dataindsamling som vist skaber forskellige former for data. Det digitale format bør således understøtte de forskningsmæssige interesser, ikke omvendt.

Litteraturliste

- Anthias, Floya 2006: "Belongings in a Globalising and Unequal World: Rethinking Translocations". Nira Yuval-Davis, Kalpana Kannabiran og Ulrike Vieten (red.): *The Situated Politics of Belonging*. Sage Publications, s. 17-31.
- Cohen, Anthony 1982: *Belonging. Identity and Social Organisation in British Rural Cultures*. Manchester University Press.
- Dyck, Noel 2002: "'Have you been to Hayward Field?': Children's Sport and the Construction of Community in Suburban Canada". Vered Amit (red.): *Realizing Community. Concepts, Social Relationships and Sentiments*. Routledge.
- Edwards, Jeanette and Marilyn Strathern 2000: "Including our Own". Janet Carsten (red.): *Cultures of Relatedness. New Approaches to the Study of Kinship*. Cambridge University Press.
- Hagström, Charlotte og Lena Marander-Eklund 2005: "Att arbeta med frågelistor. En introduktion". Charlotte Hagström og Lena Marander-Eklund (red.): *Frågelistan som källa och metod*. Studentlitteratur, s. 9-29.
- Hagström, Charlotte og Carina Sjöholm 2003: "Frågelisters roll i forskningen. Två exempel på tillämpning". Nilsson, Bo G., Dan Waldetoft og Christina Westergren (red): *Frågelist och berättarglädje. Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre*. Nordiska Museets Forlag, s. 131-138.
- Hastrup, Kirsten, Cecilie Rubow og Tine Tjørnhøj-Thomsen 2011: *Kulturanalyse. Kort fortalt*. Samfundslitteratur.
- Jenkins, Richard 2011: *Being Danish. Paradoxes of Identity in Everyday Life*. Museum Tusculanums Forlag.
- Klein, Barbro 2003: "Personlig hygien. Reflektioner kring frågelistor, meddelarsvar och vetenskap". Nilsson, Bo G., Dan Waldetoft og Christina Westergren (red): *Frågelist och berättarglädje. Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre*. Nordiska Museets Forlag, s.69-85.
- Lilja, Agneta 2005: "Kvinnor skriver om kvinnor. Frågor, svar och tolkningar". Charlotte Hagström og Lena Marander-Eklund (red.): *Frågelistan som källa och metod*. Studentlitteratur, s. 133-148.
- Moestue, Anne (red) 2000: *Tanker om fremtiden*. Norsk Etnologisk Granskning.
- Nilsson, Bo G., Dan Waldetoft og Christina Westergren (red) 2000: *Frågelist och berättarglädje. Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre*. Nordiska Museets Forlag.

- Richette, Christian 2003: "Frågelistan. Ett kontextkritiskt perspektiv". Nilsson, Bo G., Dan Waldetoft og Christina Westergren (red): *Frågelist och berättarglädje. Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre*. Nordiska Museets Forlag, s. 117-128.
- Sansom, Bruce 1980: *The Camp at Wallaby Cross. Aboriginal Fringe Dwellers in Darwin*. Australian Institute of Aboriginal Studies.
- Skjeltbred, Ann Helene Bolstad 2006: "Hva slags svar? Spørreliste som metode og materialet som kilde". Moestue, Anne og Ann Helene Bolstad Skjeltbred (red): *Kunnskapssamtaler. By og bygd* 39, s. 22-41.
- Strathern, Marilyn 1981: *Kinship at the Core. An Anthropology of Elmdon, a Village in North-West Essex in the Nineteen-Sixties*. Cambridge University Press.
- Szöcs, Andreas Elemer 2009: *Lokale og regionale forskelle. Evalueret rapport*. Upubliceret rapport, Det Kongelige Bibliotek.
- Waldetoft, Dan 2003: "Vad vill vi med våra frågelistor?" Nilsson, Bo G., Dan Waldetoft og Christina Westergren (red): *Frågelist och berättarglädje. Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre*. Nordiska Museets Forlag, s. 9-15.

The method of digital collection: Experiences from Lokaleliv.dk

Collection and research are two central purposes for the Danish Folklore Archives at the Royal Library. Like many other archives in the Nordic countries, the archive is experimenting with digital collection via the internet. In 2009-2010, the Danish Folklore Archives carried out the internet based questionnaire Lokaleliv.dk ("Local lives in Denmark") together with a number of Danish archives and museums. The purpose of the questionnaire was to gather information about voluntary activities taking place in different local communities in Denmark and to examine how local communities come into being. The questionnaire thus focused on leisure activities and social relations among people in Denmark. It consisted of 73 questions, with the last question including the option of writing a text about one's activities in the local area.

While the questionnaire responses document a rich and varied life of local communities all over the country, it has turned out that it is difficult to analyze the collected material with regard to the questions initially posed when the project was launched. Based on the initial experiences and results from Lokaleliv.dk, the purpose of this article is to discuss some of the challenges of digital collection. It discusses conceptual and methodological issues related to the study, and it argues that one of the key challenges in working with the findings from Lokaleliv.dk is based on a discrepancy between the questions asked and the methods used.

Anders Kristian Munk, adjunkt, Aalborg Universitet

København, akm@learning.aau.dk

Morten Krogh Petersen, adjunkt, Aalborg Universitet

København, mkp@learning.aau.dk

I VÆLTEN: KULTURANALYSENS NYE HVERDAG

Med udgangspunkt i to eksempler fra brugerdrevne innovationsprojekter diskuterer vi, hvad det vil sige at bedrive kulturanalyse, når opgaven er at skabe forandring. Hvad end det drejer sig om nye skraldespande eller om nye baderum, så giver eksemplerne et indblik i, hvad det er, virksomheder og offentlige instanser vil med kulturanalysen, og hvorfor de i stigende grad inviterer den indenfor i deres arbejde. Samtidig udstiller eksemplerne også nogle af de vanskeligheder, kulturanalysen oplever, når den på baggrund af den slags invitationer giver sig til at rode op i det hverdagsliv, der udspiller omkring, for eksempel, affaldshåndtering og personlig pleje blandt borgere med funktionsnedsættelser. Hvad sker der, spørger vi, når kulturanalysen kommer i vælten?

Kulturanalysen er i vælten. Ikke blot i den forstand, at den er kommet på mode, men også i den mere gammeldags betydning, at den er blevet et trumfkort, der forventes at kunne tage de afgørende stik hjem. Hvad end det drejer sig om innovations- og globaliseringsudfordringer, kontroversielle teknovidenskabelige problemstillinger, forretnings- og organisationsudvikling eller demokratiske processer, hvor risiko og usikkerhed er en uomgængelig del af det politiske landskab, så bliver kulturanalysen i stigende grad inviteret indenfor af konsulenthuse, tegnestuer, NGO'er, kommuner og andre ikke-kulturanalytiske

akademiske discipliner, der har fået øjnene op for dens potentialer.¹ Yderligere forsøger mange kulturanalytiske institutioner at øge deres studerendes 'employability' ved at gennemføre kurser i tæt samarbejde med eksterne partnere, der er etableret tidsskrifter, hvor omstændighederne ved sådanne samarbejder diskuteres, og en række kulturanalytikere har selv stiftet konsulentbureauer.² Der er bud efter kulturanalysen til at inddrage brugerne, involvere borgerne, skabe forankring i hverdagen, levere tværfaglighed i projektarbejdet, belyse de blinde vinkler, gøre rede for divergerende opfattelser, tilbyde et historisk perspektiv eller kort og godt undersøge sagerne 'i praksis'. Undersøge, ja, men med det væsentlige *aber dabei*, at det skal munde ud i nogle håndgribelige forandringer, og at der derfor på ingen måde er tale om undersøgelser uden konsekvenser for det værende, der er undersøgelsens genstand. Det vil i reglen sige, at både kulturanalytikerne og deres opdragsgivere forventer at en undersøgelse kan være med til at forandre hverdagslivet, som det udspiller sig konkret og aktuelt.

Fra denne nye position har kulturanalysen effektivt kunnet gøre krav på en professionel tilværelse uden for de akademiske og museale miljøer, men har i samme bevægelse måttet stifte bekendtskab med en vanskelig udfordring, der er denne artikels omdrejningspunkt: hvordan forener man villigheden til at være med til at se muligheder og skabe forandringer med den respekt og fornemmelse for hverdagens seje strukturer og grundlæggende forskelligheder, der vel nærmest er en kulturvidenskabelig kardinaldyd?³

Ontologiske forstyrrelser som skærpende omstændighed

Udfordringen bliver i særdeleshed vanskelig at håndtere, når kulturanalytikeren, som en konsekvens af sin nye position, befinder sig i den særlige type af situationer, hvor det endnu ikke står klart, hvad det er for en virkelighed, der opereres indenfor. Et godt eksempel på sådan en situation er diskussionen om en københavnsk trængselsring (eller var det en betalingsring?), der rasede i slutningen af 2011. Her var der nok enighed om at være uenige, men ikke tilnærmelsesvis enig-

1 Elgaard Jensen 2012.

2 Her tænker vi på den internationale masteruddannelse Master of Applied Cultural Analysis (MACA), som udbydes i et samarbejde mellem Københavns Universitet og Lunds Universitet, på tiltag som Center for Kulturanalyse ved Københavns Universitet, på tidsskriftet Journal of Business Anthropology ved Copenhagen Business School og på de mange konsulentbureauer startet af kulturanalytikere som fx Carlberg/Christensen (se www.facebook.com/carlbergchristensen), Antropologerne (se www.antropologerne.com) og Nueva (se www.nueva.dk).

3 Med "seje strukturer" og "grundlæggende forskelligheder" henviser vi til den skov af kulturteoretiske begreber, som er udviklet til at begribe de forskellige måder, hvorpå hverdagslivet praktiseres. Fire prominente og væsensforskellige eksempler i en kulturanalytisk sammenhæng er Thomas Højrup's 'livsformer' (Højrup 1996), Foucauldiansk diskursanalyse (Foucault 1994), John Laws' 'modes of ordering' (Law 1994) og Bruno Latours 'modes of existence' (Latour 2012).

Foto: Morten Krogh Petersen

hed om, hvad det var, man skulle være uenige om. På overfladen så det måske nogenlunde enkelt ud. I hvert fald blev diskussionen i de afgørende måneder forsøgt reduceret til et spørgsmål om transporttid og produktivitetsmæssige gevinster. Dermed var det også overladt til et ret snævert felt af økonomer og trafikforskere at tale på vegne af forslagets ulemper og fordele, alt imens en nogenlunde forudsigelig politisk polemik kunne udfoldede sig om den enkelte bilpendlers mulige (og umulige) tidsmæssige gevinster. Spørgsmålet om trafikregulering i København handlede imidlertid om væsentligt flere ting og havde væsentligt flere partshavere, end det umiddelbart kom til udtryk i debattens slutfase. Lige udenfor rampelyset kæmpede bekymringer om partikelforurening, støjniveauer, CO²-udledning, klimamål, butiksdød, personlig frihed og god opførsel i trafikken om at fastholde trængselsringen som det, Bruno Latour kalder et 'matter of concern'⁴: en mere heterogen og åben historie *ud fra* hvilken, men aldrig *udenfor* hvilken,

4 Latour 2004. Vi oversætter i det følgende et 'matter of concern' til et 'bekymringsobjekt'

der kan gøres krav på relevant og autoritativ viden. Det, de kæmpede om, var med andre ord retten til at 'tælle' som en del af den fællesverden, indenfor hvilken en trængselsrings konsekvenser og potentialer skulle defineres og håndteres. Et kulturanalytisk bidrag ville i sådan en situation ikke kunne undgå at forholde sig til, at selve det mulighedsrum, der skal danne grundlag for at forstå og håndtere problemet, ikke er forhandlet på plads. Sådan er det dog langt fra altid – en pointe vi vil udfolde nedenfor – og det giver derfor mening netop at tale om det som en skærpende omstændighed.

Med referencen til Latours 'bekymringsobjekt' signalerer vi, at vi i denne artikels engagement med det, man kunne kalde en forandringsorienteret kulturanalyse, trækker på det voksende felt af studier indenfor Science and Technology Studies (STS), som beskæftiger sig med, hvordan offentligheder kan skabes og inddrages i håndteringen af komplekse problemstillinger som for eksempel klimaforandringer, fødevaremangel eller den demografiske udvikling. Den væsentligste pointe, som vi tager med os fra disse studier, er, at de pågældende offentligheder ikke synes at være tilstede på forhånd. Offentligheder *skabes* idet, problemstillingerne udfolder sig – for eksempel ved at blive gjort til genstand for brugerdrevne innovationsprojekter, som vi vil se nedenfor – og derved kommer til at angå særlige borgere på særlige måder. Det er denne skelnen, som vi finder analytisk frugtbar i forhold til at være præcise omkring, hvordan forandringsorienterede kulturanalyser arbejder, hvilke effekter de afstedkommer og – ikke mindst – i forhold til at kunne begynde at debattere, hvordan de kan komme til at arbejde bedre.

Erkendelsen af, at der er forskel på som kulturanalytiker at arbejde indenfor et mulighedsrum, som allerede er forhandlet på plads og dermed stabiliseret og så et, som stadig er til forhandling, bliver særligt nødvendig af det forhold, at det i det sidste tilfælde er svært at indkredse, hvad der er den væsentlige bekymring, hvem der udgør den kompetente offentlighed, hvilken form for viden, der skal tillægges autoritet, og hvad der i det hele taget udgør de grundlæggende etiske, teknologiske eller politiske realiteter i sådanne situationer *uden*, at det bliver et partsindlæg. Og det er vores oplevelse, at det ofte er i forbindelse med netop sådanne indkredsningforsøg, at kulturanalysen bliver bedt om at blande sig. Man er der eksempelvis for at få brugerne med om bord eller skabe konsensus blandt borgerne omkring en bestemt løsning. Her piller det kulturanalytiske bidrag altså ikke nødvendigvis ved det mulighedsrum, som allerede er 'klappet af'. Det handler snarere om at finde plads til forskellige interesser indenfor dette rum. Og det er paradoksalt, for det etnografiske arbejde kommer næsten uvægerligt til at bidrage til en *bredere* udfoldelse af den givne problemstilling. Det sker når feltarbejdet tydeliggør, hvem det er, der *på forskellig vis* har *forskellige ting* på spil i forhold til bekymringsobjekterne, og hvad det er for nogle *forskellige* autoritets- og relevanskriterier, man dermed må forvente at skulle forholde sig til.

Nu kan anledningerne til sådan en indblanding selvfølgelig være mange, men i forhold til det konkrete eksempel med trafikregulering i København kunne man for eksempel forestille sig, at invitationen kunne udløses af en demokratisk ambition om mere borgernær planlægning eller et designmæssigt ønske om at levere mere bæredygtige løsninger. I begge tilfælde indebærer det selvfølgelig en interesse for interessenternes syn på problemet og de holdninger, der knytter sig til dem. Det forhindrer dog ikke, at både opdragsgivere og kulturanalytikere i første omgang mener sig sikre på at vide, hvem interessenterne er, og hvad det er for et problem, de interesserer sig for. Men der er ikke altid tale om relativt enkle *uenigheder*⁵ eller misforståelser, der umiddelbart kan opklares, afgøres, eller bringes til at gå op i en højere enhed. Der kan, som i tilfældet med trængselsringen, være tale om *kontroverser*, der, som Tommaso Venturini skriver, ikke umiddelbart kan løses eller afklares, men i første omgang har brug for et forum, hvor de kan udfolde deres kompleksitet:

*Disputes are, by definition, situations where old simplifications are rejected and new simplifications are still to be accepted or imposed. In controversies, actors tend to disagree on pretty much anything, including their disagreement itself. That's why issues are so difficult to solve, because they are impossible to reduce to a single resuming question. Ask any easy question such as "is the world temperature increasing?" and actors will immediately start arguing about what world means (some area of the world? The world average? The surface of the atmosphere? Urban, rural or wild areas?), about what temperature means (how is temperature measured? Which instruments are used? Which temperature scale is to be considered?), and about what increasing means (is temperature augmenting or fluctuating? Can past trends suggest present and future evolution?). The difficulty of controversy is not that actors disagree on answers, but that they cannot even agree on questions.*⁶

Kontroverser er altså ikke så ligetil, fordi de stiller spørgsmålstejn ved en række grundantagelser, som vi normalt ville kunne tage udgangspunkt i og operere efter. De afstedkommer det, som Sarah Whatmore kalder "ontologiske forstyrrelser" – situationer, som hun skriver, "in which the things on which we rely as unexamined parts of the material fabric of our everyday lives become molten".⁷

Dermed er der også tale om situationer, der har konsekvenser for kulturanalysen, fordi de berører selve det 'stof', som hverdagslivet er gjort af. For det ligger jo i kortene på alt det brugerdrevne, det borgerinvolverende, det tværfaglige og det praksisforankrende, at det skal ned og rode i hverdagslivets smeltede grund-

5 'Uenigheder' er vores oversættelse af Venturinis 'disputes', se nedenfor.

6 Venturini 2010, s. 262.

7 Whatmore & Landström 2011, s. 583.

stoffer, tilføje nye komponenter til legeringen, og være med til at udstikke de nye former, hverdagen kan hærde i. Når kulturanalysen inddrages eller kulturanalytiker selv blander sig i forandringsprojekter, så forventes den så at sige at kunne smede, mens jernet er varmt. Enten ved at bringe nogen eller noget i ilden, der ellers ikke ville have været der (for eksempel en praktisk erfaring med bestemte teknologier eller bestemte risici). Eller ved at muliggøre et engagement mellem noget eller nogen, der ellers ikke ville have haft blik for hinandens udgangspunkter eller taget højde for hinandens indsatser i den givne problemstilling (for eksempel ved at iscenesætte en designproces eller organisere et borgermøde). Her antager kulturanalysens forandringspotentiale (eller i hvert fald forventningerne herom) en radikal karakter, da det bliver klart, at den i denne aftapning hverken har meget med kultur eller analyse at gøre i ordenes traditionelle betydninger.

Hvad angår 'det kulturelle', så har forfattere indenfor den materielle semiotik som fx Donna J. Haraway og John Law udviklet den pointe, at 'det sociale' ikke kan forstås som en bestemt del af virkeligheden (i kontrast til for eksempel 'økonomien' eller 'naturen'), men bliver genkendeligt som netop 'det sociale', idet heterogene aktører og entiteter kommer til at stå i bestemte relationer til hinanden (se fx Haraway 1991; Law 1994). Inspireret af den pointe kan man her sige, at 'kultur' ikke kan forstås som en bestemt del af virkeligheden, men snarere som et fænomen der performes i relationer mellem heterogene aktører og entiteter og dermed fremstår og bliver genkendeligt som netop 'kultur'.⁸ Hvad angår det analytiske bliver det meget tydeligt, at der ikke (kun) er tale om 'analyse' forstået som det at undersøge og bestemme en allerede eksisterende helheds bestanddele og disses forhold til hinanden. Der er snarere tale om en form for intervention.⁹ Den forandringsorienterede kulturanalyse kan dermed ses som et indgreb i noget, der ikke i udgangspunktet er åbenlyst 'kulturelt'. Tværtimod, 'det kulturelle', i det omfang det har noget at gøre med en fællesverden, og med de identiteter, der kan forstå sig selv indenfor den, er snarere *effekten af og målet med*, end det er *genstanden for*, det analytiske arbejde. I ontologisk forstyrrede situationer bliver kulturanalysen altså det, Isabelle Stengers kalder 'kosmopolitisk'¹⁰: den påtager sig – mere eller mindre frivilligt, mere eller mindre bevidst – et ansvar for at finde ud af, hvem der konstituerer et 'vi' i forhold til et givet bekymringsobjekt.

I det følgende vil vi gennem eksempler fra to brugerdrevne innovationsprojekter – begge gennemført med deltagelse af konsulentbureauer med kulturanalytiske kompetencer – forsøge at konkretisere, hvad det kan betyde at arbejde midt i, og på sin vis selv bidrage til, en ontologisk forstyrrelse. Med det udgangspunkt

8 Se også Ren & Petersen under udgivelse.

9 Jespersen, Petersen et al. 2012 og Munk & Abrahamsson 2012.

10 Stengers 2005. Stengers begreb 'kosmopolitisk' har mange ligheder med Annemarie Mols 'ontological politics' (Mol 1999), men vi vælger her at bruge Stengers udgave for netop at understrege, at det er en fællesverden, omend en lokal, specifik og midlertidig en af slagsen, der er tale om.

vil vi også diskutere, hvad der sker, når den kontrovers, der bliver udfoldet gennem et stykke etnografisk arbejde, viser sig at gøre det mere kompliceret, snarere end skabe bedre muligheder for, at få et problem til at gå op. Hvad sker der, når omsmeltningen af hverdagslivet udløser uventede, eksplosive gasarter og skaber ravage i støberiet?

Er affald altid bare affald?

I det ene af projekterne undersøgte et konsulentbureau med kulturanalytiske kompetencer affaldshåndtering, som den udfoldede sig i et lokalområde.¹¹ Undersøgelsen havde til formål at identificere de forandringer, der skulle til i lige netop den praksis, hvis der i det pågældende lokalområde skulle kunne etableres det, projektet kaldte et ”brugerdrevent 2. generations bioethanolanlæg”. En af projektets virksomhedspartnere skulle udvikle og producere den teknologi, der kunne omdanne organisk affald til bioethanol. Konsulentbureauet tog afsæt i denne virksomhedspartners indledende udmelding om, at teknologien var på plads. Med det mente virksomheden, at teknologien godt kunne håndtere organisk affald indeholdende små mængder uorganisk affald. Konsulentbureauet skulle derfor ’blot’ finde ud af, hvor meget organisk affald der fandtes i bioethanolanlæggets lokalområde, hvordan det kunne sorteres på en måde, så der ikke gemte sig for mange rester af uorganisk affald i det, og hvordan det organiske affald kunne transporteres til anlægget.

For at finde svar på de spørgsmål gennemførte konsulentbureauet et omfattende etnografisk feltarbejde blandt et udvalg af lokalområdets offentlige institutioner, private virksomheder og private husholdninger. Gennem det forsøgte man at opspore og beskrive, hvordan disse håndterede deres affald i dag og hvordan, dette kunne ændres, så bioethanolanlægget kunne gøre brug af affaldet.

11 Den følgende fremstilling af projektet bygger på et omfattende empiriske materiale – fx fotografier, videoer og interviewciter – fremstillet af konsulentbureauet om projektet og dets proces og stillet til vores rådighed. Derudover blev der på baggrund af en præliminær analyse af dette materiale gennemført et kvalitativt interview af to timers varighed med de af konsulentbureauets medarbejdere, som bidrog til projektet. Interviewet blev gennemført hos konsulentbureauet den 24. februar 2011 og var af to timers varighed. Man kan naturligvis spørge, om ikke dette etnografiske feltarbejde aktiverede en kontrovers. For nu må svaret være nej. I tråd med nærværende artikels performative analytiske tilhørsforhold forstår vi den analyse, som fremlægges her og det feltarbejde, som er blevet gennemført, som en indgriben i verden, men denne indgriben har (endnu ikke) givet anledning til, at en kontrovers er blevet aktiveret. Inspireret af Venturini kan man sige, at vi er i en situation, hvor gamle simplificeringer af, hvad kulturanalysen er og kan, afvises, og hvor ny simplificeringer, som vi tilbyder her, stadig mangler at blive accepteret eller implementeret. Det kulturanalytiske arbejde, som fremlægges her, kan altså – forhåbentligt – aktivere en uenighed, men er endnu ikke i nærheden af at udfolde en kontrovers. Dette gælder også for det næste eksempel.

Konsulentbureauet var entusiastisk omkring projektet, og det er måske ikke så underligt, da ingen umiddelbart synes at kunne have noget imod, at affald omdannes til energi. Denne entusiasme hvilede dermed på den præmis, at konsulentbureauet arbejdede *indenfor* et allerede udfoldet mulighedsrum, og opgaven dermed blot var at få tingene til at gå op på en måde, så bioethanolanlægget kunne blive til gavn for alle. Præmissen holdt også delvist stik. Under konsulentbureauets feltarbejde viste det sig fx, at de lokale borgere var sig bevidste om virksomhedspartnerens tidligere, mislykkede forsøg på at etablere et bioethanolanlæg i lokalområdet. Hvorfor skulle det lykkes nu?, spurgte de. Et andet eksempel er, at et biogasanlæg tidligere havde været under etablering i lokalområdet. Et biogasanlæg lugter. Det gør et bioethanolanlæg ikke. Borgerne forvekslede dog de to og stillede sig skeptiske overfor, hvorvidt det nye anlæg nu også virkelig var lugtfrit.

For begge disse misforståelser, der blev opsporet gennem feltarbejdet, gælder det, at en relativ simpel interessentanalyse og en efterfølgende kommunikationsindsats sandsynligvis ville have kunnet afhjælpe dem. Dermed gør de heller ikke, at projektet her kan siges at have aktiveret eller være blevet hvirvlet ind i en kontrovers, som begrebet defineres af Venturini. Dette ændrede sig dog, da konsulentbureauet definerede og inddrog renovationsfirmaer som en af det kommende bioethanolanlægs brugergrupper. Renovationsfirmaerne var egentligt positive overfor projektet og dets grønne profil, men for dem var der også penge i den eksisterende måde at indsamle, håndtere og transportere affald. Renovationsfirmaernes indtægtskilde var stabil, så længe der ikke blev ændret afgørende ved den eksisterende 'affaldsinfrastruktur'. Det var dog netop en sådan ændring, projektet ønskede. Her pillede projektet altså afgørende ved det mulighedsrum, affaldshåndtering udfoldede sig indenfor.

Konsulentfirmaet overvejede fx at teste, hvordan en ekstra affaldsspand til organisk affald skulle være designet. Ville en sådan ekstra affaldsspand – for renovationsfirmaerne – betyde udgifter til opgradering af deres eksisterende vognpark? Ville projektet overordnet set betyde mindre affald at indsamle, håndtere og transportere? Ville virksomheder, offentlige organisationer og borgere blive grebet af muligheden for rent faktisk at praktisere 'det grønne' og selv begynde at transportere deres organiske affald til bioethanolanlægget? Med inddragelsen af renovationsfirmaerne udspiller der sig altså en strukturel modstand, som ikke ville kunne overkommes via fx den rette kommunikationsindsats. Konsulentbureauets feltarbejde aktiverede affald og affaldshåndtering som en kontrovers, da det gennem det viste sig, at for renovationsfirmaerne handlede problemet kun delvist om, hvordan der kunne etableres mere grønne praksisser. For renovationsfirmaerne var problemet også, hvordan deres indtægtskilde, som var forankret i den nuværende affaldsinfrastruktur, kunne sikres. Her konstituerede projektet en risiko. Med dets idé om en ekstra skraldespand og med dets forsøg på at redefinere affald fra at være noget, alle gerne vil af med lettest muligt til at være noget,

nogle har brug for til miljørigtig energiproduktion greb projektet ind i den eksisterende affaldsinfrastruktur og dermed i renovationsfirmaets eksistensbetingelser. Konsulentbureauet havde vanskeligt ved at håndtere, at affald på den måde udfoldede sig som en kontrovers. Projektet skulle dog gøres færdigt indenfor dets rammer, så konsulentbureauet valgte at ty til nogle ”crazy ideas”, som det havde formuleret forud for feltarbejdet. En af konsulenterne forklarede:

Når man har været ude at snakke med folk, så er det bare sådan – så er man helt færdig... Man er helt plasteret til med information, og det er skide svært at komme videre derfra, hvor man er helt dækket til med data. Man skal bare ud af det for at komme frem til noget løsningsorienteret. Den operation, man skal lave, den er vanskelig. Altså, at man går fra en masse data, som man har, og en masse forskellige former for interesser og forviklinger og hvad, man ellers har, til så lige pludselig at skulle være kreativ. Det kan være lidt anspændt. Og så var det bare, vi fandt ud af, at... For ligesom at få hul på det, så lad os vende tilbage til de her crazy ideas, ikke? Og det hjalp faktisk på at komme ind i den der [løsningsorienterede] måde at tænke på igen.

Eksemplet her viser altså ikke blot, hvordan kulturanalysen – i dette tilfælde utilsigtet – kan aktivere kontroverser, men også at kulturanalysen ofte ikke kan nøjes med at konstatere denne kontrovers og beskrive den i al i al sin kompleksitet. Den skal også udvikle løsninger, som uvægerligt vil gribe ind i kompleksiteten. Det samme gør sig gældende i det næste eksempel, hvor det involverede konsulentbureau også gerne vil forandring, men gennem sit feltarbejde aktiverer en kontrovers og bliver usikker på, hvad der konstituerer en ønskværdig indgriben i denne.

Er selvhjælp altid godt?

Det andet projekt havde til formål at udvikle nye typer af baderum til borgere med funktionsnedsættelser.¹² Konsulentbureauet gennemførte derfor et større etnografisk feltarbejde, som skulle afdække, hvordan personlig hygiejne udfoldede sig i de eksisterende baderum. Udover konsulentbureauet involverede projektet kommuner, private virksomheder og forskningsinstitutioner.

Projektet beskrev sin grundlæggende præmis således:

12 Den følgende fremstilling af projektet er funderet på dokumenter produceret af projektet selv og stillet til vores rådighed og på et kvalitativt interview, der blev gennemført med konsulentbureauets ejer, som var den eneste konsulent fra bureauet, som arbejdede på projektet. Interviewet blev gennemført hos konsulentbureauet den 7. februar 2012 og var af halvanden times varighed.

Projektets udgangspunkt er, at enhver borger ønsker selvstændigt at kunne varetage de mest betydningsfulde aktiviteter i hverdagen, hvilket er centralt for oplevelsen af at være en ligeværdig borger og skabelsen af en positiv social identitet. Denne oplevelse af selvstændighed og accept fra omgivelserne styrkes ved integrering af design og teknologi, som understøtter den enkeltes handlemuligheder, frihed til at tage vare på sig selv og leve eget liv. Samtidigt har det den samfundsøkonomiske effekt, at det sparer offentlige ressourcer, øger arbejdsglæden for plejepersonalet og giver mere trygge og tilfredse pårørende.¹³

Projektets grundlæggende præmis var altså, at en række meget forskellige og allerede identificerede behov – borgere med funktionsnedsættelsers behov for selvstændighed, offentlige serviceleverandørers behov for besparelser, plejepersonalets behov for øget arbejdsglæde og pårørendes behov for tryghed – kunne tilfredsstilles, hvis det rette design og den rette teknologi blev udviklet og implementeret. To sider længere inde i rapporten påpeges det yderligere, at det var projektets overbevisning, at det kunne ”danne grundlag for et nyt samfundsøkonomisk vækstpotential¹⁴”. Det ville projektet gøre ved at skabe et nationalt, men potentielt også internationalt, marked, hvorpå de virksomheder, som producerer de baderumsdesigns og –teknologier, der kan få ovennævnte behov til at gå op i en højere enhed, kunne afsætte deres varer.

Det viste det sig dog hurtigt, at denne præmis om, at alt kan komme til at gå op til alles bedste, var langt fra at være ukontroversiel. Af projektets slutrapport fremgår det, at virksomhederne var svære at involvere i projektet, særligt i dets opstartsfase. Ifølge slutrapporten mente virksomhedspartnerne, at projektet var ”for teoretisk.”¹⁵ I interviewet spurgte vi, hvad det betød. Vi spurgte konsulenten, om hun kunne give os et konkret eksempel på, hvad det betød, at projektet var for teoretisk for virksomheder. Hun svarede, at det nok handlede om, at de i projektet kom til at diskutere nogle ”store samfundsspørgsmål”:

Jamen, vi skulle indkredse, hvad det var, vi skulle. Altså, vi skulle prioritere, hvilke typer af borgere og brugere, vi skulle fokusere på og... Og så må man jo sige, at de her projekter, som handler om nogle store samfundsspørgsmål, altså... Der ligger også nogle etiske overvejelser. Der ligger et spørgsmål: hvordan ser vi på den gode alderdom? Der ligger en masse overvejelser omkring det, og dem skal man på en eller anden måde... Dem er man faktisk lidt nød til at skære fra. Altså, fordi... Det var implicit i det her projekt, at selvhjælp er godt!

13 Baderum for alle 2009, s. 4.

14 Baderum for alle 2009, s. 6.

15 Baderum for alle 2011, s. 10, 27.

”At selvhjælp er godt,” var det kardinalpunkt, som fik projektet og dets mange forskellige typer af engagement i de praksisser, hvori personlig hygiejne blandt borgere med funktionsnedsættelser udfolder sig, til at gå op. Og det var det kardinalpunkt, konsulenten stillede spørgsmålstejn ved under interviewet. Det gjorde hun, fordi hun under sit feltarbejde oplevede, at både borgere med funktionsnedsættelser og plejepersonale ikke var umiddelbart begejstrede for de prototyper til nye baderumsdesign og –teknologier, projektet havde udviklet. ”De ville ikke have sådan et monstrum ind på deres badeværelser,” fortæller konsulenten. Det kan selvfølgelig være, der vitterligt var tale om et monstrum, som brugerne blot skulle vænne sig til, men konsulenten pegede på, at nogle borgerne var bange for at miste den menneskelige kontakt til plejepersonalet, mens dele af plejepersonalet måske var bange for at miste en central del af deres faglighed, som netop er menneskelig kontakt med plejekrævende. Igen var der altså ikke tale om misforståelser eller fejlindtryk, som kunne kommunikeres væk, men om en mere strukturel modstand. Feltarbejdet aktiverede personlig hygiejne blandt borgere med funktionsnedsættelser som en kontrovers ved at opfange denne strukturelle modstand, og det placerede konsulentbureauet *midt i* og ikke udenfor denne kontrovers.

Den kulturanalytiske udfordring

For begge projekter gælder det altså, at de via det praktiske feltarbejde *aktiverer* kontroverser. De blander sig ikke bare i dem, de bliver medproducenter af dem. Forslaget om en ekstra skraldespand skaber på sin vis nogle nye potentielle brugere, der gennem interventionen bliver klar over deres andel i et bestemt bekymringsobjekt. Det samme gælder forslagene om nye baderumsteknologier, der griber ind i den måde både de funktionsnedsatte borgere og det plejepersonale, der skal tage sig af dem, har noget på spil i forholdet til spørgsmålet om det gode liv med funktionsnedsættelser. Det giver ikke rigtigt mening at tale om, at der i disse tilfælde *på forhånd* findes veldefinerede interessenter, der uden videre komplikationer kan engageres og inddrages. Ved at gå etnografisk til værks kommer projekterne altså ikke bare ud til nogle brugere og borgere ’af kød og blod’ – de kommer i lag med noget væsentligt mere heterogent. Når de hypotetisk piller ved den eksisterende affaldsinfrastruktur eller de eksisterende baderum, så piller de også ved dem, der forlader sig på den som en uartikuleret del af deres hverdagsliv. Der er med andre ord tale om brugere og borgere af langt mere end kød og blod. Der er tale om brugere og borgere, der er muliggjort og konstitueret af de teknologier og de politikere, der hvirvles op i projekternes ontologiske smeltediger som et led i den kulturanalytiske intervention. ”Issues”, skriver Noortje Marres lidt forførende og sloganagtigt, ”spark a public into being”, og jo grundigere

det etnografiske arbejde gøres, kunne vi tilføje, jo flere gnister kan der slås. Det er det, vi ser som den centrale udfordring for en kulturanalyse, som der på godt og ondt *samarbejder* med en heterogen gruppe af partnere¹⁶: det er svært at arbejde indenfor rammerne af et veldefineret mulighedsrum, når en hyppig konsekvens af at arbejde med den værktøjskasse, man nu engang har med sig som kulturanalytiker, er, at dette mulighedsrum bliver udfordret og søgt udvidet.

Konklusion

Hvem konstituerer et 'vi' i forhold til en given problemstilling? I denne artikel har vi forsøgt at demonstrere, hvordan det spørgsmål både udløser kulturanalytiske invitationer og udfordringer. Invitationer, fordi virksomheder og offentlige institutioner har vist stigende interesse for at inddrage brugere og borgere i deres projekter. Kulturanalysen er her blevet kørt i stilling som kompetencen til at svare på, hvem projekterne angår, og hvordan man forankrer projekterne i disse menneskers hverdagsliv. Det var netop det, der var årsagen til, at konsulenterne blev inviteret indenfor både i implementeringen af det nye 2. generations bioethanolanlæg og i udviklingen af de nye baderum for borgere med funktionsnedsættelser. Udfordringer, fordi det viste sig, i disse tilfælde, at spørgsmålet om, hvem 'vi' er, ikke kan isoleres fra spørgsmålet om, hvad dette 'vi' har på spil i forhold til projektet og de problemstillinger, det adresser og forsøger at finde løsninger på.

Kulturanalysen kommer til kort, hvis den har accepteret invitationen på den præmis, at det allerede er afgjort, hvilket mulighedsrum projektet og dets problemer kan udfolde sig indenfor. Det bliver klart, når det viser sig, at borgere med funktionsnedsættelser ikke nødvendigvis forstår de nye baderum som en hjælp til at blive mere selvhjulpne, men snarere som en trussel mod deres daglige kontakt med plejepersonalet. Og det bliver klart, når det viser sig, at det organiske affald, som det nye bioethanolanlæg kan omdanne til energi, ikke blot er i overskud, men faktisk indgår i en eksisterende affaldsinfrastruktur, der udgør indtægtskilden for en del af projektets partnere. For renovationsfirmaerne er problemet kun delvist: hvordan får vi skabt mere grønne praksisser? Det er også: hvordan sikrer vi affald som vores indtægtskilde? Her udgør de nye affaldsspande, som måske

16 Det skal understreges, at vi her ikke forsøger at lave et (i vores øjne kunstigt og ufrugtbart) skel mellem en akademisk og en anvendt kulturanalyse. Der er en generel og forskningspolitisk understøttet tendens til, at kulturanalysen – og mange andre humanistiske og socialvidenskabelige discipliner – arbejder mere og mere direkte sammen med snart sagt alle typer af partnere. Den relevante forskel er altså i dette tilfælde ikke mellem en akademisk og en anvendt kulturanalyse, men mellem en kulturanalyse som gennemføres og diskuteres primært indenfor egne rækker og så en (forandringsorienteret) kulturanalyse, der har et samarbejde med og en effekt i forhold til en gruppe eksterne partnere som sit *raison d'être*.

kræver nye typer af skraldebiler og indebærer muligheden for mindre affald at transportere, en klar risiko.

I begge tilfælde kommer en sådan udfoldelse af bekymringsobjektet på tværs af de grundpræmisser, kulturanalysen enten har formuleret for sig selv (som det var tilfældet med bioethanolanlægget) eller arbejder under (som det var tilfældet med baderummene). Konsulentbureauerne bliver sig nemlig smerteligt bevidste om, at det forandringspotentiale, der forventes at ligge i at engagere projekternes offentligheder, ikke forventes at vedrøre de på forhånd givne definitioner af, hvad der er væsentligt og relevant for projekterne at adressere. Projekterne synes at tage for givet, at spørgsmålet om, hvem brugerne eller borgerne er, spørgsmålet om, hvem 'vi' er, kan besvares forud for projekterne. Spørgsmålet om, hvem 'vi' er, begrænses derved til at finde svar i en forestilling om, at når bevidstheden om grundpræmisserne indfinder sig (hvilket groft sagt vil sige: når brugerne bliver klar over, at de kan være med til at skabe en grønnere affaldshåndtering eller en mere selvkørende pleje af borgere med funktionsnedsættelser) så kan 'vi' også få det hele til at gå op i skøn og produktiv samdrægtighed. Spørgsmålet stilles således ikke med det udgangspunkt, at et svar først fremkommer, når det gennem det etnografiske arbejde bliver mere end tydeligt, hvem projekterne egentligt angår og hvordan. Dermed tager projekterne heller ikke til indtægt, at sådanne svar kan risikere at pille ved det, der på forhånd antages at være projekternes grundlæggende etiske, politiske, teknologiske etc. præmisser.

Hvis vi vender tilbage til de ontologiske forstyrrelser og metaforen om det smeltede hverdagsliv, så kan man sige, at projekter forventer at kulturanalysen tilføjer nye grundstoffer til legeringen. Det sker i håbet om, at det endelige produkt vil holde længere eller have en mere tiltalende glans, end det ellers ville have gjort, men at det gøres ud fra den overbevisning, at støbeformen trods alt ligger fast. Der tages ikke højde for, at nye legeringer kan have egenskaber, der nødvendiggør en fundamental omformning af den *ting*¹⁷, der støbes. Der tages ikke højde for, at de ofte upåagtede stoffer, som hverdagslivet også er gjort af, kan være *politiske*¹⁸. De udgør langt fra altid en medgørlig og foranderlig ressource, der står til rådighed for udbredelsen af projektets agenda. Det kan næppe komme bag på en kulturanalytiker, at der er seje strukturer, eller at der en materialitet, der yder modstand og arter sig, men det kan være svært at håndtere, når udgangspunktet for en analyse er, at der skal skabes forandring i en hverdagspraksis, hvor status quo ikke er en mulighed. Det, der gør interventionen særlig besværlig, synes altså at være det forhold, at kulturanalysen på den ene side må gå agnostisk til værks og bringe det upåagtede hverdagsliv, med alt hvad det indebærer, til

17 Her trækker vi på Latour: "A thing is, in one sense, an object out there and, in another sense, an issue very much in there, at any rate, a gathering" (Latour 2004, s. 233).

18 Se Braun & Whatmore 2010 og de idéer om "political matter" og "the stuff of politics", der udfoldes der.

smeltediglen, mens den på den anden side, og netop fordi den gør dette så effektivt, aktiverer nogle kontroverser, der komplicerer den vej til forandring, der ellers var udstukket.

Problemstillingen kunne måske umiddelbart lyde som en, man skal skynde sig at komme ud af. Vores afsluttende pointe er dog tværtimod, at kulturanalysen netop har ressourcerne til at være med til at udfolde de mange, store forandringsprojekter indenfor velfærd, teknologi, bæredygtighed etc. som de kontroverser, de er. Det kan og bør den gøre, både for at påpege, at der ganske enkelt ikke – eller i hvert fald meget sjældent – findes 'quick fixes', men også for at vise, hvordan der ofte – hvis ikke altid – kan findes løsninger. Det kan kulturanalysen forhåbentligt bruge konstruktivt i fremtidige samarbejder med både de måske lidt for forandringsivrige og de måske lidt for forandringsangste.

Litteraturliste

- Braun, Bruce og Sarah. J. Whatmore 2010: *Political Matter: Technoscience, Democracy, and Public Life*. Minneapolis, USA: University of Minnesota Press.
- Elgaard Jensen, Torben 2012: "Intervention by Invitation: New Concerns and New Versions of the User in STS." *Science Studies* 25(1), 13-36.
- Foucault, Michel 1994: *Overvågning og straf: Det moderne fængsels historie*. København: Det Lille Forlag.
- Haraway, Donna J. 1991: "Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective." I: D. J. Haraway (red.): *Simians, Cyborgs, and Women: the Reinvention of Nature*, New York: Routledge, 183-201.
- Højrup, Thomas 1995: *Omkring livsformsanalysens udvikling*. København: Museum Tusculanums Forlag.
- Jespersen, Astrid Pernille, Morten Krogh Petersen, et al. 2012: "Guest Editorial: Cultural Analysis as Intervention." *Science Studies* 25(1), 3-12.
- Latour, Bruno 2004: "Why Has Critique Run out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern." *Critical Inquiry* 30, 225-248.
- Latour, Bruno 2012: *Enquête sur les modes d'existence: Une anthropologie des Modernes*. Paris: Decouvertes
- Law, John 1994: *Organizing Modernity*. Oxford: Blackwell.
- Mol, Annemarie 1999: "Ontological Politics: A Word and Some Questions." I: John Law og John Hassard (red.): *Actor Network Theory and After*, Oxford: Blackwell Publishers, 74-89.

- Munk, Anders Kristian og Sebastian Abrahamsson 2012: "Empiricist Interventions: Strategy and Tactics on the Ontopolitical Battlefield." *Science Studies* 25(1), 52-70.
- Ren, Carina og Morten Krogh Petersen under udgivelse: "The Study of Culture at the Intersection of Actor-Network Theory and Ethnology." *Ethnologia Europaea*.
- Stengers, Isabelle 2005: "The Cosmopolitical Proposal." I: Bruno Latour og Peter Weibel (red.): *Making Things Public: Atmospheres of Democracy*, Cambridge, MA: MIT Press, 995-1003.
- Venturini, Tommaso 2010: "Diving in Magma: How to Explore Controversies with Actor-Network Theory." *Public Understanding of Science* 19(3), 258-273.
- Whatmore, Sarah. J. og Catharina Landström 2011: "Flood apprentices: an exercise in making things public." *Economy and Society* 40(4), 582-610.

In vogue: the new everyday of cultural analysis

Based on two examples from user-driven innovation projects, we discuss what it means to undertake cultural analysis when the task is to change practices of everyday life. Whether it is about new garbage bins or new bathrooms, the examples enable us to demonstrate how and why companies and public-sector institutions are increasingly inviting cultural analysts to contribute to their work. At the same time, the examples allow us to illustrate some of the difficulties that cultural analysts experience when they – in the name of change – begin to scrutinise and ‘stir up’ the practices of everyday life; for instance, by studying how citizens with disabilities handle garbage and personal hygiene. What happens, we ask, when cultural analysis is called upon to inform the ways in which such complex practices might change? Through our two examples, we show how the difficulty relates to balancing a desire for change with a respect for the durable structures and fundamental differences of everyday life. One of the main objectives of cultural analysis is to identify and describe such structures and differences, and then to bring our insights to the attention of various stakeholders. As a result, cultural analysis – often via ethnographic fieldwork – brings citizens and users into being. This cannot always be fitted into the predefined range of possibilities that many change-oriented projects – consciously or unconsciously – operate within.

Anders Ravn Sørensen er ph.d.-studerende ved Center for Virksomhedshistorie på CBS. Artiklen er del af en ph.d.-afhandling om relationen mellem den danske valuta, Nationalbanken og dansk national identitet i et historisk perspektiv. Anders Ravn Sørensen har tidligere udgivet: "Penge og national identitet i Grønland. Et blik på den grønlandske pengehistorie" i *Grønlandsk kultur- og samfundsforskning* 2010-12, s. 127-141

AT DESIGNE DANSKHED: FORESTILLINGER OM NATIONEN PÅ DANSKE PENGESEDLER

Pengeseedlers ikonografi udtrykker ofte ønsket om at gengive den seddeludstedende nation på en bestemt måde. Derfor er pengeseedler interessante kilder til en national selvopfattelse. Artiklen analyserer Nationalbankens valg af seddelmotive til nye pengeseedler fra 1908 til 2007. I denne periode blev der afholdt fire designkonkurrencer, hvor professionelle kunstnere og den brede offentlighed blev bedt om at komme med egnede motive til nye danske pengeseedler. Ved at se på interne overvejelser i Nationalbanken og på offentlighedens modtagelse af nye pengeseedler, afdækker artiklen to forskellige og modsatrettede opfattelser af typisk danske værdier. Tilblivelsen af danske pengeseedler afspejler en officiel, nationalromantisk fortælling om nationen samt en mere dagligdags og profan opfattelse af 'det danske'. Analysen afdækker, at Nationalbanken næsten altid har valgt den første, officielle og romantiske fortælling.

I et spørgsmål til Økonomiministeren i foråret 2007 kritiserede Dansk Folkepartis Morten Messerschmidt motivvalget på de nyeste pengeseedler fra Nationalbanken. Valget af danske broer som hovedmotiv havde, ifølge Messerschmidt, en slående lighed med de cirkulerende eurosedler. Man kunne være bange for, forklarede Messerschmidt, at de nye sedler blev brugt som "rambuk til at nedbryde

den danske befolknings modstand mod euroen ved at få danske pengesedler til at ligne eurosedler.”¹ Messerschmidts forbehold mod de nye sedler afspejler, at penge og pengenes motiver har betydninger, der ligger ud over deres æstetiske udtryk og praktiske anvendelse. Symboler og motiver på nationale pengesedler udgør visuelle udtryk for et lands værdier og selvforståelse. De udtrykker en forestilling om nationen.

Særligt i forbindelse med nationalstaternes konsolideringer i begyndelsen af 1900-tallet blev pengesedler og mønter set som oplagte kommunikationsmedier for den politiske elite, der gennem pengenes ikonografi kunne udbrede og kultivere en særlig fortælling om det nationale fællesskab.² Også moderne nationalbanker er ganske klar over, at pengenes design kan virke konstituerende for den nationale (eller måske overnationale) fællesskabsfølelse. Da de nye eurosedler skulle designes i 2000 blev de af Den Europæiske Kommission betragtet som centrale elementer i opbygning af en ny, fælles europæisk identitet.³ I en nyere dansk sammenhæng blev spørgsmålet om seddelmotiver på samme måde politiseret, da forslaget om nye grønlandske pengesedler i 2006 blev forelagt det grønlandske Landsting som et åbenlyst forsøg på at fastholde og udbygge en grønlandsk identitet.⁴ Pengesedlernes ikonografi har således været genstand for mange overvejelser lige fra de tidlige statskonsolideringer til i dag. I Danmark er pengenes motiver bl.a. blevet udvalgt med inspiration fra en række designkonkurrencer, hvor enten den brede offentlighed, eller en mindre kreds af kunstnere er blevet bedt om at komme med passende forslag.

I denne artikel analyserer jeg fire af disse designkonkurrencer (1908, 1947, 1982, 2007) og afdækker to forskellige, modsatrettede opfattelser af, hvad der repræsenterer ”det typisk danske”. Jeg ser både på de interne overvejelser, man gjorde sig i Nationalbanken, samt på offentlighedens modtagelse og vurdering af de nye sedler. Gennemgangen af de forskellige konkurrenceforslag udgør ikke en udtømmende analyse af samtlige danske seddelseserier eller forslag og udkast til pengesedler i perioden. Historisk set er der produceret en række udkast til sedler, som aldrig blev sendt i cirkulation.⁵ De fire designkonkurrencer er valgt som analyseobjekter, fordi det netop er her, i diskussionen og sammenligningen af foreslåede seddelmotiver, at de forskellige forestillinger om, hvad der udgør passende motiver er blevet italesat. Konkurrencerne er på den måde en oplagt

1 Messerschmidt 2007.

2 Se bl.a. Pointon 1998; Gilbert 1998; Helleiner 1998; Helleiner 2003.

3 Berezin 2006; Hymans 2006.

4 Sørensen 2012.

5 Det gælder, for bare at nævne et par stykker: Bindebølls udkast til en 10 kr. seddel fra 1891 (Hvidt 1976, s. 31) eller Nationalbankens forberedelse af en hemmelig serie nødpengesedler fra den kolde krig, som kunne trykkes udenfor banken i det tilfælde, den københavnske seddelpresse skulle blive beskadiget eller falde i fjendens hænder (Märcher 2011).

empirisk indgang til de forhandlinger, der har fundet sted i forbindelse med udformning af et potent nationalt symbol.

Analysen leder frem til to overordnede pointer: For det første har Nationalbanken ofte truffet det mest konservative valg, når direktionen blev stillet over for konkrete forslag. Seddeldesign der afspejlede dagligdags gøremål og mere profane værdier blev fravalgt til fordel for klassiske nationalromantiske tableauer. For det andet beskriver jeg, hvordan designovervejelserne siden 1947 har været præget af denne balancegang mellem at finde tilstrækkelige autoritative motiver, og et ønske om at sedlerne samtidig skulle udtrykke lavkulturelle og mere dagligdags værdier.

Pengesedlernes ikonografi og national identitet

I forskningssammenhæng bliver penge ofte behandlet indenfor en økonomisk forståelsesramme. Fokus ligger på pengenes traditionelle funktioner som bytteenhed, som regnskabsenhed og som middel til værdiakкумуляtion. Sjældnere fokuseres der på pengenes materialitet og på deres betydning som kulturprodukt. Der ligger et stor potentiale i analysen af pengenes symbolske betydning, fordi pengesedler, i modsætning til traditionelle mindesmærker og erindringssteder, ikke nødvendigvis skal opsøges og besøges, men derimod cirkulerer i samfundet, og i en vis forstand selv opsøger de individer, der tilskriver dem mening. Pengesedler er ikke bare neutrale betalingsmidler, men inkarnerer den tillid som befolkningen har til den udstedende myndighed. Pengesedler er små kunstværker i lommeformat, med upåagtede nationale symboler, der som en del af vores daglige transaktioner passerer fra hånd til hånd og fra lomme til lomme. Som kulturel produktion kan pengesedler ses som cirkulerende erindringsgenstande, der løbende producerer og reproducerer en særlig fortælling om det nationale fællesskab.⁶ Motiverne virker indadtil (nationalt) og kan potentielt stimulere et følelsesmæssigt respons hos befolkningen.⁷ Pengesedlerne kan også bruges udadtil som et redskab til nation-branding, i et forsøg på at tegne et positivt billede af den seddeludstedende stat.⁸ I en dansk sammenhæng er disse pointer bl.a. berørt i Inge Adriansens store værk om danske symboler, hvor et kapitel er dedikeret til de danske penges symbolik.⁹ Også kunsthistorikerne Leth-Espensen og Kofoed Hansen har for nyligt analyseret symbolikken på Nationalbankens seneste seddelserie og konkluderet, at Nationalbanken med den valgte fortolkning af temaet

6 Se for eksempel Unwin & Hewitt 2001; Raento et al. 2004; Penrose & Cumming 2011.

7 Hewitt 1994.

8 Hymans 2010.

9 Adriansen 2003.

”Broer og landskaber” lagde sig op ad en klassisk nationalromantisk fortælling om, hvad der udgør det særligt danske.¹⁰

Den teoretiske ramme for hovedparten af de ovennævnte studier henter inspiration fra især Hobsbawm og Billigs nationalismeopfattelser. Hobsbawm fokuserer på bevidste politiske forsøg på at opfinde nye nationale traditioner og udnytte disse til at konsolidere nationalstaten.¹¹ Billig ser nationalisme som et produkt af den ubevidste og undseelige nationale symbolik, som gennemsyrrer hverdagen indenfor nationalstatens rammer.¹² Pengesedler udgør i begge tilfælde nationale symboler, der igennem deres løbende betydningstilskrivelse medvirker til at afgrænse det nationale fællesskab. Denne opfattelse af symboler som vigtige elementer i den løbende forhandling og afgræsning af det nationale fællesskab findes desuden hos antropologerne Cohen og Mach.¹³ De ser begge grænserne mellem forskellige nationale grupper som demarkeret af en række symboler, der tillægges en bestemt mening af de nationale fællesskaber.

Min egen analyse tager også afsæt i ovennævnte teori. Det er mit udgangspunkt, at penge, og deres påtrykte motiver, udgør en lille del af de mange symbolske ressourcer, hvorfra fortællinger om nationen kan opbygges og fastholdes. Til forskel fra mere stationære mindesmærker har penge dog den særlige egenskab, at de skifter hænder hver eneste dag. På trods af udbredelsen af Dankort og andre typer af elektroniske betalinger, er sedler og mønter stadig et uomgængeligt element i vores daglige transaktioner. De er, med Leth-Esbensen og Kofoed Hansens ord, ”Cirkulerende Monumenter”¹⁴, og kan derfor potentielt bidrage til en fælles forståelse og erindring om det nationale fællesskab. Jeg har til denne artikel benyttet mig af en omfattende adgang til Nationalbankens arkiv. Her har jeg gennemgået en række interne overvejelser og diskussioner knyttet til udformningen af bankens pengesedler. I analysen afdækker jeg en konflikt mellem to forskellige opfattelser af typisk danske værdier: En klassisk, tidløs og romantisk fortælling, som historisk set er blevet reproduceret af Nationalbanken og en mere folkelig opfattelse, som gentagne gange er kommet til udtryk gennem de indsendte forslag til bankens designkonkurrencer samt i dagspressens vurderinger af forskellige seddelserier.

Når Nationalbanken, historisk set, skulle tage stilling til nye egnede motiver, blev denne beslutning taget på baggrund af en række interne overvejelser, og når de nye sedler efterfølgende blev sendt på gaden, vakte design og motiver næsten altid en ganske omfattende debat. Hver gang en ny seddelserie blev sendt i cirkulation, skete der således en løbende forhandling og diskussion omkring hvilke

10 Leth-Esbensen & Kofoed Hansen 2009.

11 Hobsbawm & Ranger 2008.

12 Billig 1995.

13 Cohen 1985; Mach 1993.

14 Leth-Esbensen & Kofoed Hansen 2009.

værdier, der bedst afspejlede nationen. Denne forhandling foregik både internt i Nationalbanken, men kom også til udtryk gennem de forskellige motivforslag, der blev fravalgt igennem forløbet; sedlerne der ikke blev trykt. De pengesedler der ikke blev til noget bidrager i høj grad til fortællingen om den nationale selvopfattelse. Endelig udgør den offentlige debat i forbindelse med sedlernes udstedelse interessante kilder til, hvordan sedlerne rent faktisk blev modtaget. Blev de nye sedler opfattet som legitime udtryk for typisk danske værdier? Blev de accepteret som autentiske nationale symboler? Eller var der måske en folkelig modstand mod det danmarksbillede, som Nationalbankens direktion havde valgt at portrættere?

Motivvalg gennem tiderne

I Danmark har Nationalbanken, siden dens oprettelse i 1818, haft til opgave at udforme landets pengepolitik. Banken blev oprindeligt dannet som et privat aktieselskab som et led i de reformer, der skulle genskabe orden i landets pengevæsen efter statsbankrotten i 1813.¹⁵ I Nationalbankens fundats blev der, på grund af de meget dårlige erfaringer med at lade kongemagten have indflydelse på pengepolitikken, lagt vægt på den nye institutions absolutte uafhængighed fra Staten. Selvom Nationalbankens fundats (oktrojen som den kaldes) er blevet ændret flere gange siden 1818, udgør bankens uafhængighed fra regering og Folketing stadig et central element i bankens virke. Nationalbanken er således en selvejende institution, der principielt arbejder uafhængigt fra det politiske system. Dette gælder både med hensyn til pengepolitikken, men også i forbindelse med udformningen af landets pengesedler. Banken har dog skulle rådføre sig med Akademirådet ved udstedelsen af nye sedler.¹⁶

Efter Nationalbankens oktroj var blevet forlænget i 1907, indledte man en modernisering af bankens drift.¹⁷ Denne modernisering indebar bl.a. planlægning og produktion af en ny seddelserie.¹⁸ Indtil 1910 havde de danske pengesedler primært været udsmykket med klassisk ornamentik, antikke græske guder og en række officielle statslige symboler. Først med den såkaldte Heilmann-serie, der udkom i perioden 1910-13, blev de danske sedler forsynet med en mere alsidig og motivrig billedside. Sedlernes design blev til på baggrund af en præmiekonkurrence afholdt i 1908.¹⁹ Fire forskellige kunstnere dystede om at illustrere

15 Rubow 1918, s. 66–70.

16 Se f.eks. Nationalbanken 1950: Sekretariatet 16. marts 1950 Jr.nr. S.a. 206/49. (Akademirådet udgør en institution under Staten, der arbejder for kunstens fremme. Siden 1968 har Akademirådet fungeret som Statens kunstneriske rådgiver indenfor områderne arkitektur og billedkunst).

17 Svendsen et al. 1968, s. 366.

18 Hansen 1983, s. 46.

19 Hvidt 1976, s. 38.

Skovgaards Gefion. Gengivet med tilladelse fra Den Kongelige Mønt- og medaljesamling.

Skovgaards Lille Skjold. Gengivet med tilladelse fra Den Kongelige Mønt- og medaljesamling.

den nye seddelserie; Hans Tegner, Niels Skovgaard, Gerhard Heilmann og Rasmus Harboe.²⁰ Harboe og Tegnens forslag var uden egentlige billedmotiver, mens Heilmann og Skovgaards udkast derimod indeholdt en mere udfoldet billedside. Skovgaard foreslog at bruge nordiske sagn og guder som det gennemgående tema, og hans udkast til 10 kr. sedlen var illustreret med den nordiske myte om kong Skold, der som lille barn ankommer til danernes kyst og senere bliver valgt til konge. På 100 kr. sedlen var afbilledet sagnet om Gefion, der pløjer Sjælland ud af Sverige og efterlader søen Mälaren. Skovgaards motiver refererede således til en fælles oldnordisk historie og national oprindelsesmyte og lagde sig på den måde op ad den bredere europæiske seddelikonografi i begyndelsen af 1900-tallet.²¹

Skovgaards forslag kom dog ikke til at præge de endelige pengesedler. Et halvt år efter konkurrencens udskrivelse valgte Nationalbanken i stedet udkastet fra Gerhard Heilmann.²² Heilmann havde taget udgangspunkt i mere dagligdags motiver. På 500 kr. sedlen brugte han det i dag så kendte motiv af en pløjende landmand, og på 50 kr. sedlen tegnede han tre fiskere i en robåd i færd med at trække bundgarn. Selvom Heilmanns motiver på den ene side var ganske klassiske, og især med stendyssen på 5 kr. sedlen lagde sig op ad en nationalromantisk strømning fra midten af 1800-tallet, så adskiller sedlerne sig alligevel fra senere motiver. Heilmanns plovmand og fiskere udgør i dag stadig de eneste seddelmotiver, hvor en gruppe individer interagerer, og hvor almindelige daglige gøremål er illustreret. Referencen til samfundsgrupper som f.eks. landmænd og fiskere var i øvrigt ganske klassisk for tiden.²³ Plovmanden blev bl.a. brugt som motiv på en samtidig amerikansk 10 dollar seddel. Til forskel fra den danske udgave havde den amerikanske udgave fire heste i stedet for to, og i baggrunden skimtes en rygende skorsten som en henvisning til den gryende industrialisering.²⁴

20 Posselt 1987, s. 125.

21 Helleiner 2003, s.100.

22 Posselt 1989, s. 24.

23 Hymans 2004.

24 En gengivelse af denne kan bl.a. findes i Mihm 2007, s. 371.

Heilmanns Plovmand – nærbillede. Gengivet med tilladelse fra Den Kongelige Mønt- og medaljesamling.

Heilmanns serie blev den længst cirkulerende seddelserie, hvis motiver først blev endeligt afløst i 1960'erne. Selvom befolkningen tog seddelserien til sig, især plovmandsmotivet, der i daglig tale stadig bruges i dag, var vurderingerne ikke udelukkende positive. Akademirådet gav i 1934 følgende kritik af Heilmanns arbejde: "Vores pengesedler er i sammenligning med de fleste lande monotone i tegningen [...] de er ikke blot overbroderede men tillige tunge i virkningen, hvilket gør dem bombastiske trods deres mangel på udtryk. Det er ingen tilfældighed, at alle folk taler om, hvor grimme de er."²⁵ Grimme eller ej, plovmanden skulle vise sig at blive et gennemgående motiv og motivforslag til flere af de senere danske pengesedler.

Danske landskaber

Frem mod afslutningen af besættelsen havde Nationalbanken i al hemmelighed trykt et lager af nye sedler, der kunne bruges i en omgående pengeombytning.²⁶ Nationalbankdirektør Bramsnæs havde iværksat trykningen af sedlerne, som ved befrielsen i maj 1945 lå klar i bankens kældre. Ombytningsserien, som den blev kaldt, var dog af ganske dårlig kvalitet, ligesom sikkerhedselementerne var mangelfulde.²⁷ I løbet af de næste år opstod der behov for at forny denne hurtigt producerede seddelserie. Ligesom i 1908 blev motiverne udvalgt på baggrund af en designkonkurrence. Nationalbanken valgte denne gang at udskrive en offentlig tegnekonkurrence, hvor man inviterede befolkningen til at komme med forslag. I en lille folder opfordrede banken alle interesserede til at komme med "ideer til nye pengesedler af kunstnerisk og teknisk høj kvalitet, som giver udtryk for dansk kultur og samtidig har tydelig karakter af en pengeseddel."²⁸ Nationalbankens opfordring blev gengivet af landets aviser, bl.a. i Socialdemokraten, der i en over-

²⁵ Nationalbanken 1950: Sekretariatet 16. marts 1950 Jr.nr. S.a. 206/49.

²⁶ Posselt 1989, s. 26.

²⁷ Hansen 1983, s. 49.

²⁸ Nationalbanken 1947: Program for den offentlige skitsekonkurrence.

Havning – Grundloven. Gengivet fra Socialdemokraten 2. marts 1948.

skrift spurgte sine læsere: "Kan De tegne en smuk pengeseddel?"²⁹ Over de følgende måneder modtog banken mere end 100 forslag fra offentligheden, forslag der på den ene eller anden måde fortolkede Nationalbankens krav om at udtrykke dansk kultur. Den offentlige interesse for konkurrencen og de indsendte forslag viste sig efterfølgende så stor, at en medarbejder fra banken i flere måneder turnerede landet rundt med samtlige indsendte forslag, som blev udstillet på Århus Rådhus, Koldinghus Skole og i Nykøbing Falster, Aalborg og Odense.

Konkurrencens vinder blev tegneren Ib Andersen, der ifølge bedømmelseskomiteen evnede "på en typisk dansk måde at give et lyrisk udtryk for de emner, han behandler."³⁰ Selvom Ib Andersens forslag ikke var direkte brugbare, indledtes efterfølgende et samarbejde mellem Ib Andersen, professor Gunnar Bilman, Nationalbankens kunstneriske medarbejder Gunnar Andersen og Kunstakademiet. Dette samarbejde mandede ud i Landskabsserien fra 1952.³¹ Sedlerne havde kendte historiske personer som Christian Reventlow, H.C. Ørsted, Ole Rømer, H.C. Andersen og Thorvaldsen på forsiderne, mens bagsiderne var udsmykket med klassiske danske landskaber som Roskilde, Kronborg og Sjællands Øre, Stenvad langdysse, Egeskov Mølle og Kalundborg Domkirke. På andenpladsen valgte bedømmelsesudvalget forslaget fra Thomas Havning, der på sin skitse til 10 kr. sedlen havde brugt Constantin Hansens kendte maleri af den grundlovsgivende forsamling.

Netop valget af den grundlovsgivende forsamling er interessant som motiv på en dansk pengeseddel. Grundlovens underskrivelse i 1849 står på mange måder som en central fortælling om nationens tilblivelse og fælles historiske værdier. Det er dog værd at bemærke, at Havnings forslag netop ikke vandt konkurrencen. I stedet valgte man Landskabsseriens mindre politiske, men ikke mindre romantiske, gengivelser af stendysser, landskaber, digtere og forfattere. Mens bedømmelsesudvalgets favoritter således kredsede om nationalromantiske og statsfikserede motiver, var de resterende indsendte forslag præget af en mere profan og dagligdags forståelse af dansk kultur. Avisen Nationaltidende konstaterede ved et besøg på skitseudstillingen, at de mange indsendte forslag tilsyneladende delte sig i

²⁹ Socialdemokraten 1947: 19. juli, s. 6.

³⁰ Berlingske Tidende 1948: 3. marts, s. 3.

³¹ Jensen 2001, s. 56.

Motiv: Bayersk Pølse og Øl

Motiv: Kosterkaft og Støvsuger

Pølse og øl 1947. Gengivet fra avisen København 09/03/1948 s. 5.

to lejre. Den ene ville have klassiske motiver som vikingskibe og gravhøje, den anden afspejlede et mere nutidigt og dagligdags billede af Danmark. Her kunne man bl.a. se forslag om moderne fiskerbåde, rygende fabriksskorstene og kulbunker. En enkelt forslagsstiller udsmykkede femkronesedlen med en børnefamilie i et lille tagkammer. En sønderjysk landmandshustru ville have et kort vers på 10 kr. sedlen, som i øvrigt skulle fornyes med billeder af mælk, brød, smør og kød.³²

Fødevarer var et tilbagevendende tema, der også kunne genfindes på et forslag om, at de nye 5 og 10 krone sedler skulle udsmykkes med pølser, bayersk øl, en støvsuger og et kosterkaft. Avisen København bemærkede da også i sin dækning af konkurrencen, hvordan "Udkastene til den nye Pengesedler viser tilbøjeligheden til jævne dagligdags motiver."³³ Selvom Ib Andersens sedler generelt i dagspressen blev betragtet som en kærkommen afløsning for den noget monotone ombytningsserie, blev de dog også kritiseret for deres konservative og klassiske udtryk. I Arkitektens Ugeblad bemærkede man tørt, at sedlerne ville kunne udgøre nydelige julekort, hvis man erstattede 100-Danmark-Kroner med teksten "glædelig jul."³⁴ Berlingske Tidende gav sedlerne følgende vurdering:

Ligesom et lands frimærker står statens penge som et udtryk for smagens og kulturens niveau. I en tid, hvor den internationale samhandel og det rige rejseniveau er højt udviklet, yder dommen over de forskellige nationers sedler og mønter ofte sit afgørende bidrag til opfattelsen af folket. Tænk blot på de grimme, grå marksedler gennem tiderne, de lyse, værdige britiske pundnoter, de foromtalte silkeknitrende francs, de optimistiske eviggrønne dollars, og de værdigt-vægtige, granit-urokkelige svejtsersedler samt Francos pessimisme-proklamerende pantelånersedler-lignende pesetas. Et blik, en opfattelse, en opinion hos millioner [...] Lad os få fantasien frem, lidt farver på papiret, lidt mindre tradition i tegningerne og især en smule mere varierende motiver. Hverdagen er ensformig nok til at enhver afvigelse i retning af det uventede og usædvanlige vil være velkommen.

32 Nationaltidende 1948: 7. marts, s. 5.

33 København 1948: 9. marts, s. 5.

34 Arkitektens Ugeblad 1948: s. 133.

Ib Andersens 50er Landskabsserien 1952. Gengivet med tilladelse fra Dansk Mønt.

*Og selv på sedler kan det gøres uden risiko for at øve vold på værdigheden. Alle foretrækker kulør på tilværelsen. Også leveret af seddelfabrikken.*³⁵

Berlingske Tidende italesatte også det tilsyneladende misforhold mellem på den ene side befolkningens ønske om pengesedler, der med deres motiver refererede til det samtidige samfund og dets værdier, og på den anden side Nationalbankens klassiske fortælling, måske bedst illustreret ved Thomas Havnings 2. plads. De meget forskellige forslag til konkurrencen i 1947 understreger på den måde, at seddelikonografien skal balancere mellem to forskellige hensyn. På den ene side kan sedlerne lægge vægt på en statsfikseret, historisk fortælling om det nationale. På den anden side var der tilsyneladende et pres for at portrættere et mere nutidigt dagligdags billede af nationen og lade samtidige værdier komme til udtryk på pengene. Selv Akademirådet var klar over denne modsætning og udtalte bl.a., at man gerne havde ”set at en ny dansk pengeseddel havde været præget mere af vor tid.”³⁶ Aalborg Amtstidende satte dette modsætningsforhold på spidsen, da man i en anmeldelse af den nye 5 kr. seddel i 1952 kritiserede de valgte personmotiver: ”Vi er ikke sikre på, at Nationalbanken og Kunstakademiet læser Danmarkshistorien helt på samme måde som *folket*”, skrev avisens anmelder.³⁷ Ikke alle de nye motiver blev dog modtaget med samme skepsis. På 500 kr. sedlen havde Ib Andersen valgt at beholde det folkekære motiv med den pløjende landmand. Andersen havde brugt en rigtig plovmand, fynske Peter Jørgensen, som skitse til den nye seddel. Det lykkedes BT at opspore og interviewe den noget fåmælte og tilbageholdende fynske parcellist, der havde stået model. ”Ham kan vi li’ – Han skal i glas og ramme”, lød overskriften i artiklen om Peter Jørgensen, der i BT’s lettere ironiske reportage ”var blevet mere populær end The Beatles.”³⁸

Allerede i 1960erne var det klart, at sedlers motiver rakte ud over landegrænsen, og at de kunne bidrage til at tegne et bestemt billede af landet og dets befolkning. Ib Andersens sedler blev i dagspressen kritiseret for at være målrettet

³⁵ Berlingske Tidende 1962: 6. maj, s. 3.

³⁶ Nationalbanken 1950: Sekretariatet 16. marts 1950 Jr.nr. S.a. 206/49.

³⁷ Aalborg Amtstidende 1952: 22. juli.

³⁸ BT. 1964: 6. juni, s. 20–21.

et udenlandsk publikum. Dagbladet Information vurderede f.eks. at der var for meget turistbrochure over sedlerne:

”5 og 10 kronesedlerne er blevet modtaget med usædvanlig velvilje – eller skulle man måske sige noget så udsædvanligt som velvilje. Nye pengesedler er, som nye frimærker, noget der angår os alle. Vi gribes af følelser, vi ellers kun har den første dag med nyt tapet i stuen [...] Men i det lange løb er det ikke sikkert, velviljen vil holde sig. Vi føler allerede vores egen vakle! Fra første øjeblik har der været noget ved de nye penge, som bød os imod, men vi havde dem ikke længe nok i hænde til at kunne foretage et nøjere studium. I dag sagde et klogere hoved de forløsende ord. ”Sedlerne ser jo ud, som om de var bestilt af turistchef Lichtenberg.” 10-øren faldt. Det er jo lige det, de gør! Det er turistpenge man har givet os! Dollarsturisterne vil kunne kendes ved dem, og vi har overstrøet dem med vores turistattraktioner med H. C. Andersen i spidsen. Strengt taget mangler vi kun en skorstensfejer, fiskerkonen Carla og den lille havfrue for at have det væsentligste med, men det kan jo komme på de store sedler, hvor der sikkert er mere plads.”

Kritikken gik således på, at de nye sedler måske var målrettet amerikanske turister, men at den danske befolkning til gengæld havde vanskeligt ved at identificere sig med den klassiske og tidløse fortælling om nationen, som Nationalbanken havde valgt at udbrede.³⁹

Berømte danskere

I 1982 indbød Nationalbanken otte udvalgte kunstnere til at komme med forslag til endnu en seddelserie. Man genbrugte formuleringen fra indbydelsen i 1947 og bad igen kunsterne om at indsende forslag, der gav udtryk for dansk kultur.⁴⁰ Nationalbanken var dog indledningsvis i tvivl om, hvorvidt datidens kunstnere overhovedet ville kunne løse opgaven med at designe en tilpas folkelig pengeseddel. I en intern bedømmelse af potentielle kunstnere til denne opgave, beskrev et udvalg i Nationalbanken meget konkret, hvordan postmoderne værdier, efter udvalgets opfattelse, var svært forenelige med de krav der stilles til nationale pengesedler. Dette blev beskrevet som et værdimæssigt problem, fordi:

Billedkunstens udvikling har medført en centrering omkring den enkeltes helt personlige oplevelsesverden og derved vanskeliggjort løsningen af opgaver, der stiller krav om et for de fleste forståeligt udsagn [...] til løsning af sådanne op-

39 Information 1952: 16. oktober, s. 1.

40 Nationalbanken 1982: Sekretariatet. Indstilling fra bedømmelsesudvalg. 6. april 1982 100/82-8.

Anne Ancher i Blomsterbed.

Gengivet fra Politiken 18. februar 1983.

gaver må de yngste og nyeste udtryk, som endnu ikke dækker almenhedens virkelighedsopfattelse, falde bort. Der kræves en vis samstemthed med opgavens motiv samt et afklaret kunstnerisk udtryk for at honorere de krav, et af tidens få repræsentative kunstværker stiller.”⁴¹

På den ene side forsøgte Nationalbanken altså at designe en seddelserie, der dækkede almenhedens virkelighedsopfattelse, på den anden side betragtede man samtidens kunstneriske værdier som problematiske, fordi de var for individualistiske og subjektive. Dette er et interessant paradoks, fordi kunsterne i 1982 vel netop afspejlede deres samtid, og dermed også den samtidige danske kultur. Denne kultur blev af Nationalbanken tilsyneladende vurderet for ung og uegnet til at afspejle ”almenhedens virkelighedsopfattelse”. Mellem linjerne ligger selvfølgelig, at Nationalbanken opererede med en bestemt opfattelse af repræsentativitet, som 1980ernes kunstnere og tegnere tilsyneladende ikke var i stand til at levere.

1982-konkurrencen blev vundet af kunstneren Helle Thorborg, hvis vindende forslag blev præmieret med 35.000 kr. Thorup havde valgt et portræt af Anna Anker omslynget af en ekspressionistisk blomsterranke. Ifølge dommerpanelet var det lykkedes hende at kombinere sedlens elementer til en overbevisende helhed: ”skrift, blomster og portræt følger sig til hinanden på en naturlig ubesværet måde.”⁴² Også Dan Sterup-Hansen og Ole Sporrings forslag på anden og tredjepladsen fik pengepræmier. Sterup-Hansen havde valgt et portræt af Bindesbøll omgivet af en løbende ornamentik.

Alle seddelforslag blev ligesom ved tidligere konkurrencer udstillet, og i de følgende år arbejdede Nationalbanken videre med de nye sedler. Thorborgs forslag blev brugt som inspiration, men den endelige seddelserie, som udkom i 1997, blev til i samarbejde mellem kunstneren Johan Alkjær og Nationalbankens kunstneriske konsulent Palle Nielsen. Enkelte elementer fra Helle Thorborgs oprindelige forslag overlevede i den endelige seddelserie, herunder inddragelsen af skagensmalerne Anna og Michael Ancher på den nye tusindekroneseddel. På forsiden valgte man portrætter af centrale danske personligheder indenfor kunst

41 Nationalbanken 1982: Sekretariatet. Indstilling fra bedømmelsesudvalg. 6. april 1982 100/82-8.

42 Nationalbanken 1983: Sekretariatet 7. februar.

og videnskab: Karen Blixen, Carl Nielsen, Johanne Louise Heiberg og Niels Bohr. På sedlernes bagside udvalgte man motiver fra 1100-tallets kirkekunst i granit. Sedlerne er på den måde dobbelte i deres fortællinger; mens forsiden indeholder nogle samtidige post-materielle idealer, er der i bagsidens middelaldermotiver et tydeligt ønske om at understrege historisk samhörighed og fælles middelalderlige referencer. Johan Alkjær sammenfattede tankerne om motivvalget således: "Serien med de fem sedler med fem fremtrædende danskere skal være udtryk for noget fælles dansk. Vi laver pengesedler til det danske folk – ikke til Akademirådet eller anmeldere – men vi lefler heller ikke for folket."⁴³ Alkjær gav her udtryk for sit forbehold mod at komme befolkningen for meget i møde. Her spillede bankens egen forestilling om autoritet og befolkningens tillid til sedlerne en afgørende rolle. Daværende direktør for seddeltrykkeriet, Niels Holm, forklarede, hvordan tilliden til pengene havde førsteprioritet: "Pengesedler skal ikke være skolebøger i historie eller rumme en særlig pædagogik. Vores pengesedler skal være danske, men ikke nationalistiske. De skal også helst være tidløse og må gerne have et universelt præg. Men først og fremmest skal de udstråle autoritet, for derved at give tillid. Valget af motiver skal understøtte dette."⁴⁴ Hvorvidt Nationalbanken i realiteten ville have undermineret tilliden til sedlerne ved at gøre motiverne mere folkelige, er uvist. Da Palle Nielsen, der i en årrække havde fungeret som Nationalbankens kunstneriske konsulent, i 1994 fratrådte sin stilling, kom han med følgende betragtning om pengesedlernes rolle som samlende nationale symboler:

*Man kan se, at det i vor tid er vanskeligt billedmæssigt at udtrykke noget, der er karakteristisk for et land. Før var det lettere [...] Før var gud, konge og folket. For kunstneren lå udtryksmåden helt fast og det kunne ikke være anderledes. I dag kan man tillade sig alt, og der findes et utal af forskellige udtryksformer. Det er svært at give udtryk for en hel nation under disse omstændigheder. En foldboldkamp er f.eks. bedre til at samle nationen.*⁴⁵

Palle Nielsens kommentar beskriver en generel værdimæssige ændring fra det statsfikserede til det individualiserede og fra det materielle til det post-moderne. En trend som også har påvirket den europæiske seddelikonografi mere overordnet.⁴⁶ Samtidig understreger udtalelsen Nationalbankens paradoksale opfattelse af symbolikken på sedlerne. Palle Nielsen kunne nok have ret i, at det billedmæssige udtryk for Danmark havde ændret sig. Men det betød ikke nødvendigvis, at det var umuligt at bruge pengesedler til at udtrykke nationale værdier. Disse

43 Alkjær citeret i Adriansen 2003: s. 269.

44 Holm citeret i Adriansen 2003, s. 270.

45 Nationalbanken 1994: Referat af møde med Palle Nielsen 7. februar 1994 Nationalbankens sekretariat. 7. marts 1994, Jr. Nr. 100/94-7.

46 Se f.eks. Hymans 2004; Hymans, 2010

værdier havde netop bare ændret sig. Man kunne fra Nationalbankens side aktivt have forfulgt den moderne symbolik. Men det gjorde man ikke. Hvis en fodboldkamp virkelig samlede nationen, hvorfor så ikke vælge en fodboldkamp som motiv?

Broer og landskaber

I begyndelsen af 2005 besluttede Nationalbanken at påbegynde udformningen af en ny seddelserie. Den gamle serie fra 1997 med kunstnere og videnskabsmænd havde efterhånden cirkuleret i 8 år og skulle udskiftes, primært på grund af sikkerhedshensyn. Noget tyder på, at Palle Nielsens betragtninger om egnede nationale motiver var blevet taget til efterretning. I hvert tilfælde blev der ved tilblivelsen af den efterfølgende seddelserie brugt en del ressourcer på at få pengesedlerne til at afspejle samtidens værdier og tendenser. Til at varetage opgaven nedsatte direktionen en arbejdsgruppe, den såkaldte Seddelgruppe. Seddelgruppen skulle organisere forløbet fra de indledende tanker om tema og udformning af motiver, til sedlerne blev sat i produktion. Seddelgruppen udarbejdede indledningsvis en samlet forløbsplan, hvor man som noget af det første slog fast, at den nye seddelserie skulle være "umiskendelig dansk" sådan at den uden videre kunne accepteres af befolkningen. "En pengeseddel er et lille kunstværk, landets ansigt både indad og udadtil", konkluderede seddelgruppen "og en ny seddelserie skal derfor være dansk under en eller anden form."⁴⁷

For at finde egnede motiver til de nye sedler indkaldte seddelgruppen en række eksterne eksperter til et diskussionsforum. Diskussionsgruppen blev bedt om at tage stilling til, hvad der definerede *dansk samtid* og blev af Nationalbankens direktion inviteret til et møde med overskriften "Danmarks nye pengesedler – hvad er det for et billede, pengesedlerne skal være med til at give af Danmark?"⁴⁸ Diskussionsgruppen bestod af en række fagpersoner og personligheder fra universiteterne, kultur- og erhvervslivet samt tre medarbejdere fra Nationalbanken. Blandt de inviterede var bl.a. journalist og forfatter Søren Ryge Petersen, kreativ direktør Uffe Buchardt fra modebureauet Style Council og billedhuggeren Bjørn Nørgaard. Gruppen mødtes i Nationalbanken og diskuterede i nogle timer, hvilke mulige temaer, der på en eller anden måde kunne afspejle dansk samtid. Under diskussionen kom man frem til følgende:

Forsiden og bagsiden bør hænge sammen. Der må gerne være interaktion mellem mennesker på sedlen. Danskerne skal kunne forholde sig til motiverne for

47 Nationalbanken 2006: Indstilling til Seddelgruppen 11. januar 2006.

48 Nationalbanken 2005: Notat. TS 19. april 2005.

at kunne huske dem. Der behøver ikke være kendte mennesker på sedlen, mennesker kan godt afbildes i kraft af deres aktivitet. Hvis en kendt person afbildes, bør personen afbildes i sit miljø og de øvrige elementer på sedlen bør relatere sig til personens aktivitet. Motiverne behøver ikke være entydigt danske. Fx kan det afbillede være skabt af en udlænding men befinde sig i Danmark, eller være skabt af en dansker, men befinde sig i udlandet.⁴⁹

Flere af diskussionsgruppens betragtninger er ganske interessante. For det første lagde gruppen op til, at der gerne måtte bruges billeder af aktive mennesker. Således forsøgte man at tage tråden op fra Heilmann-serien, hvor der netop var afbilledet ukendte mennesker i færd med almindelige, daglige gøremål. For det andet, og måske mere bemærkelsesværdigt, kom gruppen frem til, at motiverne ikke behøvede at være entydigt danske. Denne formulering stod i skarp kontrast til Seddelgruppens egen vurdering, hvor man jo lagde vægt på *umiskendeligt danske sedler*. Der var således en klar uoverensstemmelse mellem Nationalbankens egne forventninger til egnede seddelmotiver og diskussionsgruppens mere inkluderende tilgang. Efter mødet nedskrev man en liste med mulige motiver. Gruppen foreslog en række forskellige temaer omfattende haver, broer, havne, møller, interessante bygningsværker, kultur-, fritids- og foreningsliv, landskaber, veje, kyststrækninger, nobelpristagere, dansk design og kendtes portrætter. Selvom temaerne umiddelbart kan lyde ganske konventionelle, var der i diskussionsgruppen en tendens til at bevæge sig ud over en traditionel fortolkning. Man lagde f.eks. op til at anvende samtidige og alternative motiver til de forskellige temaer, herunder de runde kolonihaver i Nærum, tomme motorvejsstrækninger i Nordjylland, kælkende børn, familier på skovtur, havnebadet i København og moderne danske møbelmotiver.⁵⁰

Seddelgruppen diskuterede efterfølgende de fremkomne forslag. Sammen med tre eksterne eksperter skulle man finde frem til omkring tre velegnede temaer, som direktionen kunne vælge mellem. I løbet af marts og april 2006 arbejdede man med at konkretisere ideerne fra diskussionsgruppen. Det blev til en række oplæg, hvor man udover at diskutere de konkrete motiver også forholdt sig til fordele og ulemper ved motiverne og forsøgte at imødegå en evt. fremtidig kritik. En interessant bemærkning knyttede sig til temaet om fritid og udendørsliv. Seddelgruppen vurderede, at dette emne ville have en bred appeal, "da det fylder meget i danskernes hverdag, og ville give mulighed for at vise flere end to personer

49 Nationalbanken 2006: Opsummering fra diskussionsforum om tema for den nye seddelserie. 21. februar 2006 JD.

50 Nationalbanken 2006: Opsummering fra diskussionsforum om tema for den nye seddelserie. 21. februar 2006 JDR.

på sedlerne.”⁵¹ Gruppen havde dog også sine forbehold, idet temaet signalerede ”bløde værdier, som vi er kendte for i Danmark.” Dette kunne være problematisk, fordi det indeholdt en tendens til at ”romantisere Danmark og give billedet af en tilbagelænet nation, som bruger sit overskud og sin velfærd til at hygge om sig selv.”⁵² Seddelgruppens medlemmer havde altså en forestilling om, at kælkende børn og cyklende familier nok ville have en generel appeal i den brede befolkning, men at sådanne afslappede hverdagsmotiver kunne sende forkerte signaler til udlandet omkring danske værdier og holdninger. Pengesedler måtte tilsyneladende ikke udstråle, at befolkningen hyggede sig *for* meget.

Seddelgruppen arbejdede desuden videre med temaet ”funktionelle bygninger.” Man overvejede et seddeltema med udgangspunkt i 1930ernes funktionelle arkitektoniske tradition. Som kritikpunkt til dette tema anførte man selv, at der var fare for, at temaet kom til at fremstå for ”elitært, fordi fokus meget nemt rettes mod bygninger, som kun arkitekter finder interessante.”⁵³ Pengesedlerne skulle altså have en antielitær, folkelig appeal, men måtte ikke virke for tilbagelænede. Efter at have arbejdet med temaerne i et par måneder og researchet egnede motiver, indstillede Seddelgruppen tre temaer til direktionen. Seddelgruppens eget favoritema var landskaber kombineret med broer. Brotemaet levede op til en række af Seddelgruppens kriterier: ”Det skal være et tema som danskerne kan forholde sig til, at det giver bred genklang i befolkningen [...] at det gerne må afspejle kvalitet og innovation, da det bl.a. er det, vi skal leve af i fremtiden og kvalitet er tillige noget Danmark er kendt for i udlandet.”⁵⁴ Især de forskellige broer ville give mulighed for en geografisk spredning og samtidig virke som samlende symboler. Seddelgruppen vurderede at:

*Temaet signalerer, at Danmark er et land omgivet af vand med broer, der binder danskerne sammen, og det spiller på flere strenge – vi vil gerne bygge broer og bindes sammen ... temaet er konkret, og med det rette valg af broer vil det også være umiskendeligt dansk og også indeholde en ret stor grad af genkendelighed. Det giver samtidig en mulighed for at komme godt rundt i landet, så det bliver en seddelserie for hele Danmark.*⁵⁵

Seddelgruppen forestillede sig her eksplicit, at sedlerne kunne udstråle nogle værdier, der ville skabe sammenhængskraft. Brotemaet havde også nogle oplagte problemer. Seddelgruppen var faktisk allerede opmærksomme på, at det foreslå-

51 Nationalbanken 2006: Ny Seddelserie. Oplæg fra seddelgruppen. Fritidsliv/udendørsliv. WJ 27. marts 2006.

52 Ibid.

53 Nationalbanken 2006: Notat fra sekretariatet: Indstilling til ny seddelserie 24. april 2006.

54 Ibid.

55 Ibid.

ede tema kunne kritiseres for at ligge for tæt på motiverne på de cirkulerende eurosedler:

Som argument mod temaet er det fremført, at der også er broer på eurosedlerne, så vi vil høre kritiske røster om en "mini-euro". På eurosedlerne er det imidlertid ikke eksisterende broer, der skal markere stilarter fra forskellige perioder, hvor ethvert genkendeligt træk er fjernet, hvilket gør sedlerne aldeles uinteressante. Broer kombineret med landskaber og gerne en eller anden form for interaktion giver mulighed for anderledes og vedkommende sedler.⁵⁶

Seddelgruppen vurderede, at en eventuel kritik ville forstumme, når kritikerne kunne se, at temaet var grebet fundamentalt anderledes an end på eurosedlerne. Udover brotemaet indstillede Seddelgruppen, at direktionen også kunne tage stilling til temaerne *landskabsarkitektur, danske boligformer og funktionelle boliger*. I stedet for at tiltræde en af Seddelgruppens ideer, kom direktionen med sit eget forslag: Man anbefalede, at der under alle omstændigheder skulle arbejdes videre med temaet omkring danske bygningsværker. Seddelgruppen bearbejdede herefter direktionens alternative forslag og fremlagde en række brugbare bygningsværker, som kunne fortælle historien om "Danmark som statssamfund i historisk perspektiv – repræsenteret ved statslige bygningsværker."⁵⁷ Seddelgruppen advarede i den forbindelse om, at der netop ved dette tema var en risiko for, at "seddelserien kom til at fremstå nationalromantisk og tilbageskuende."⁵⁸ Seddelgruppen adskilte sig på den måde fra direktionen, der netop havde forslået det mere klassiske tema. Derfor foreslog man fra Seddelgruppens side at tage udgangspunkt i diskussionsgruppens betragtninger om, at bygningsværkerne skulle kombineres med én eller anden form for aktivitet og interaktion, for også at appellere til de yngre målgrupper.⁵⁹ Igen ses her balancegangen mellem at finde motiver, der på én og samme tid kunne udtrykke konservatisme og samtidig have nutidig appeal.

Forslaget omkring bygningsværker blev senere forkastet, og direktionen endte alligevel med at vælge broer og landskaber som det overordnede tema. Det blev desuden besluttet at Storebæltsbroen, Knippelsbro, Sallingsundbroen og Lillebæltsbroen skulle afbildes på sedlerne for at sikre en geografisk spredning. Næste skridt var at indkalde en række kunstnere til en konkurrence om retten til at designe hele seddelserien. I alt otte danske kunstnere af forskellig alder og køn blev udvalgt som mulige deltagere. De var Stig Brøgger, Erik Hagens, Jes Fomsgård, Karin Birgitte Lund, Nina Steen Knudsen, Anette Harboe Flensborg, Peter Holst Hencke og Morten Schelde. Hver af disse kunstnere fik en skriftlig invita-

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Nationalbanken 2006: Notat fra sekretariatet. Indstilling om tema til ny seddelserie. 6. juni 2006.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid.

Bonnén – opvask og stendysse. Gengivet med tilladelse fra Nationalbanken.

tion fra nationalbankdirektør Torben Nielsen og en forespørgsel om at deltage i designkonkurrencen. Listen blev efterfølgende revideret, så den også kom til at omfatte billedkunstneren Kaspar Bonnén. Kunsterne arbejdede nu adskillige måneder på skitseudkast til de nye sedler. Sedlerne skulle leve op til en række tekniske retningslinjer og skulle omfatte de nævnte broer. Rækkefølgen af broerne og fortolkningen af landskabstemaet var op til de enkelte kunstnere at bestemme. Skitserne blev sendt til Nationalbanken, og de forskellige kunstnere blev på skift inviteret til at præsentere deres ideoplæg for en intern jury. Juryen bestod af Seddelgruppen samt Morten Stræde og lektor Sten Ejlers ved Kunstakademiets Arkitektskole. Efter de forskellige oplæg valgte man at lade Kaspar Bonnén og Karin Birgitte Lunds forslag gå videre til en anden runde.

Bonnén havde i sin utraditionelle fortolkning af landskabstemaet bl.a. inkluderet en gammel opvask og en stendysse på 200 kr. sedlen. På udkastet til 100 kr. sedlen var forslået en bærbar computer og nogle Eamesstole. Juryen havde følgende positive vurdering af Bonnéns ideer. Ifølge dommerne var det "et godt bud på en nutidig seddel, der også ville virke moderne, når den sidste seddel blev sendt ud [...] udkastet afspejlede diskussionsgruppens krav om nærhed i seddeldesignet, Danmark er i udlandet kendt for, at billedkunst fylder meget i det offentlige rum – det er sedlerne en god eksponent for."⁶⁰ Juryen var også positivt indstillet overfor Karin Birgitte Lunds oplæg, der blev vurderet som klassisk og et godt bin-

60 Nationalbanken 2007a: Sekretariatet. Notat – Juryens vurdering 4. januar 2007.

Nina Sten Knudsen. Gengivet med tilladelse fra Nationalbanken.

deled mellem nutid og fortid.⁶¹ Juryen fremlagde sin indstilling til direktionen, som igen valgte at lade begge kunstnere arbejde videre med deres oplæg. I januar blev der holdt udstilling i Nationalbankens forhal, hvor de forskellige ideer blev præsenteret for pressen og andre interesserede. Imellem de udstillede forslag var også en seddelsérie tegnet af kunstneren Nina Sten-Knudsen, der havde genoplivet plovmandsmotivet, nu bare i en ny og mekaniseret udgave.

Forslaget blev ikke brugt, men ideen om at lade et nutidig motiv trække tråde tilbage til ældre seddelmotiver understreger endnu engang et pres for at få sedlerne til at afspejle nutidige motiver – og fortælle en konkurrerende historie om nationen – denne gang fortællingen om Danmark som et moderne landsbrugsland.

I maj 2007 valgte direktionen, at Lunds oplæg var bedst egnet som ny serie. Man begrundede dette valg med sedlens ”fornemme naturalistiske kvaliteter, kunstneres fine streg og et flot klassisk udtryk.”⁶² Det klassiske udtryk blev tilsyneladende værdsat højere end det moderne udtryk i Bonnén’s udkast. Blandt professionelle designere og kritikere fik de nye sedler en lunken modtagelse. Arkitekt Holger Dahl gav på hjemmesiden K-forum en yderst kritisk anmeldelse og beskrev sedlerne som triste og reaktionære. Dahl bemærkede samtidig, at trangen til alvor og ”klaustrofobisk national romantik” tilsyneladende havde vundet over et meget mere moderne og forfriskende forslag.⁶³ Dahl foreslog, at Bonnén’s modernistiske design helt sikkert ville have gjort sig bemærket, også udenfor landets grænser: ”Man sidder tilbage og ærgrer sig over, at komiteen ikke havde modet til at bearbejde Kaspar Bonnén’s forslag, der bogstavelig talt kunne have dannet en bro til nutiden. Som seddelserien ser ud nu, repræsenterer den en tidslomme,

61 Ibid.

62 Nationalbanken 2007b: Udkast til protokol 14. maj 2007 S-007964.

63 Dahl 2009.

Kaspar Bonnén's seddelforslag.

Gengivet med tilladelse fra Nationalbanken.

hvor alt peger indad og bagud – en lidt deprimerende status her ved afslutningen på det første årti i globaliseringens tidsalder.”⁶⁴

Politiken vurderede på samme måde, at Nationalbanken med valget af Lunds forslag havde prioriteret ikke at fornærme nogen med designet: ”Det er en seddel, der mere end nogen tidligere serie lever op til forestillingen om nordisk design som lyst, klart og enkelt. Men som næsten altid er seddeldesign bagstræberisk. Det er den type sedler, vi burde have haft for 70 år siden, hvis vi ville have givet indtryk af at være et moderne land – et argument til eurotilhængerne.”⁶⁵ Mens den kulturelle elite forholdt sig kritisk, blev de nye sedler modtaget positivt i de områder, som var afbilledet på sedlerne. F.eks. arrangerede den lokale løbeklub i Nykøbing Mors i 2009 sammen med handelsstandsforeningen, et broløb over Sallingsundbroen i anledning af den nye 50 kr. seddel, ligesom der blev afholdt en stor 50 kr. festival i midtbyen. Her var der gratis is til børnene, og mange varer var sat ned til 50 kr.⁶⁶

Konklusion

I denne artikel har jeg undersøgt Nationalbankens valg af seddelmotiver gennem historien. Jeg har både set på de interne overvejelser i banken samt på offentlighedens vurdering og modtagelse af de nye sedler. Analysen afdækker to forskellige tendenser i forslagene til seddelmotiver, der har gjort sig gældende siden den første designkonkurrence i 1908. Designprocessen har været præget af et klassisk, ofte nationalromantisk, portræt af nationen. Denne pointe er bl.a.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Politiken 2009: 11.august, kultur s. 5

⁶⁶ Morsø Folkeblad 2009: 12. august, s. 20.

Karin Birgitte Lunds udkast til 500 kr. sedlen. Dronning Alexandrines Bro og Bronze-spanden fra Keldby på Møn. Gengivet med tilladelse fra Nationalbanken.

illustreret ved Karin Birgitte Lunds bud på en seddelserie i 2006. Her spillede danske oldtidsfund en fremtrædende rolle i et forsøg på at trække tråde tilbage til en fælles fortid. Således har f.eks. stendyssen og den fælles historie og oprindelsesmyte, der ligger i dette symbol, indgået som element i tre ud af de sidste fire designkonkurrencer. Sideløbende har de forskellige alternative motifforslag illustreret et ønsket om, at pengesedlerne skulle afspejle en moderne, dagligdags og nutidig fortælling om Danmark og danske værdier. En sneboldkamp, en opvask, en familie på cykeltur, støvsugere, industri, øl og pølse har været foreslåede motiver som et svar på Nationalbankens opfordringer til et komme med bud på danske værdier, dansk samtid og dansk kultur. Nationalbanken har løbende skullet balancere mellem disse to Danmarksbilleder. Banken ønskede sedler med tilstrækkelig autoritet i et forsøg på at fastholde befolkningens tillid til de udstedte sedler. I denne bestræbelse blev den alternative, dagligdags fortælling valgt fra, når direktionen stod med det endelige valg mellem forskellige konkrete muligheder. Selvom den alternative fortælling måske i virkeligheden udgjorde et mere autentisk udtryk for danske værdier, og selvom befolkningen måske i langt højere grad ville have identificeret sig med disse moderne motiver, så fastholdt Nationalbanken en konservatisme i seddeldesignet på bekostning af pengesedler der reelt afspejlede deres samtid.

Pengesedler og deres påtrykte motiver udgør symbolske ressourcer, som kan virke konstituerende for det nationale fællesskab og medvirke til at afgrænse nationen. Set i dette perspektiv er analysen relevant, fordi Nationalbanken med valg af seddeldesign har sat rammerne for pengenes symbolske betydning. Bankens direktion har på pengesedlerne valgt én bestemt fortælling om den danske nation, og har på den måde bidraget til skabelsen af et nationalt symbol og til genfortællingen af en klassisk romantisk Danmarkshistorie. Endelig har analysen illustreret, at pengesedler historisk set er blevet betragtet som nationens ansigt udadtil, og at overvejelser omkring pengenes modtagelse udenfor landets grænser, har været et tilbagevendende tema ved næsten alle nye seddelserier. Både i avisernes anmeldelser af Landskabsserien i 1952 og i Nationalbankens overvejelser i 2006 omkring problemerne ved at afbillede nationen som 'tilbagelænet', blev valget af motiver koblet sammen med overvejelser om nationens omdømmepleje.

Samlet set sætter analysen en streg under, at pengesedler som udgangspunkt er et statsligt symbol, og at Nationalbanken, med Aalborg Amtstidenes ord, ikke har læst, eller måske ikke turde læse, danmarkshistorien på helt sammen måde som folket.

Litteraturliste

Aalborg Amtstidende 1952: 22. juli.

Adriansen, Inge 2003: *Nationale symboler i det danske rige 1830-2000*. bd.1: Fra fyrstestat til nationalstater. Museum Tusculanum.

Arkitektens Ugeblad 1948 s. 133.

Berezin, Mabel 2006: "Great expectations. Reflections on the identity and European Monetary Union". Fishman, Robert M. & Messina, Anthony M. (Red.): *The year of the euro: The cultural, social, and political import of Europe's common currency*. University of Notre Dame Press, s. 97-118.

Berlingske Tidende 1948: *Nationalbanken præsenterer syv Kunstnere for Udkast til nye Pengesedler*. 3. marts, s. 3.

Berlingske Tidende 1962: Man må godt nok vide, at det er en femøre.. men ikke en femkrone. 6. maj, 3. sektion s. 3.

Billig, Michael 1995: *Banal nationalism*. Sage.

BT. 1964: 6. juni, s. 20-21.

Cohen, Anthony 1985: *The symbolic construction of community*. Horwood.

Dahl, Holger. Artikel på K-Forum 19/08/2009 "En bro til fortiden" <http://www.kommunikationsforum.dk/artikler/en-bro-til-fortiden> (Tilgået den 7. juni 2011).

Gilbert, Emily 1998: "Ornamenting the facade of hell: Iconographies of 19th-century Canadian paper money". *Environment and Planning D: Society and Space* 1998: 16(1), s. 57-80.

Hansen, Leo 1983: *Danmarks officielle pengesedler 1713-1983*. Dansk Numismatisk Forening.

Helleiner, Eric 1998: "National currencies and national identities". *American Behavioral Scientist* 1998: 41(10), s. 1409-1436.

Helleiner, Eric 2003: *The making of national money: Territorial currencies in historical perspective*. Cornell University Press.

Hewitt, Virginia 1994: *Beauty and the banknote: Images of women on paper money*. British Museum Press.

Hobsbawm, Eric & Ranger, Terence (Red.) 2008 [1983]: *The invention of tradition*. Cambridge University Press.

Hvidt, Kristian 1976: *Ti'eren gennem tiderne. Danske pengesedler 1801-1976*. R. Henriques jr.

- Hymans, Jacques 2004: "The changing color of money: European currency iconography and collective identity". *European Journal of International Relations*, 10(1), s. 5-31.
- Hymans, Jacques: 2006." Money for mars? The euro banknotes and European identity". Fishman, & A. M. Messina (Red.). *The year of the euro: The cultural, social, and political import of Europe's common currency*. University of Notre Dame Press, .s. 15-36.
- Hymans, Jacques: 2010. "East is east, and west is west? Currency iconography as nation-branding in the wider Europe." *Political Geography*, 29(2), s. 97-108.
- Information* 1952: *Pengene*. 16. oktober, s. 1.
- Jensen, Jørgen S. 2001: *Danske mønter og sedler. krone og øre fra 1875 til i dag*. Aschehoug.
- København* 1948: *Nye Pengesedler*. 9. marts, s.5.
- Leth-Esbensen, Pernille., & Kofoed Hansen, Lene 2009: "Cirkulerende monumenter". *Passepartout. Skrifter for Kunsthistorie* 2009: 15(29), s. 149-161.
- Mach, Zdzislaw 1993: *Symbols, conflict, and identity: Essays in political anthropology*. Albany: State University of New York Press.
- Märcher, Michael 2011: "Bank, bomber og beredskab: hemmelige danske nødpen-gesedler fra den kolde krig". *Nationalmuseets arbejdsmark* 2011: s. 171-181.
- Messerschmidt, Morten 2007: § 20-spørgsmål S 4265 om Danmarks National-bank som har valgt temaet broer. Hentet fra <http://www.ft.dk/samling/20061/Spoergsmaal/S4265/index.htm> (Tilgået den 13. februar 2013)
- Mihm, Stephen 2007: *A Nation of Counterfeiters. Capitalism, Con Men, and the Making of The United States*. Harvard University Press.
- Morsø Folkeblad* 2009, 8. august, s. 20.
- Nationaltidende* 1948: 100 Ideer til nye Pengesedler, ingen kan bruges. 7 marts, s. 5.
- Posselt, Gert 1987: *Tegninger, trykplader og prøvetryk fra fremstilling af Danmarks pengesedler ca. 1787-1945*. En registratur udarbejdet af Gert Posselt 1986-1987. Nationalmuseet. Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling.
- Posselt, Gert 1989: *Pengesedler i Danmark. Deres fremstillingshistorie ca. 1787-1945*. Danmarks Grafiske Museum Odense.
- Penrose, Jan. & Cumming, Craig 2011: "Money talks: Banknote iconography and symbolic constructions of Scotland". *Nations and Nationalism* 2011: 17(4), s. 821-842.
- Politiken* 1948: *Konkurrencen om de nye Pengesedler*. 2. marts, s. 5.
- Politiken* 1983: *Pengestærk brugskunst*. 18. februar, 3. sektion s. 3.
- Politiken* 2009: *Danmarks første hovedløse seddel*. 11. august, Kultur s. 5.
- Raento, P., Hämäläinen, A.; Ikonen, H. & Mikkonen, N. 2004: "Striking stories: A political geography of euro coinage". *Political Geography* 2004: 23(8), s. 929-956.

- Rubow, Axel 1918: *Nationalbankens historie 1818-1878*. Nordisk Forlag.
- Socialdemokraten 1947: *Kan De tegne en smuk Pengeseddel*. 19. juli, s. 6.
- Socialdemokraten 1948: *Nye Pengesedler*. 2. marts s. 5.
- Svendsen, Knud E; Hansen, Svend Aage; Olsen, Erling; Hoffmeyer, Erik 1968: *Dansk Pengehistorie*. Danmarks Nationalbank.
- Sørensen, Anders R. 2012: "Penge og national identitet i Grønland. Et blik på den grønlandske pengehistorie". *Grønlandsk kultur- og samfundsforskning 2010-2012* 2012: s. 129-146.
- Unwin, T., & Hewitt, V 2001: "Banknotes and national identity in central and Eastern Europe". *Political Geography*, 20(8), s. 1005-1028.

Utrykte kilder

Nationalbankens arkiv. Materiale vedr. seddeldesign og konkurrencer 1947-2007. Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling. Skitsetegninger til designkonkurrence i 1908.

For råd og kommentarer til denne artikel skylder jeg tak til Per H. Hansen (CBS), Michael Märcher (Nationalmuseet) og Svein Harald Gullbekk (Kulturhistorisk museum, Oslo). Desuden takker jeg Nationalbanken og den Kgl. Mønt- og Medaillesamling for at stille arkiv og illustrationer til rådighed ligesom Niels Jørgen Jensen og Mogens Skjoldager fra Dansk Mønt venligst har ladet mig bruge deres materiale.

To design Danishness: performances of the nation on Danish banknotes

In this article, I analyse four different banknote-design competitions that were hosted by Denmark's National Bank (Nationalbanken) between 1908 and 2007. The proposals for new banknotes have evoked different narratives about the national community, and I describe how these proposals were characterised by two opposing trends: one style alluded to a romantic national narrative by using ancient relics, barrows and classical landscapes to highlight a common history of origin; the other included more popular and commonplace motifs, such as food-stuff, industry and leisure activities. Historically, Nationalbanken has struggled to balance these different trends while preserving the notes' legitimacy, and it has endeavoured to make the notes reflect contemporary Danish values. However, as the design processes unfolded over 100 years, the bank's managers seemed to reconsider such ideas and, despite being given different suggestions, they have always chosen the most conservative iconography. I suggest that decision-makers within the bank have been reluctant to innovate banknote designs and make the notes reflect contemporary values, out of fear that modern or controversial motives might jeopardise the trustworthiness of the Danish paper currency. In maintaining this attitude, Nationalbanken has ultimately reinforced a romanticist narrative about the Danish nation.

Bjarne Stoklund 1928–2013

Bjarne Stoklund, prof. i etnologi ved Københavns Universitet 1971-1996, døde 3. maj i en alder af 85 år. Han vil blive savnet på faget, for Bjarne var stadig en værdsat del af fagmiljøet på Etnologi, hvor han nød at have sit kontor, skrive og tage del i debatter. Hans interesse for de aktuelle forhold på universitetet var usvækket, men han så det som pensionist som sin pligt og sit privilegium at holde sig fra at præge debatten med sine egne holdninger. Når gæstende kolleger spurgte til Bjarne, var det altid en bekræftelse på vort fagmiljøs værd at kunne sige, at han fortsat var aktiv og nærværende på instituttet. Nu er han pludseligt blevet afbrudt i sit faglige arbejde.

Siden han tiltrådte professoratet i Materiel Folkekultur i 1971 og omdøbte faget til Europæisk Etnologi har generationer af etnologistuderende draget nytte af hans faglige engagement og store viden. Bjarne var ikke bange for at tage nye ting op, men formåede også at holde fast på kvaliteterne i tidligere forskning og viden. Ikke uden grund kaldte han i 1971 sin tiltrædelsesforelæsning på Europæisk Etnologi for *Mellem Scylla og Charybdis* og fremstillede sit fag som ét, der måtte finde en reflekteret balance mellem de synkront arbejdende, men helhedsorienterede dele af antropologien og de historiserende, men element-tænkende dele af kulturhistorien. Dette balancerende perspektiv blev han lært op i allerede som studentermedhjælper hos Svend Jespersen på Nationalmuseets 3. afdeling, hvor Bjarne blev en flittig deltager på de årlige optegnelsesrejser i 1950'ernes stort anlagte bondegårdsundersøgelser. Her forvandlede han sig fra den unge studerende til den udlærte forsker, som i 1958 fik ansættelse på Frilandsmuseet. Her fik han mulighed for at dyrke gårdforskningen i nær tilknytning til den museale hjemtagning og genopbygning af huse fra før industrialiseringen. Flere af hans bøger handler om at bruge studiet af disse huse til at fortælle landbokulturens udvikling, og foregreb således nyere forsøg på at integrere mikro- og makroperspektiver i kulturhistorien. Et andet resultat af den etnologiske forskning på Nationalmuseet var uddelegeringen af lokalstudier til de unge medarbejdere, hvor Bjarne kom til at tage sig af Læsø, hvorfra hans fars familie og efternavnet Stoklund stammer. Studiet af Læsø fra middelalder til nutiden i et komplekst samspil mellem lokaliteten og den omgivende verden fulgte ham fra studentertiden, over årene på Frilandsmuseet og som universitetsprofessor, og forblev centralt til det sidste. Han var således ved sin død ved at færdiggøre et bogmanuskript med resultaterne af de mangeårige studier af transformationsprocesserne i Læsøs økologi og kultur fra 1500 til 1900. Bjarne Stoklund brugte også flittigt sit otium til at færdiggøre andre af et langt livs forskellige etnologiske undersøgelser, hvoraf udgivelsen af

Tingenes Kulturhistorie og studierne af de middelalderlige fiskerier i Danmark, samt Færøhuset er de væsentligste.

Da Bjarne Stoklund tiltrådte som professor var faget i opbrud, og han bidrog sammen med yngre svenske kolleger til en modernisering af faget, der introducerede de studerende til nye retninger og interesser i den skandinaviske etnologi. Det var således ham, der introducerede faget til amerikansk kulturøkologisk tænkning og til semiotiske analyser af dragter og andre kommunikative genstandsformer. Familie og hushold, natur og kultur, økologi og bondetyper og endelig nationsdannelse blev nogle af de temaer, der nu er indskrevet i fagets kanon. Bjarne Stoklund var også den, der gennem sit virke utrætteligt sikrede, at det eneste danske universitetsfag i etnologi var i fortsat og tæt kontakt med fagmiljøerne i Norden og det øvrige Europa. I den forbindelse virkede Bjarne Stoklund fra 1988 – 1996 som dansk medlem af editorial board for *Ethnologia Scandinavica* og fra 1984 – 2004 som hovedredaktør af *Ethnologia Europaea*. Både nationalt og internationalt sikrede Bjarne den danske etnologis anerkendelse, bl.a. ved at han i 1991 blev indvalgt i *Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab* og i 1997 for en periode var gæsteprofessor ved universitetet i Edinburgh. I 1994 inviterede præsidenten for SIEF (*Société Internationale d’Ethnologie et de Folklore*), professor Konrad Köstlin, Wien, Bjarne Stoklund til at blive medlem af bestyrelsen af SIEF, med henblik på at styrke kontakterne mellem SIEF og *Ethnologia Europaea*.

Bjarne Stoklunds publikationer er kendetegnet ved en flydende og ubesværet fremstilling med kærlighed og sans for den empiriske mangfoldighed og detaljens betydning. Han gjorde ikke noget stort nummer ud af det teoretiske arbejde, men det ligger i stedet implicit i hans publikationer. Dertil kommer hans stærke fornemmelse for sammenhænge på tværs af både tid, rum og nationale grænser, og dette gav ham samarbejde med forskere fra mange fagtraditioner over hele Europa og i Norden, hvor især det Nordatlantiske område havde hans interesse. Hvor man end rejste med Bjarne Stoklund, havde han venner og kolleger, der tog imod ham (og hans yngre kolleger) med åbne arme. Han vil også blive husket af sine studenter for de fantastiske rejser og ekskursioner i Danmark og Europa, han arrangerede.

Gennem hele sin tid som professor skrev Bjarne Stoklund på sin egen version af faghistorien, der som historieskrivning oftest er, også var egnet til at sætte en politisk dagsorden for, hvordan han gerne så faget udvikle sig. Bjarne var dermed til det sidste engageret i at fortsætte diskussionen om, hvad der var op og ned i fagets udvikling. Nu er Bjarne Stoklund selv gået over i faghistorien, og dér er vi glade for at kunne beholde ham som et varmt menneske, hvis bidrag og synspunkter det fortsat er værd at debattere med, fordi deres kvaliteter holder langt ud over det menneskeliv, der er så meget kortere end etnologiens.

De ansatte ved afdeling for etnologi, Københavns Universitet